

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**«Επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής με τον θάνατο στην
ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών φροντιστών θανάτου»**

Φοιτήτρια:

Θεοδώρα Νατσίκου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια

Μαίρη Γκούβα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	σελ. 4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	σελ. 5
ABSTRACT.....	σελ.6
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σελ.7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ	σελ.8
1.1 Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη	σελ.8
1.2 Τραύμα.....	σελ.12
1.3 Ο θάνατος	σελ. 15
1.3.1 Επαφή με τον θάνατο.....	σελ.20
1.3.2 Επίδραση επαφής με τον θάνατο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη.....	σελ.20
1.4 Κοινωνικό στίγμα.....	σελ.24
1.4.1 Στίγμα λόγω συγγένειας.....	σελ.26
1.4.2 Στίγμα λόγω εργασίας.....	σελ.27
1.5 Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη φροντιστών θανάτου.....	σελ.29
1.6 Φροντιστές θανάτου και στίγμα.....	σελ. 33
1.7 Κριτική επισκόπηση της κύριας βιβλιογραφίας.....	σελ.36
1.8 Η παρούσα έρευνα: στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα.....	σελ.44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ2 - ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	σελ. 46
2.1 Η μέθοδος της έρευνας.....	σελ. 47
2.2 Δείγμα.....	σελ. 47
2.3 Διαδικασία συλλογής δεδομένων.....	σελ.48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ3: ΑΠΟΤΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ.....	σελ.50
3.1 Εμπειρίες και καθήκοντα θανάτου.....	σελ.50
3.2 Ψυχολογικές επιδράσεις στην επαφή με τον θάνατο.....	σελ. 63
3.2.1 Φόβος θανάτου.....	σελ.63
3.2.2 Διαχείριση πένθους.....	σελ.67
3.3.3 Συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές στην ενασχόληση με τον θάνατο...σελ.71	
3.2.4 Αποφόρτιση από τον θάνατο	σελ. 81
3.3 Θάνατος και στίγμα.....	σελ.81
3.3.1 Σχολείο και στίγμα.....	σελ. 81
3.3.2 Κοινωνία και στίγμα.....	σελ. 84
3.3.3 Αντιμετώπιση στίγματος.....	σελ.90

3.4 Απόψεις που διαμορφώθηκαν από την επαφή με τον θάνατο.....	σελ. 98
3.4.1 Πνευματικότητα – Θρησκευτικότητα	σελ. 98
3.4.2 Φύλο, ηλικία και θάνατος.....	σελ.100
3.4.3 Παιδιά και θάνατος.....	σελ. 102
3.4.4 Θετικά και αρνητικά στοιχεία στην ενασχόληση με τον θάνατο.....	σελ.103
3.4.5 Εκπαίδευση και εκσυγχρονισμός στην ενασχόληση με τον θάνατο.....	σελ. 105
3.5 Συναισθήματα ερευνήτριας.....	σελ.107
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σελ.109
4.1 Συμπεράσματα της έρευνας.....	σελ.109
4.2 Αναστοχαστικότητα.....	σελ. 113
4.3 Όρια-περιορισμοί της παρούσας έρευνας και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες	σελ 114
4.4 Προτάσεις για εφαρμογή στη θεραπευτική πράξη.....	σελ.115
5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.116
5.1. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	σελ.116
5.2. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.....	σελ.125
6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	σελ. 126
6.1 Πρόσκληση ενδιαφέροντος.....	σελ. 126
6.2 Έντυπο ενημέρωσης και συμμετοχής στην έρευνα.....	σελ. 127
6.3 Ενδεικτικές ερωτήσεις συνέντευξης.....	σελ.128

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1. Παραδείγματα βρώμικων – στιγματισμένων επαγγελματιών σύμφωνα με τους Ashforth και Kreiner (1999).....	σελ. 28
Πίνακας 2. Έρευνες μελέτης ψυχολογικών επιπτώσεων της εργασίας με τον θάνατο.....	σελ.41
Πίνακας 3. Έρευνες μελέτης κοινωνικών επιπτώσεων της εργασίας με τον θάνατο.....	σελ.42

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 1. Prisma – Διάγραμμα ροής.....	43
--	----

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ολοκληρώνοντας την παρούσα έρευνα, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ορισμένους ανθρώπους που με στήριξαν προκειμένου την επίτευξη αυτού του δύσκολου και εποικοδομητικού στόχου. Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Μ. Γκούβα και τους καθηγητές Σ. Ματζούκα και Δ. Δαμιγο, για την καθοδήγηση, τη βοήθεια και την υποστήριξη που μου παρείχαν σε όλα τα στάδια εκπόνησης της έρευνάς μου.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συμμετέχοντες στην έρευνά μου, που δέχτηκαν να μοιραστούν μαζί μου προσωπικές τους σκέψεις και εμπειρίες, τον φίλο μου Αντώνη για την πολύτιμη βοήθεια στη συγκέντρωση συμμετεχόντων και την οικογένεια μου, την φίλη μου Χριστίνα και τον σύντροφό μου Πέτρο για την ενθάρρυνση και τα κίνητρα που μου προσέφεραν προκειμένου την ολοκλήρωση της παρούσης μεταπτυχιακής διατριβής.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας είναι η σε βάθος μελέτη των εμπειριών ενηλίκων, που ήρθαν σε πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Μέσω της χρήσης ημιδομημένων συνεντεύξεων σε 7 συμμετέχοντες, που βίωσαν πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, μέσω της εργασίας του πατέρα τους ως φροντιστής θανάτου, έγινε ορατό πως η επαφή αυτή με το θάνατο και το επακόλουθο κοινωνικό στίγμα δεν φαίνεται να αποτελεί τραυματικό γεγονός. Αντίθετα, αποτελεί ένα γεγονός που οδηγεί στην ψυχολογική ωρίμανση, στις στενότερες διαπροσωπικές σχέσεις με την οικογένεια και θετικότερη στάση προς τη ζωή. Οι παράγοντες που διαμόρφωσαν αυτό το αποτέλεσμα είναι η ενημέρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, η συμμετοχή στο τελετουργικό της κηδείας, η θέαση του θανάτου ως ένα λυτρωτικό γεγονός σε περίπτωση ασθένειας και ως τρόπο να μεταβεί το άτομο σε ένα καλύτερο μέρος και η χρήση πολλών τεχνικών και μηχανισμών άμυνας.

Λέξεις Κλειδιά: Φαινομενολογική μελέτη, φροντιστές θανάτου, επαφή με τον θάνατο, άγχος θανάτου, αντιμετώπιση/προσαρμογή, παιδιά

ABSTRACT

This research aims at an in-depth study of the lived experiences of adults who had an early and repetitive contact with death. The use of semi-structured interviews with seven participants who had an early and repetitive contact with death through their fathers' work as funeral directors, revealed that this contact with death, and the subsequent social stigma, does not seem to be a traumatic event. On the contrary, it is an event that leads to psychological maturity, closer interpersonal relationships with the family and a more positive stance on life. This is the result of many factors: information provided within the educational system; participation to the funeral ritual; viewing death as a comforting event, in case of sickness, and as a way for people to go to a better place; and the use of many defense techniques and mechanisms.

Key Words: Phenomenological study, funeral director, contact with death, death anxiety, coping/adaptation, children

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιδέα για τη συγκεκριμένη έρευνα δημιουργήθηκε από προσωπικές παρατηρήσεις και εμπειρίες. Η επαφή με τον θάνατο, και όχι με το πένθος, κατά την εφηβική ηλικία με ευαισθητοποίησε στα ζητήματα θανάτου. Λόγω της εργασίας του πατέρα μου σε μια υπηρεσία φροντίδας θανάτου (οδηγός νεκροφόρας σε γραφείο τελετών), ήρθα σε πρώιμη επαφή με τον θάνατο και παρατήρησα κάποιες αλλαγές στην ψυχολογική και στην κοινωνική ανάπτυξή μου, σε σχέση με τους συνομήλικους μου. Κατά την φοιτητική ζωή, λόγω της συναναστροφής με παιδιά συναδέλφων του πατέρα μου, αλλά και λόγω των σπουδών μου, μπόρεσα να κατανοήσω το φαινόμενο της διαφορετικής ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης των ατόμων που ήρθαν σε πρώιμη επαφή με το θάνατο, σε σχέση με άτομα που δεν είχαν ανάλογη εμπειρία. Η διαφορετικότητα αυτή κινούνταν και προς τον αρνητικό πόλο, σε κάποια ζητήματα, αλλά και προς τον θετικό. Ωστόσο, η συγκεκριμενοποίηση της ιδέας για την έρευνα αυτή πραγματοποιήθηκε σε μεταπτυχιακό επίπεδο με τις παρατηρήσεις της επιβλέπουσας καθηγήτριας μου, η οποία με παρότρυνε και με καθοδήγησε στην επιστημονική, πλέον, μελέτη και οργάνωση αυτών των παρατηρήσεων.

Στόχος της παρούσης, λοιπόν, έρευνας είναι η μελέτη της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης ατόμων που βίωσαν πρώιμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, μέσω υπηρεσιών φροντίδας θανάτου. Συγκεκριμένα, θα εξεταστεί η πιθανότητα δημιουργίας τραύματος και στίγματος σε παιδιά, τα οποία ο πατέρας τους ήταν φροντιστής θανάτου (δηλαδή, εργάζονταν σε γραφείο τελετών). Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης έρευνας παρουσιάζονται οι ορισμοί, τα χαρακτηριστικά και τα βασικά ερευνητικά δεδομένα των εννοιών της έρευνας. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται η μέθοδος της έρευνας, όπου παρουσιάζονται τα βασικά χαρακτηριστικά των φαινομενολογικών ερευνών. Ακολουθεί η παρουσίαση του δείγματος και τα κριτήρια επιλογής του συγκεκριμένου δείγματος, καθώς και η διαδικασία συλλογής δεδομένων. Τέλος, στο τρίτο και στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της φαινομενολογικής ανάλυσης, πραγματοποιείται σύνδεση αυτών με τα υπάρχοντα βιβλιογραφικά - ερευνητικά δεδομένα και διατυπώνονται τα τελικά συμπεράσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η μελέτη της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης ατόμων που ήρθαν σε πρώιμη επαφή με τον θάνατο, μέσω υπηρεσιών φροντίδας θανάτου. Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης έρευνας παρουσιάζονται οι ορισμοί, τα χαρακτηριστικά και τα βασικά ερευνητικά δεδομένα των εννοιών της έρευνας. Συγκεκριμένα, στην πρώτη ενότητα του κεφαλαίου πραγματοποιείται αναφορά σε δύο μοντέλα ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του ατόμου και, συγκεκριμένα, του Freud και του Erickson. Την τυπική αυτή ανάπτυξη ενός ατόμου μπορεί να διαταράξει η παρουσία κάποιου τραυματικού γεγονότος. Την έννοια του τραύματος καλείται να καλύψει η δεύτερη ενότητα, όπου παρουσιάζεται η έννοια του τραύματος, καθώς και σχετικά ερευνητικά στοιχεία. Στη συνέχεια πραγματοποιείται εστίαση στην έννοια του θανάτου και της «επαφής με το θάνατο» ως παράγοντα δημιουργίας τραύματος. Αναλυτικότερα, περιγράφεται η επίδραση της επαφής με τον θάνατο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των ατόμων. Η επαφή με τον θάνατο είναι, επίσης, παράγοντας δημιουργίας κοινωνικού στίγματος. Η έννοια του κοινωνικού στίγματος και τα βασικά ερευνητικά δεδομένα αναλύονται στη τέταρτη ενότητα. Έμφαση δίνεται στην ανάπτυξη στίγματος λόγω συγγένειας με κάποιο στιγματισμένο άτομο και στο στίγμα λόγω εργασίας. Στη συνέχεια, στη πέμπτη και στην έκτη ενότητα της παρούσης έρευνας, τα ερευνητικά δεδομένα αφορούν αποκλειστικά τους φροντιστές θανάτου και, συγκεκριμένα, τα ζητήματα της ψυχοκοινωνικής τους ανάπτυξης και της αντιμετώπισης του στίγματος. Ολοκληρώνοντας το πρώτο κεφάλαιο, διατυπώνονται οι λόγοι πραγματοποίησης της παρούσας έρευνας, ενώ διατυπώνονται οι στόχοι αυτής και τα ερευνητικά ερωτήματα.

1.1 Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

Η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη ενός ατόμου, σύμφωνα με αρκετούς κοινωνικούς επιστήμονες, διανύει μια σειρά από στάδια. Η ομαλή προσαρμογή στο εκάστοτε στάδιο οδηγεί στην ανάπτυξη υγιούς προσωπικότητας ενώ, αντίθετα, η οποιαδήποτε δυσλειτουργία κατά τη διαδικασία αυτή, μπορεί να οδηγήσει σε καθηλώσεις και παλινδρομήσεις, αλλά και στη χρήση μια σειράς από μηχανισμούς άμυνας προκειμένου να μπορέσει το άτομο να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του. Παρακάτω θα παρουσιαστούν δύο από τα βασικότερα

μοντέλα ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης και συγκεκριμένα το μοντέλο του Freud και του Erikson (1950 στο Salkind, 2004).

Σύμφωνα με τον Freud (στο Salkind, 2004), το άτομο διανύει μια σειρά από στάδια με στόχο την ικανοποίηση βιολογικών κυρίως ορμών και ιδιαίτερα της ορμής για ηδονή (libido). Καθ όλη τη διάρκεια της ζωής του προσπαθεί να ικανοποιήσει την libido του, με κοινωνικά αποδεκτούς τρόπους. Η ζωή του αποτελεί, δηλαδή, μια συνεχόμενη προσπάθεια εξισορρόπησης των εσωτερικών του παρορμήσεων και των απαιτήσεων της κοινωνικής πραγματικότητας. Στις περιπτώσεις όπου υπάρχει ικανοποίηση της ορμής για ηδονή, χωρίς όμως να επέλθει σύγκρουση με το κοινωνικό περιβάλλον, η ανάπτυξη είναι φυσιολογική. Αναλυτικότερα, το πρώτο στάδιο, σύμφωνα με τον Freud, είναι το στοματικό στάδιο. Καταλαμβάνει 1ο έτος ηλικίας. Σε αυτό το στάδιο η κύρια πηγή ευχαρίστησης του βρέφους εστιάζεται στη στοματική περιοχή, μέσω του θηλασμού. Στο στάδιο αυτό το βρέφος εμφανίζεται παθητικό και πλήρως εξαρτημένο από την μητέρα του. Η καθήλωση σε αυτό το στάδιο εμφανίζεται με την ανάπτυξη ναρκισσιστικών χαρακτηριστικών. Το άτομο ενδιαφέρεται μόνο για τον εαυτό του, ενώ οι σημαντικοί άλλοι δεν αναγνωρίζονται ως ξεχωριστή οντότητα, αλλά ως πηγές για την ικανοποίηση των αναγκών του. Δεύτερο είναι το πρωκτικό στάδιο. Διαρκεί από το 2ο έως και το 3ο έτος ηλικίας. Βασικός στόχος σε αυτό το στάδιο είναι η απόκτηση του ελέγχου των σφιγκτήρων (ενούρηση, εγκόπρηση), ενώ η κύρια πηγή ευχαρίστησης του βρέφους εστιάζεται στη πρωκτική περιοχή. Στο στάδιο αυτό επέρχεται η πρώτη κρίσιμη σύγκρουση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Η σύγκρουση αυτή αφορά, από τη μια μεριά την επιθυμία για ευχαρίστηση από την κένωση και από την άλλη μεριά, τις απαιτήσεις του εξωτερικού κόσμου για καθυστέρηση. Η καθήλωση στο στάδιο αυτό ενδέχεται να οδηγήσει σε υπερβολική αγάπη για την τάξη και την καθαριότητα, ενδιαφέρον για την οικονομία και τη φιλαργυρία, καθώς και υπερβολική ισχυρογνωμοσύνη. Τοφαλλικό στάδιο αποτελεί το τρίτο στάδιο. Διαρκεί από το 3ο έως 7ο έτος της ηλικίας. Σε αυτό το στάδιο το παιδί αποκτά επίγνωση των διαφορών στα γεννητικά όργανα μεταξύ των δύο φύλων, ενώ εμφανίζεται σταδιακά προσκόλληση προς το γονέα του αντίθετου φύλου, θεωρώντας τον γονέα του ίδιου φύλου αντίζηλο. Εμφανίζεται, λοιπόν, το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα για το αγόρι και το σύμπλεγμα της Ηλέκτρας για το κορίτσι. Η λύση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος επέρχεται με την ταύτιση του παιδιού με το γονιό του ίδιου φύλου. Η καθήλωση στο στάδιο αυτό οδηγεί τους άντρες στην επίδειξη φαλλοκρατικής και επιδεικτικής συμπεριφοράς και τις γυναίκες στην ανάπτυξη υστερικής συμπεριφοράς, που εκδηλώνεται με εξιδανίκευση της ζωής και πανικό στις μη αναμενόμενες αρνητικές συνθήκες. Τέταρτο είναι το στάδιο της λανθάνουσας σεξουαλικότητας. Διαρκεί από 7ο έως

11ο έτος της ηλικίας. Χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της περιόδου είναι η ανάπτυξη του Υπερεγώ του ατόμου, μέσω της ανάπτυξης κοινωνικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων. Το στάδιο αυτό είναι μια περίοδος εσωτερικής γαλήνης. Τελευταίο είναι το γεννητικό στάδιο, το οποίο αναφέρεται στην εφηβεία. Σε αυτό το στάδιο τα άτομα στρέφουν το ενδιαφέρον τους σε άτομα του αντίθετου φύλου. Αποτελεί ένα στάδιο αναστάτωσης, καθώς συναισθήματα εξάρτησης και οιδιπόδειες συγκρούσεις, που δεν έχουν επιλυθεί πλήρως κατά τα προγεννητικά στάδια της ανάπτυξης, επανέρχονται.

Περισσότερο κοινωνικά εστιασμένη θεωρία για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, σε σχέση με του Freud, είναι η θεωρία του Erikson. Ο Erikson επικεντρώνεται στον εαυτό και τον κοινωνικό προσανατολισμό. Θεωρεί ότι η προσωπικότητα αναπτύσσεται σε μια σειρά σταδίων, τα οποία επηρεάζονται από το κοινωνικό περιβάλλον (Salkind, 2004). Αναλυτικότερα, πρώτο στάδιο σύμφωνα με τα ψυχοκοινωνικά στάδια ανάπτυξης του Erikson (1950, στο Salkind, 2004) είναι η θεμελιώδης εμπιστοσύνη ενάντια στη δυσπιστία. Καλύπτει το πρώτο έτος ζωής του ατόμου. Το άτομο βρίσκεται σε πλήρη εξάρτηση από τα πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του. Έτσι, αν οι ανάγκες του καλύπτονται, αναπτύσσει το συναίσθημα της βασικής εμπιστοσύνης, της ασφάλειας και της αισιοδοξίας, ενώ αν παραμελούνται, αναπτύσσει το συναίσθημα της δυσπιστίας προς τους άλλους, της καχυποψίας και της ανασφάλειας. Βασικός, λοιπόν, κοινωνικός παράγοντας για την υγιή ανάπτυξη του βρέφους σε αυτό το στάδιο, είναι η μητέρα. Δεύτερο στάδιο αποτελεί η σύγκρουση ανάμεσα στην αυτονομία και την αμφιβολία. Διαρκεί από το 2ο έως και το 3ο έτος ηλικίας. Το παιδί σε αυτό το στάδιο αποκτά την απαραίτητη αυτονομία, όταν το κοινωνικό του περιβάλλον του επιτρέπει να ασκήσει έλεγχο στον εαυτό του. Αντίθετα, αν οι γονείς εμφανίζονται υπερπροστατευτικοί ή αυταρχικοί, το παιδί αναπτύσσει συναισθήματα αμφιβολίας για τον εαυτό του και ντροπής. Σε αυτό το στάδιο και οι δύο γονείς επηρεάζουν την ανάπτυξη του παιδιού. Το τρίτο στάδιο διαρκεί από το 4^ο έως το 5^ο ηλικιακό έτος και αποτελεί μία σύγκρουση ανάμεσα στην πρωτοβουλία και την ενοχή. Η ενίσχυση, εκ μέρους της οικογένειας, της εξερεύνησης του περιβάλλοντος μέσω των κινητικών και των διανοητικών ικανοτήτων, οδηγεί το παιδί στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών. Αντίθετα, η επικριτική στάση οδηγεί στην ανάπτυξη συναισθημάτων ενοχής και αδυναμία λήψης πρωτοβουλιών και αποφάσεων. Η φιλοπονία ενάντια στην κατωτερότητα είναι το επόμενο στάδιο. Αν το περιβάλλον του παιδιού, οικογενειακό και σχολικό, ενθαρρύνει το ενδιαφέρον του να αποκτήσει σχολικές γνώσεις και ικανότητες και να εξοικειωθεί με το πνεύμα της συνεργασίας και της ομαδικότητας, θα αναπτυχθεί το συναίσθημα της εργατικότητας και της φιλοπονίας. Αντίθετα, αν το περιβάλλον ενοχοποιήσει αυτές τις

προσπάθειες και θεωρήσει ότι οι προσπάθειες του παιδιού δε γίνονται με τον κατάλληλο τρόπο, τότε το παιδί θα εισπράξει απόρριψη, θα βιώσει συναισθήματα αναξιοτήτας και κατωτερότητας, οπότε θα πάψει και να προσπαθεί. Επιρροή στην ανάπτυξη σε αυτό το στάδιο υπάρχει, εκτός από τους γονείς, και από τους δασκάλους και τους συνομηλίκους. Το πέμπτο στάδιο καταλαμβάνει το διάστημα της εφηβείας. Σε αυτό το διάστημα οι παρέες των συνομηλίκων φαίνεται να διαδραματίζουν τον ουσιαστικότερο ρόλο για την ανάπτυξη του εφήβου. Μέσω της ταύτισης μαζί τους διευκολύνεται η ανάπτυξη της ταυτότητας του εφήβου και η διαμόρφωση των προσωπικών αξιών και πεποιθήσεων. Σε αντίθετη περίπτωση, εμφανίζεται σύγχυση ρόλων. Στην πρόιμη ενήλικη ζωή εμφανίζεται η σύγκρουση ανάμεσα στην οικειότητα και την απομόνωση. Στη φάση αυτή το άτομο βρίσκεται στην παραγωγική φάση του, όπου σταθεροποιείται στην επαγγελματική ζωή και δημιουργεί τη δική του οικογένεια. Το σημαντικό σημείο στη φάση αυτή είναι να κατορθώσει να αισθάνεται άνετα με την οικειότητα και την αμοιβαία αγάπη. Τα θετικά αποτελέσματα της υγιούς εμπειρίας αυτού του σταδίου είναι η αμοιβαιότητα, το μοίρασμα και ο επαγγελματικός προσδιορισμός. Σε διαφορετική περίπτωση έχουμε επιφανειακές σχέσεις, απομόνωση και μοναξιά. Πλέον, λοιπόν, οι σύντροφοι - σύζυγοι και οι στενοί φίλοι επηρεάζουν κατά κύριο λόγο την εξέλιξη. Το επόμενο στάδιο, της ενήλικης ζωής πλέον ζωής, περιλαμβάνει τη σύγκρουση ανάμεσα στο πανανθρώπινο ενδιαφέρον ενάντια στην αυτοαπορρόφηση. Στο στάδιο αυτό το άτομο, αφού έχει κατακτήσει μια αποτελεσματική προσαρμογή στο οικογενειακό και το επαγγελματικό επίπεδο, στρέφει το ενδιαφέρον του για άτομα πέρα από το άμεσο οικογενειακό και κοινωνικό του περιβάλλον και τείνει να εργάζεται για την οικοδόμηση ενός καλύτερου μέλλοντος. Η μη υγιής διέλευση από αυτό το στάδιο οδηγεί στην αυτοαπορρόφηση. Στο τελευταίο στάδιο η σύγκρουση μετατίθεται ανάμεσα στο συναίσθημα της καταξίωσης και της απόγνωσης. Ο προσωπικός απολογισμός επιφέρει είτε αισθήματα πληρότητας και ικανοποίησης, είτε συναισθήματα ματαιώσης, αναξιοτήτας, απόγνωσης, φόβο θανάτου και πικρία για τη ζωή.

Ωστόσο, σύμφωνα με τα δύο μοντέλα που προαναφέρθηκαν, η φυσιολογική ψυχοκοινωνική ανάπτυξη ενός ατόμου μπορεί να επηρεαστεί σε οποιοδήποτε στάδιο της ανάπτυξης από την παρουσία κάποιου στρεσογόνου γεγονότος, προκαλώντας τραύμα στο άτομο (Salkind, 2004).

1.2 Τραύμα

Ο όρος «τραύμα» προέρχεται από την λέξη «τιτρώσκω» της αρχαίας ελληνικής. Σημαίνει διατρύπω, και δηλώνει κάκωση από εξωτερική βία. που συνοδεύεται από ρήξη. Ως όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά στην ιατρική για να δηλώσει τη δυσλειτουργία του οργανισμού σε σωματικό μόνο επίπεδο. Στη συνέχεια βέβαια η έννοια του τραύματος επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει και το ψυχικό τραυματισμό ενός ατόμου. Το τραύμα σε ψυχικό επίπεδο ορίζεται, σύμφωνα με τον Freud (1911, στο Bouras & Lazaratou, 2012), ως η εμπειρία που σε μικρό χρονικό διάστημα δίδει στην ψυχική ζωή ένα τόσο ισχυρό ερέθισμα το οποίο δεν μπορεί να απαλειφθεί ή να τύχει της συνήθους επεξεργασίας, με αποτέλεσμα να καθίστανται αναπόφευκτες μόνιμες διαταραχές. Το τραύμα, δηλαδή, αναφέρεται σε μια κατάσταση στην οποία το άτομο βιώνει πληθώρα αρνητικών συναισθημάτων, εξαιτίας κάποιων στρεσογόνων γεγονότων, τα οποία δεν μπορεί να τα επεξεργαστεί (Carlson & Dalenberg, 2000).

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία το τραύμα εμφανίζεται ήδη από την βρεφική ηλικία, όταν απουσιάζει αυτό που για το Εγώ του παιδιού θα έπρεπε να ήταν παρόν, για κάτι, δηλαδή, που δεν συνέβη την ώρα που έπρεπε να συμβεί (Freud 1916, στο Bouras & Lazaratou, 2012). Συμπεριφορές του γονέα που μπορούν να οδηγήσουν στη δημιουργία τραύματος είναι η παραμέληση, η έλλειψη παροχής γονικής φροντίδας, αλλά και η αδυναμία του γονέα να ασκήσει τη λειτουργία και τον ρόλο του. Τραύμα μπορεί να προκληθεί και από οποιοδήποτε σωματική δυσλειτουργία ή από τη δυσκολία του παιδιού να επεξεργαστεί και να αναπαραστήσει ένα βίωμα, λόγω έλλειψης προγενέστερης εμπειρίας ή έλλειψη επικοινωνίας με τους γονείς (Winnicott, 1975, στο Bouras & Lazaratou, 2012). Το τραύμα εμφανίζεται όταν η αρχή της σταθερότητας- ομοιόστασης αποτυγχάνει να κρατήσει χαμηλά τα επίπεδα διέγερσης του οργανισμού, με αποτέλεσμα να προκύπτουν μη αναστρέψιμες παθολογικές αλλαγές στο επίπεδο της εγκεφαλικής λειτουργίας (Bouras & Lazaratou, 2012). Η επίδραση του τραύματος τόσο σε ψυχικό, συνειδητό και ασυνείδητο, όσο και σωματικό επίπεδο, διαρκεί πάρα πολλά χρόνια και είναι δυνατό να πυροδοτηθεί οποιαδήποτε στιγμή προκαλώντας ενδοψυχικές συγκρούσεις, ρήξεις και ανάδυση συμπτωμάτων (Freud, 1916, στο Bouras & Lazaratou, 2012).

Σύμφωνα με το DSM-IV το τραυματικό γεγονός ορίζεται ως «ένα γεγονός που περιέχει απειλή θανάτου ή τραυματισμού ή απειλή στη σωματική ακεραιότητα του εαυτού ή των άλλων» και προκαλεί συναισθήματα «φόβου, αβοήθητου ή τρόμου» (American Psychiatric Association, 1994, σελ. 427-428). Το DSM-IV κατονομάζει ως τραυματικά,

γεγονότα όπως φυσικές καταστροφές, σωματικές επιθέσεις, ατυχήματα, αιφνίδιους θανάτους, και μάλιστα δεν διακρίνει διαφορά στο άμεσο ή έμμεσο βίωμα (όπως για παράδειγμα, μαρτυρία σε θάνατο ή άσκηση βίας σε άλλο άτομο). Ωστόσο, σύμφωνα με περισσότερο σύγχρονα μοντέλα, ως τραυματικό γεγονός μπορεί να χαρακτηριστεί οποιοδήποτε γεγονός, έστω και φαινομενικά όχι σημαντικό, που προκαλεί φόβο, τρόμο και το αίσθημα του αβοήθητου. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, δεν είναι η ίδια η φύση του γεγονότος που καθορίζει αν θα είναι τραυματικό ή όχι, αλλά τα συναισθήματα που δημιουργούνται στο άτομο εξαιτίας του γεγονότος αυτού (Carlson & Dalenberg, 2000. Weathers & Keane, 2007). Τα τρία βασικά, αλλά όχι απόλυτα, χαρακτηριστικά προκειμένου να βιωθεί ένα γεγονός ως τραυματικό είναι η αιφνίδια έναρξή, η έλλειψη ελέγχου πάνω σε αυτό και η αντίληψη του γεγονότος ως αρνητικό (Carlson, Furby, Armstrong, & Shlaes, 1997). Η αιφνίδια έναρξη ενός στρεσογόνου γεγονότος αρκετές φορές μπορεί να καταστήσει το γεγονός τραυματικό, καθώς δεν δίνει την δυνατότητα στο άτομο να επεξεργαστεί τα νέα δεδομένα. Ωστόσο, και γεγονότα, τα οποία συμβαίνουν σταδιακά, μπορούν να καταστούν τραυματικά. Όσον αφορά την δυνατότητα ελέγχου πάνω στο γεγονός, αν και το μη ελέγξιμο αρνητικό γεγονός είναι περισσότερο πιθανό να θεωρηθεί ως τραυματικό, αυτό εξαρτάται και από τις εμπειρίες και τις προσδοκίες του ατόμου. Η ανοχή του κάθε ατόμου, απέναντι στην έλλειψη ελέγχου, είναι διαφορετική. Η αντίληψη ενός γεγονότος, τέλος, ως αρνητικό, εξαρτάται, επίσης, από την φύση του αλλά και από ιδιοσυγκρασιακούς παράγοντες. Έτσι για παράδειγμα, η απώλεια της εργασίας, αν και δεν απειλεί τη ζωή του ατόμου, με άμεσο τουλάχιστον τρόπο, μπορεί να αποτελεί τραυματικό γεγονός για κάποιο άτομο που έχει στηρίξει την προσωπική του αυταξία στην εργασία. Εξαρτάται, δηλαδή, η νοηματοδότηση που έχει το στρεσογόνο γεγονός για το άτομο. Αν ένα στρεσογόνο γεγονός δεν γίνεται αντιληπτό ως αρνητικό, δεν μπορεί να προκαλέσει τραύμα (Freyd, 1997). Αποδείξεις για το γεγονός αυτό, προέρχονται από την έρευνα των Mayou, Bryant και Duthie (1993). Στην συγκεκριμένη έρευνα εξέτασαν το τραύμα σε άτομα, τα οποία ήταν θύματα μεγάλου αυτοκινητιστικού δυστυχήματος. Σύμφωνα με τα δεδομένα, άτομα που είχαν απωθήσει από τη μνήμη τους το περιστατικό, δεν εμφάνισαν αρνητικά συναισθήματα. Επομένως, είναι η αντίληψη του γεγονότος που το καθιστά τραυματικό και όχι καθεαυτό το γεγονός. Συνοψίζοντας λοιπόν, κάποια στρεσογόνα γεγονότα είναι τραυματικά για κάθε άτομο, ενώ άλλα καθίστανται τραυματικά μόνο για κάποια άτομα, εξαιτίας των προσωπικών τους εμπειριών, αξιών και ιδιοσυγκρασιακών παραγόντων (Carlson & Dalenberg, 2000).

Οι αντιδράσεις απέναντι σε ένα τραυματικό γεγονός μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο κατηγορίες, στις βραχυπρόθεσμες – άμεσες και στις μακροπρόθεσμες. Η ταξινόμηση αυτή αφορά την χρονική εγγύτητα απέναντι στο τραυματικό γεγονός, αλλά και την αιτιολογία. Δηλαδή, το βαθμό στον οποίο τα συμπτώματα είναι αποτέλεσμα ενός στιγμιαίου τραύματος ή είναι αποτέλεσμα χρόνιου τραύματος ή επακόλουθο μιας άλλης συνέπειας που προκλήθηκε από το τραύμα (Carlson & Dalenberg, 2000). Οι αντιδράσεις αυτές είναι δύσκολο να αντιμετωπιστούν, ενώ φαίνεται να εμμένουν στην πάροδο του χρόνου (VanEmmerik, Kamphuis, Hulsbosch, & Emmelkamp, 2002). Στις βραχυπρόθεσμες αντιδράσεις κατατάσσονται η αναβίωση του γεγονότος και η αποφευκτική συμπεριφορά απέναντι σε γεγονότα που επαναφέρουν στην μνήμη το τραυματικό γεγονός. Η αναβίωση του γεγονότος περιλαμβάνει αναβίωση κάποιων πλευρών του γεγονότων, τόσο σε γνωστικό και συναισθηματικό επίπεδο, όσο και σε συμπεριφορικό και σε επίπεδο φυσιολογίας (van der Kolk, 1994). Η αποφευκτική συμπεριφορά, από την άλλη μεριά, περιλαμβάνει αποφυγή σκέψεων, συναισθημάτων συζητήσεων, δραστηριοτήτων, τόπων, ανθρώπων, αναμνήσεων ακόμα και λέξεων που σχετίζονται με το τραυματικό γεγονός, με σκοπό την προστασία του εαυτού και την καλύτερη προσαρμογή στις απαιτήσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος (Becker – Blease, Freyd, & Pears, 2004. Deprince & Freyd, 2004. Freyd, Deprince, & Gleaves, 2007. Freyd, 1994). Όσον αφορά τις μακρόχρονες ή σχετικές με το τραύμα συνέπειες, τις οποίες επιθυμεί να προσεγγίσει η παρούσα έρευνα, αναφέρονται σε αντιδράσεις που δεν σχετίζονται άμεσα με το τραυματικό γεγονός, αλλά εμφανίζονται ως αποτέλεσμα της αναβίωσης και της αποφευκτικής συμπεριφοράς, όπως και της έλλειψης υποστηρικτικού κοινωνικού περιβάλλοντος. Μακρόχρονες συνέπειες είναι η απομόνωση, ο φόβος, η αίσθηση αδυναμίας, η απώλεια αισθήματος εμπιστοσύνης, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η κατάχρηση ουσιών, οι διαταραχές διάθεσης, όπως κατάθλιψη, απόσυρση – απομόνωση και επιθετικότητα, οι διαταραχές στις διαπροσωπικές σχέσεις, οι δυσκολίες στη δόμηση ταυτότητας και τα συναισθήματα ντροπής και ενοχής (Armworh & Holaday, 1993. Freyd, Klest, & Allard, 2005).

Οι συνέπειες, ωστόσο, ενός τραύματος εξαρτώνται από την ηλικία του ατόμου κατά την περίοδο που υφίσταται το στρεσογόνο γεγονός, από το εξελικτικό του στάδιο, από τον τύπο, την συχνότητα και τη διάρκεια του τραύματος, από τις προηγούμενες εμπειρίες του ατόμου, από τις άμεσες αντιδράσεις του απέναντι στο γεγονός, από την ανθεκτικότητά του (Hong, Youssef, Song, Choietal, 2014), αλλά και από την υποστήριξη του άμεσου και ευρύτερου κοινωνικού του περιβάλλοντος (Harvey, 1996. Walsh, 2007). Κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία η δυσκολία ψυχικής επεξεργασίας ενός τραυματικού γεγονότος

είναι μεγαλύτερη, με αποτέλεσμα την εμφάνιση σοβαρών αρνητικών ψυχολογικών και σωματικών επιπτώσεων κατά την ενήλικη ζωή (Armworh & Holaday, 1993. Dekovic, Koning, Stams, & Buist, 2008. Bouras & Lazaratou, 2012).

Η επικοινωνία των τραυματικών εμπειριών, έστω και για ερευνητικούς σκοπούς, φαίνεται να αποτελεί μια ενδιαφέρουσα εμπειρία, γεμάτη νόημα, για τα άτομα. Σε έρευνα των Deprince και Freyd (2006) 528 φοιτητές κλήθηκαν να απαντήσουν στο αν αισθάνονται ότι το να εξιστορούν το τραυματικό τους γεγονός, τους προκαλεί περισσότερο ή λιγότερο άγχος σε σχέση με το να εξιστορούν κάποια άλλη ιστορία και αν θεωρούν σημαντικό να κάνουν οι ψυχολόγοι τέτοιου είδους ερωτήσεις. Οι συμμετέχοντες φάνηκε να θεωρούν εξαιρετικά ενδιαφέρον και σημαντικό να μιλάνε για το τραυματικό τους γεγονός, ενώ δεν ανέφεραν την βίωση αρνητικών συναισθημάτων. Τα παραπάνω δεδομένα επιβεβαιώνει και έρευνα των Cromer, Freyd, Binder, Deprince και Becker – Blease (2006).

Εν κατακλείδι, όπως προαναφέρθηκε, αρκετά γεγονότα, είτε ακραία, όπως φυσικές ή προκαλούμενες από τον άνθρωπο καταστροφές, βιασμοί και θάνατοι (American Psychiatric Association, 1994, σελ. 427-428), αλλά και περισσότερο καθημερινές και κοινές εμπειρίες, όπως η ανεργία (Carlson & Dalenberg, 2000. Madonia, 1983), μπορούν να αποτελέσουν τραυματικά γεγονότα στη ζωή ενός ατόμου. Ωστόσο, στα πλαίσια της παρούσας έρευνας θα αναφερθούμε σε ένα από αυτά και συγκεκριμένα στην επαφή με τον θάνατο.

1.3 Ο θάνατος

Θάνατος είναι η «οριστική παύση όλων των βιολογικών λειτουργιών που υποστηρίζουν τη διαβίωση ενός οργανισμού». Διακρίνεται στον φυσιολογικό, ο οποίος έρχεται λόγω ηλικίας και τον ξαφνικό που οφείλεται σε ασθένεια, ή τραύμα λόγω φόνου, ατυχήματος ή αυτοκτονίας. Αποτελεί ένα φυσικό φαινόμενο στο οποίο υπόκεινται όλοι οι οργανισμοί. Ωστόσο, ιστορικά και κοινωνικά δεν αντιμετωπίστηκε πάντα ως ένα φυσικό και καθολικό γεγονός. Οι άνθρωποι ανάλογα με το ιστορικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο διαμόρφωσαν διαφορετικές πεποιθήσεις και συμπεριφορές απέναντι στον θάνατο με αποτέλεσμα την δημιουργία διαφορετικών κοινωνικών κατασκευών (Vovelle, 1983).

Αρχικά ο θάνατος, σύμφωνα με τον Philippe Aries (1975), αντιμετωπίστηκε ως φυσικό, καθολικό και ενσωματωμένο με την καθημερινότητα γεγονός. Ο ετοιμοθάνατος παρατηρώντας τις σωματικές και ψυχολογικές ενδείξεις, φαίνεται να αντιλαμβάνονταν τον επερχόμενο θάνατό του. Συμμετέχοντας ενεργά, οργάνωνε ο ίδιος τον τρόπο που θα

γινόταν η επακόλουθη δημόσια τελετή και μετά παρέμενε ξαπλωμένος στο κρεβάτι αναμένοντας το αναπόφευκτο γεγονός. Στο δωμάτιο του ετοιμοθάνατου, αλλά στην επακόλουθη κηδεία του, παρευρίσκονταν πολύς κόσμος και ανάμεσά τους και τα παιδιά της κοινότητας, ενώ δεν υπήρχε συγκινησιακή φόρτιση, καθώς θεωρούνταν ως μια απλή μετάβαση στον κόσμο των νεκρών. Αναγνωρίζοντας την καθολική φύση του θανάτου, οι τάφοι ήταν μαζικοί, ενώ απόδειξη της πλήρους αποδοχής του θανάτου και της αρμονικής συνύπαρξης ζωντανών και νεκρών εκείνης τις περιόδου, αποτελεί και η τοποθεσία των νεκροταφείων, τα οποία βρίσκονταν εντός των κατοικημένων περιοχών και αποτελούσαν χώρους για εορταστικές συναθροίσεις.

Από τον 11^ο μέχρι τον 18^ο αιώνα, με την επικράτηση του χριστιανισμού και την εμφάνιση της πίστης περι Δευτέρας Παρουσίας ο θάνατος τείνει να αποκτάει περισσότερο ατομικό χαρακτήρα. Παρατηρείται η μετάβαση από τον «εξημερωμένο θάνατο» του προηγούμενου σταδίου, στον «δικό μου θάνατο». Ο ετοιμοθάνατος εξακολουθεί να βρίσκεται στο δωμάτιό του περιτριγυρισμένος από συγγενείς και φίλους, ωστόσο επικρατούν σκέψεις για την επερχόμενη κρίση των πράξεων του και μια πιο έντονη συναισθηματική φόρτιση. Πλέον, και η ταφή είναι ατομική με το όνομα του θανόντος χαραγμένο στη ταφόπλακα. Η εκκλησία τελεί την κηδεία, ενώ από την άλλη μεριά, οι συγγενείς εμφανίζονται περισσότερο παθητικοί σε σχέση με το προηγούμενο στάδιο, όσον αφορά τα διαδικαστικά ζητήματα του θανάτου. Εμφανίζονται ως θεατές μιας τελετής, στην οποία προσεύχονται να συγχωρεθούν οι αμαρτίες του για την ώρα της κρίσης. Ο θάνατος δε σηματοδοτεί πλέον τη μετάβαση στον κόσμο των νεκρών, αλλά το τελείωμα αυτής της ζωής και το μεσοδιάστημα μέχρι την Δευτέρα παρουσία (Aries, 1975).

Ο «μακρός και εγγύς θάνατος» κάνει την εμφάνιση του κατά τη διάρκεια του σταδίου του «δικού μου θανάτου» γύρω στο 16^ο αιώνα. Σε αυτή τη περίοδο δεν φαίνεται να αλλάζει κάτι στη διαδικασία και την τελετουργία του θανάτου. Ωστόσο, αρχίζει να διαφαίνεται μια διαφορετική θεώρηση του θανάτου. Αρχίζει από τα μια μεριά να προκαλεί συναισθήματα φόβου λόγω της ύπουλης και βίαιης αγριότητάς του και από την άλλη μεριά τα ίδια αυτά στοιχεία φαίνεται να ασκούν γοητεία και να προκαλούν τις ίδιες φαντασιώσεις με αυτές του έρωτα και του σεξ. Παρόμοια με το σεξ, ο θάνατος φαίνεται να αποτραβάει το άτομο από την καθημερινότητά του και να τον στέλνει σε ένα κόσμο βίαιο και σκληρό, αλλά παράλληλα θαυμαστό για την ομορφιά του. Αποτελεί, δηλαδή, πλέον χωρισμό από την καθημερινότητα (Aries, 1975).

Τέταρτο στάδιο στην εξέλιξη του θανάτου αποτελεί ο «δικός σου θάνατος». Κατά τον 19^ο αιώνα οι τελετουργίες του θανάτου εξακολουθούσαν να έχουν την ίδια βαρύτητα και

επισημότητα με τα προηγούμενα στάδια. Ωστόσο, οι σχέσεις του ετοιμοθάνατου με τους συγγενών άρχιζαν να αλλάζουν. Ο ετοιμοθάνατος φαίνεται να αγχώνεται περισσότερο για το τι θα αφήσει πίσω του. Επικρατεί σε αυτό το στάδιο η χρήση της διαθήκης, όπου γίνεται το μοίρασμα της περιουσίας του στα αγαπημένα του άτομα. Τα άτομα φοβούνται πλέον τον θάνατο των κοντινών τους ατόμων. Έτσι, έκλαιγαν έντονα, λιποθυμούσαν, νήστευαν, με αποτέλεσμα να χαρακτηριστεί αυτός ο αιώνας «εποχή του πένθους». Θρηνούσαν για τον αποχωρισμό από τα αγαπημένα τους πρόσωπα και όχι για το γεγονός του ίδιου του θανάτου. Ως αποτέλεσμα της έντονης συναισθηματικής τους φόρτισης, εμφανίζεται η λατρεία των νεκροταφείων και συγκεκριμένα των τάφων. Οι συγγενείς έχουν ανάγκη ένα χώρο να εκφράζουν την θλίψη τους και να τιμούν την μνήμη του αγαπημένου προσώπου που απουσιάζει (Aries, 1975).

Μετά την τόσο έντονα συναισθηματικά φορτισμένη περίοδο κάνει την εμφάνισή της η τελευταία μορφή θανάτου, αυτή του «απαγορευμένου - ανεστραμμένου θανάτου», όπου ο θάνατος μετατρέπεται σε αντικείμενο ντροπής και απαγόρευσης. Οι συγγενείς αποκρύπτουν από τον άρρωστο την κατάσταση της υγείας του, προκειμένου να προφυλάξουν τον ίδιον από τα δυσάρεστα νέα, αλλά και για την προστασία του εαυτού τους και της κοινωνίας, αφού τους δυσκολεύει η διαχείριση αυτής της συνθήκης. Αυτή η σιωπή στερεί την ύστατη επικοινωνία τους. Σε αυτή τη συνθήκη τα παιδιά απουσιάζουν πλήρως, αφού οι γονείς θεωρούν πως με αυτόν τον τρόπο θα τα προστατεύσουν από το αποτρόπαιο θέαμα του θανάτου. Ο θάνατος συντελείται κυρίως μέσα στο νοσοκομείο και οι συγγενείς οφείλουν να εκδηλώσουν το πένθος τους μέσα σε ένα κοινωνικά προσδιορισμένα σύντομο χρόνο, προκειμένου να μην θεωρηθεί παθολογικό το πένθος τους. Η εξουσία επάνω στο θάνατο δίδεται πλέον αποκλειστικά στους γιατρούς και στους φροντιστές θανάτου. Οι γιατροί καθορίζουν τον τρόπο και τον χρόνο που θα πραγματοποιηθεί, ενώ οι φροντιστές θανάτου αναλαμβάνουν όλη την υπόλοιπη φροντίδα και εθιμοτυπική διαδικασία. Ο θάνατος τώρα αντιμετωπίζεται σαν ένα τρομερό γεγονός που υπενθυμίζει και το δικό μας πεπερασμένο της ύπαρξης. Επικρατούν συναισθήματα φόβου και απελπισίας, των οποίων η έκφρασή τους δεν είναι κοινωνικά αποδεκτή, βιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα αφόρητο, μοναχικό πένθος. Συνοπτικά λοιπόν στη σύγχρονη κοινωνία οι άνθρωποι βιώνουν το συναίσθημα της αθανασίας, το οποίο έρχεται να τους καταρρίψει το γεγονός ενός θανάτου. Γι' αυτό το λόγο προσπαθούν να το απομακρύνουν από τη ζωή τους, προκειμένου να μην χαλάσει τον υπέρτατο στόχο τους, αυτόν της ευτυχισμένης ζωής (Aries, 1975).

Σημαντικό είναι να αναφερθεί πως η ιστορική αυτή αντιμετώπιση του θανάτου δεν αφορά όλες τις κοινωνίες, καθώς παρατηρούμε διαφορές ανάλογα με τους τόπους και τις επακόλουθες θρησκευτικές πεποιθήσεις. Τα δεδομένα που αναφέρθηκαν αφορούν κυρίως τις δυτικές κοινωνίες, όπου σημειώθηκε η τεχνολογική και ιατρική πρόοδος, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση του κλήρου και της οικογένειας από τη διαχείριση του θανάτου. Στην ανατολή φαίνεται να επικρατούν πρώιμες μορφές αντιμετώπισης του θανάτου, λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Εκεί ο θάνατος αφορά την οικογένεια, την κοινότητα ή την εκκλησία και αποτελεί ακόμα ένα φυσιολογικό γεγονός, ενώ η θλίψη γύρω από αυτόν δεν είναι απαραίτητη αφού αποτελεί την αναπόφευκτη μοίρα όλων. Βέβαια, και στην ίδια την Δύση δεν υπάρχει ομοιομορφία σε όλο το γεωγραφικό της πλάτος, ούτε χρονικά βρίσκονται όλες οι χώρες στο ίδιο στάδιο θανάτου. Οι παράγοντες που φαίνεται να διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο ως προς την στάση της κάθε κοινωνίας απέναντι στον θάνατο είναι η εμπορευματοποίηση του θανάτου, η ιατρικοποίηση του, η αστυφιλία, η χαλάρωση των οικογενειακών δομών, η υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης, τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού και οι πολιτισμικές τους διαφορές. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο συνδυασμός αυτών των παραγόντων δημιουργεί και διαφορετική στάση απέναντι στον θάνατο. Έτσι για παράδειγμα σε μια χώρα (ή και περιοχές μέσα στην ίδια την χώρα), όπου η εμπορευματοποίηση του θανάτου, η ιατρικοποίηση του, η αστυφιλία, η χαλάρωση των οικογενειακών δομών και η υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης είναι υψηλή, ενώ και ο μέσος όρος ζωής των ατόμων είναι υψηλός τότε οι πολίτες θα εμφανίσουν μια αποστασιοποιημένη στάση απέναντι στον θάνατο. Δεν θα συμβεί όμως το ίδιο στους κατοίκους για παράδειγμα μιας αγροτικής περιοχής, όπου όλοι οι προαναφερθέντες παράγοντες δεν έχουν ακόμα εξελιχθεί σε αυτό το βαθμό. Ακόμα όμως και αν δύο χώρες βρίσκονται χρονικά στο ίδιο στάδιο θανάτου, δεν σημαίνει ότι θα έχουν ίδιο βαθμό εξέλιξης σε όλους τους παράγοντες, ούτε ότι θα εκδηλώσουν ίδιες συμπεριφορές και στάσεις απέναντι στον θάνατο. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτού του γεγονότος αποτελούν η Αμερική και η Αγγλία. Παρόλο που και οι δύο χώρες βρίσκονται στο στάδιο του απομακρυσμένου θανάτου, στην Αμερική φαίνεται ο παράγοντας της εμπορευματοποίησής του να είναι αρκετά υψηλότερος σε σχέση με την Αγγλία. Έτσι τα γραφεία τελετών δημιουργούν μια πληθώρα πολυτελών υπηρεσιών προάγοντας την παραδοσιακή τελετή, η οποία αποφέρει τεράστια κέρδη, ενώ στην Αγγλία που αυτό δεν έχει συμβεί, επικρατεί η αποτέφρωση. Αποτέλεσμα αυτών των πρακτικών είναι στην Αμερική να υπάρχει ο τάφος ως ένας χώρος πένθους και μνήμη του θανόντος, ενώ στην Αγγλία αυτός ο χώρος τείνει να εξαφανιστεί (Vovelle, 1983).

Όσον αφορά, συγκεκριμένα, την σύγχρονη ελληνική κοινωνία, οι διαδικασίες που σχετίζονται με το πένθος και τον θάνατο, είναι όμοιες με αυτές του υπόλοιπου δυτικού κόσμου και διαφέρουν αισθητά από αυτές των δεκαετιών του 60 και 70. Επικρατεί ο απομακρυσμένος - απαγορευμένος θάνατος, όπου η ιατροκοποίηση του θανάτου είχε ως συνέπεια την μεταφορά του θανάτου από το σπίτι στο νοσοκομείο. Ο θάνατος αντιμετωπίζεται πλέον ως μια διαπιστωτική ιατρική πράξη (πιστοποιητικό θανάτου) την οποία αναλαμβάνουν οι γιατροί και ίσως ο ιατροδικαστής. Η αγρύπνια του πεθαμένου, ως τελετουργικό, τείνει να εξαλειφθεί καθώς ο νεκρός σπάνια επιστρέφει στην οικία του, αλλά αντιθέτως φυλάσσεται σε ψυγεία στα υπόγεια των νοσοκομείων. Στη συνέχεια τα γραφεία τελετών αναλαμβάνουν τις περαιτέρω διαδικασίες, δηλαδή την καθαριότητα, το ντύσιμο, τον καλλωπισμό και την γενικότερη περιποίηση του νεκρού. Πραγματοποιήθηκε, δηλαδή, μετάθεση των διαδικασιών και των ευθυνών από τους συγγενείς στους επαγγελματίες υγείας και φροντίδας θανάτου. Η επικρατούσα μάλιστα τάση, μιμούμενοι τα αμερικάνικα πρότυπα είναι η μετάβαση από τα γραφεία τελετών στους οίκους τελετών, όπου προσφέρεται ένα ολοκληρωμένο σύστημα υπηρεσιών που βασίζεται στο θέαμα με την χρήση ιδιόκτητων ψυγείων, ειδικά διαμορφωμένων χώρων για την περιποίηση των νεκρών, μακιγιάζ, «έκθεση» σε πολυτελή φέρετρα, δεξίωση με γεύμα, υπηρεσίες ψυχολογικής στήριξης και ειδικά δωμάτια για τη διαμονή των συγγενών που ταξίδεψαν για να παρευρεθούν στην κηδεία (Κυβέλου, 2010).

Τέλος, πέρα από την κοινωνιολογική προσέγγιση του θανάτου, στη ψυχολογία ο Freud(1920) θεώρησε τον θάνατο ως κινητήριο δύναμη. Αναλυτικότερα, ο Freud θεώρησε πως είναι δύο οι βασικές εννομήσεις που κινούν τον άνθρωπο προς μια δράση. Από τη μια μεριά εμφανίζεται λίμπιντο, η οποία αντιπροσωπεύει η σεξουαλική ενόρμηση του ατόμου που προσφέρει ευχαρίστηση και συμβάλλει στην διατήρηση της ζωής. Από την άλλη μεριά εμφανίζεται το ένστικτο του θανάτου. Σύμφωνα με τη θεωρία του, κάθε άτομο έχει ασυνείδητη επιθυμία να πεθάνει, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα απελευθερωθεί από τον κάθε πόνο που βιώνει στη ζωή του. Η επιθυμία αυτή γίνεται ορατή μέσα στην καθημερινή ζωή του ατόμου, μέσω της συνεχής αναζήτησης γαλήνης, της χρήσης εξαρτησιογόνων ουσιών, των δραστηριοτήτων που αποσπούν την προσοχή από την καθημερινότητα (όπως για παράδειγμα το διάβασμα ενός βιβλίου) και του ύπνου.

1.3.1 Επαφή με τον θάνατο

Πριν από την αναφορά στον θάνατο ως τραυματικό γεγονός, κρίνεται σημαντικό να γίνει μια σύντομη παρουσίαση στην γνωστική κατανόηση του θανάτου κατά την παιδική ηλικία καθώς, ο τρόπος που βιώνουν τα παιδιά την εμπειρία του θανάτου, αλλά και τα επακόλουθα συναισθήματα, εξαρτώνται από την κατανόηση και αντίληψη που έχουν για αυτόν (Orbach, Gross, Glaubman & Berman, 1985). Προκειμένου να κατανοηθεί το φαινόμενο του θανάτου κατά την παιδική ηλικία, θα πρέπει η γνωστική ικανότητα του παιδιού να έχει φτάσει σε τέτοιο επίπεδο, ώστε να μπορεί να συλλάβει τις έννοιες της μη αναστρεψιμότητας του θανάτου, της μη λειτουργικότητας και της καθολικότητας. Η μη αναστρεψιμότητα αναφέρεται στην κατανόηση ότι ο θάνατος είναι ένα αμετάκλητο γεγονός και ο θανόντας δεν πρόκειται να είναι ξανά ζωντανός. Η μη λειτουργικότητα, αναφέρεται στην κατανόηση της οριστικής παύσης των λειτουργιών και των αναγκών του σώματος. Τέλος, η καθολικότητα αναφέρεται στην κατανόηση ότι όλα τα έμβια όντα, πεθαίνουν (Speece & Brent, 1984). Σύμφωνα με πλήθος ερευνών, έως την ηλικία των 7 ετών τα παιδιά δεν έχουν κατακτήσει πλήρως τα βασικά χαρακτηριστικά του θανάτου, καθώς θεωρούν πως ο θανόντας θα επιστρέψει, ότι οι λειτουργίες και οι ανάγκες του οργανισμού συνεχίζουν και μετά τον θάνατο, ενώ θεωρούν πως ο θάνατος δεν αφορά τους ίδιους ή τους δικούς τους (Orbach, Gross, Glaubman & Berman, 1985. Speece & Brent, 1984).

1.3.2 Η επίδραση της επαφής με τον θάνατο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

Όσον αφορά το θάνατο ως τραυματικό γεγονός, εξετάζοντας την ερευνητική βιβλιογραφία διαπιστώνουμε την ύπαρξη δύο ερευνητικών ρευμάτων. Από την μία μεριά υπάρχουν έρευνες που θεωρούν το θάνατο ως τραυματικό γεγονός, που οδηγεί σε δυσκολίες στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου (Dickinson, 1992. Knight, Eifenbein & Capozzi, 2000. Perkes & Schildt, 1978), ενώ, από την άλλη μεριά έρευνες που θεωρούν την επαφή με τον θάνατο ως ένα τρόπο να οδηγήσει σε ψυχολογική ωρίμανση, σε εύρεση νοήματος ζωής, σε καλύτερες – στενότερες διαπροσωπικές σχέσεις και σε μια θετικότερη στάση προς τη ζωή και τον θάνατο με χαμηλότερη παρουσία άγχους και φόβου θανάτου (Bluck, Dirk, MacKey & Hux, 2008. Davis- Berman, 2014).

Αναλυτικότερα, σύμφωνα με το DSM-IV, όπως προαναφέρθηκε, το τραυματικό γεγονός ορίζεται ως «ένα γεγονός που περιέχει απειλή θανάτου ή τραυματισμού ή απειλή

στη σωματική ακεραιότητα του εαυτού ή των άλλων» και προκαλεί συναισθήματα «φόβου, αβοήθητου ή τρόμου» (American Psychiatric Association, 1994, σελ 427-428). Όπως καθίσταται ορατό, ο θάνατος, ή η απειλή θανάτου, αποτελεί καίριο γεγονός για τη δημιουργία τραύματος. Χωρίς ωστόσο να αποτελεί το μόνο. Πλήθος ερευνών σε παιδιά, εφήβους και ενήλικες που είτε πενθούν, είτε ήρθαν σε επαφή με τον θάνατο, έρχονται να υποστηρίξουν το παραπάνω δεδομένο. Σε έρευνα των Badelley, Williams, Rynearson, Correa, Saindon και Rheingold (2015), διαπιστώθηκε πως ενήλικα άτομα, τα οποία είχαν γίνει μάρτυρες βίαιου θανάτου, αναβίωναν συχνά το γεγονός, έχοντας σκέψεις του εναλλακτικού τρόπου αποφυγής του γεγονότος, ενώ βίωναν συναισθήματα κατάθλιψης, ενοχής και άγχους. Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγεί και έρευνα, που πραγματοποιήθηκε σε παιδιά (Hong, Youssef, Song, Choi, Ryuetal, 2014). Δεν είναι μόνο η επαφή με βίαιο θάνατο που οδηγεί σε διαταραχές στην ψυχολογική και στην κοινωνική ανάπτυξη των παιδιών. Το πένθος από τον θάνατο αγαπημένου προσώπου φαίνεται να οδηγεί σε πλήθος αρνητικών συναισθημάτων και συμπεριφορών, όπως θλίψη, συναισθηματικό κενό, φόβους και φοβίες, θυμό, χαμηλή αυτοεκτίμηση, αίσθημα ανασφάλειας για το μέλλον αλλά και για πιθανή μελλοντική απώλεια και άλλου αγαπημένου προσώπου, απόσυρση από κοινωνικές δραστηριότητες και από την επαφή με φίλους, αλλά και διαταραχές στη λήψη τροφής και στον ύπνο (Mannarino & Cohen, 2011). Οι αντιδράσεις, λοιπόν, φαίνεται να είναι παρόμοιες με τα στάδια πένθους των ενηλίκων (Dickinson, 1992). Δηλαδή, άρνηση, θυμός, διαπραγμάτευση, κατάθλιψη και αποδοχή (Kübler-Ross, 1969, στο Corr, 1993). Η ελλιπής πληροφόρηση για ζητήματα θανάτου, λόγω του ότι τα παιδιά θεωρούνται ανίκανα από τους ενήλικες να κατανοήσουν και να αντιμετωπίσουν αυτή τη τραυματική εμπειρία, εντείνουν αυτή τη συμπτωματολογία, δημιουργώντας μελλοντικά προβλήματα στη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη (Tracey, 2011). Η βίωση της απώλεια σε παιδική ή εφηβική ηλικία φαίνεται να επηρεάζει έντονα τις διαπροσωπικές σχέσεις των νεαρών ενηλίκων, καθώς είναι πιθανό να βιώνουν αυξημένο άγχος θανάτου για τους σημαντικούς άλλους (Miculincer, 1997. Saldinger, Cain, & Porterfield, 2003) ή ανησυχία για το δικό τους θάνατο (Perkes & Schildt, 1978). Η επαφή με τον θάνατο σε παιδική ηλικία φαίνεται να αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός, η μνήμη του οποίου μένει αρκετά χρόνια ανεξίτηλη, σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποίησε ο Dickinson (1992). Ζητώντας από 440 φοιτητές, με μέσο όρο ηλικίας τα 23,79 έτη, να γράψουν μια έκθεση για την πρώτη εμπειρία που είχαν με το θάνατο, διαπιστώθηκε πως το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών θυμόταν με λεπτομέρειες, τόσο τα αρνητικά συναισθήματα, τα οποία είχαν βιώσει, όσο και την κηδεία, είτε επρόκειτο για συγγενή, είτε για γονέα ή φίλο. Επεκτείνοντας την συγκεκριμένη έρευνα, οι Knight,

Elfenbein και Capozzi (2000), θέλησαν να εξετάσουν την σχέση της πρώτης επαφής με τον θάνατο με την στάση που σχηματίζουν τα άτομα απέναντι σε αυτόν. Στη συγκεκριμένη έρευνα συμμετείχαν 297 φοιτητές, εκ των οποίων 196 γυναίκες και 101 άντρες. Ζητήθηκε, λοιπόν, από τους συμμετέχοντες να καταγράψουν τις απαντήσεις τους, σε ερωτήσεις που αφορούσαν την πρώτη τους επαφή με τον θάνατο. Οι ερωτήσεις αφορούσαν το ποιος είχε πεθάνει, την ύπαρξη συζήτησης με τους γονείς για το περιστατικό, την ύπαρξη αναπάντητων ερωτημάτων για τον θάνατο και την συναισθηματική τους αντίδραση κατά την πρώτη τους επαφή. Επίσης, τους ζητήθηκε να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο που αφορούσε τις στάσεις απέναντι στο θάνατο (*DeathAttitudeProïle-Revised - DAP-R*, Wong, Reker, & Gesser, 1994, στο Knight, Elfenbein & Capozzi, 2000). Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η πρώτη αυτή επαφή συσχετίζεται θετικά με τις στάσεις που έχουν τα άτομα απέναντι στον θάνατο. Παρόμοια με την έρευνα του Dickinson (1992), οι περισσότεροι συμμετέχοντες ήρθαν σε επαφή με τον θάνατο μέσω της απώλειας κάποιου συγγενή, και κυρίως της γιαγιάς ή του παππού, ή κάποιου κατοικίδιου. Περίπου 74% θυμούνται αυτή την εμπειρία ως επώδυνη, που τους έκανε να κλάψουν. Όσον αφορά τη σύγκριση ανάμεσα στα δύο φύλα, φάνηκε πως αν και δεν υπήρχαν διαφορές ανάμεσα τους όσον αφορά την αντίδρασή τους στην πρώτη επαφή με τον θάνατο, υπήρχε διαφορά στις στάσεις που δημιούργησαν, αλλά και στον παράγοντα που εμφανίστηκε ως περισσότερο βοηθητικός για τη διαχείριση της λύπης τους. Συγκεκριμένα, τα αγόρια που έκλαψαν ανέπτυξαν περισσότερο αρνητικές στάσεις για το θάνατο σε σχέση με τα αγόρια που δεν έκλαψαν. Επίσης, εμφάνισαν υψηλότερο φόβο θανάτου και αποφευκτική συμπεριφορά, όσον αφορά, τόσο τις σκέψεις θανάτου, όσο και τον ίδιο τον θάνατο. Όσον αφορά τα κορίτσια, οι στάσεις φάνηκαν να επηρεάζονται περισσότερο από την στάση του γονέα ως προς το γεγονός. Όταν είχε προηγηθεί συζήτηση για τον θάνατο, πριν ακόμα το παιδί βιώσει την εμπειρία, εμφανίστηκε υψηλότερη αποδοχή του θανάτου. Αντίθετα, όταν δεν υπήρχε συζήτηση με τον γονέα ή η συζήτηση αυτή έπονταν του θανάτου, οι συμμετέχοντες εμφάνισαν υψηλό άγχος και φόβο θανάτου. Οι διαφορές, βέβαια, αυτές, σύμφωνα με τους ερευνητές, μπορεί να οφείλονται στον διαφορετικό τρόπο ανατροφής και κοινωνικοποίησης των δύο φύλων, αλλά και στην διαφορετική ανταπόκριση των γονέων στις ανάγκες του παιδιού, ανάλογα με το φύλο του.

Από την άλλη μεριά βέβαια, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, υπάρχουν έρευνες που θεωρούν την επαφή με τον θάνατο ως ένα γεγονός που οδηγεί στην ψυχολογική ωρίμανση (Reck, 1977), καθώς η επαφή παιδιών με το θάνατο και τα άτομα που πενθούν τους δίνει την ευκαιρία να αναπτύξουν συμπεριφορές συμπαράστασης και συναισθήματα συμπάθειας

και ενσυναίσθησης (Kolls, 1977). Η επαφή με το θάνατο φαίνεται να οδηγεί σε θετικά αποτελέσματα και τους νέους ενήλικες. Η Davis- Berman (2014) εξετάζοντας την εμπειρία 36 φοιτητών, οι οποίοι βρίσκονταν κοντά σε άτομα που πέθαιναν ή σε πενθούντες συγγενείς, διαπίστωσε πως η μακρόχρονη επαφή με το θάνατο, τους οδήγησε σε περισσότερο ρεαλιστική οπτική για τη ζωή και υψηλότερο συναισθηματικό δεσμό με τη δική τους οικογένεια. Η χρόνια επαφή με τον θάνατο, σύμφωνα με έρευνα των Bluck, Dirk, Mackay & Hux (2008), οδηγεί σε χαμηλότερα επίπεδα άγχους και αποφευκτικής συμπεριφοράς απέναντι στον θάνατο. Στη συγκεκριμένη έρευνα συμμετείχαν 52 άτομα, τα οποία εργάζονταν σε ιδρύματα που φρόντιζαν αρρώστους και ηλικιωμένους στο τελικό στάδιο ζωής. Στόχος ήταν να μελετηθεί η σχέση της επαφής με τον θάνατο με τις στάσεις απέναντι σε αυτό και τις μνήμες από αυτή την εμπειρία, μέσω της χρήσης σταθμισμένων κλιμάκων και αυτοβιογραφικών σημειώσεων. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα υψηλότερα επίπεδα επαφής με τον θάνατο σχετίζονταν με χαμηλότερα επίπεδα άγχους θανάτου και αποφευκτικών συμπεριφορών και σκέψεων και με λειτουργική – προσαρμοστική χρήση των αναμνήσεων αυτών. Αναλυτικότερα, τα υψηλότερα επίπεδα επαφής με τον θάνατο σχετίζονταν με χαμηλότερα επίπεδα άγχους θανάτου και αποφευκτικών συμπεριφορών, πιθανώς λόγω της διαφορετικής πλέον γνωστικής επεξεργασίας του θανάτου και της λειτουργικότερης συναισθηματικής διαχείρισης, εξαιτίας της αυξημένης εμπειρίας. Τα άτομα που είχαν συνεχόμενη επαφή με τον θάνατο φάνηκε να χρησιμοποιούν τις αναμνήσεις από αυτή την εμπειρία για ποικίλους ψυχολογικούς λόγους. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε αναφορά σε αυτές τις εμπειρίες προκειμένου να γνωρίσουν καλύτερα άλλα άτομα, να μοιραστούν εμπειρίες, να αναπτύξουν οικειότητα, να δείξουν ενσυναίσθηση, να μεταδώσουν γνώσεις και αξίες, να δώσουν ενθάρρυνση και να δείξουν συμπαράσταση. Επιπλέον, τα οφέλη επεκτείνονται και στα ίδια τα άτομα που έχουν την επαφή με το θάνατο, καθώς μέσω αυτής της εμπειρίας παίρνουν μαθήματα ζωής, δίνοντας περισσότερο νόημα στην ύπαρξή τους και επιδιώκοντας περισσότερο την επίτευξη των στόχων τους, καθώς συνειδητοποιούν το πεπερασμένο της ύπαρξής τους (Bluck, Dirk, Mackay & Hux, 2008).

Το αν θα βιωθεί, ή όχι, ο θάνατος ως τραυματικό γεγονός φαίνεται να επηρεάζεται, βέβαια, από πλήθος παραγόντων. Ανάμεσα σε αυτούς του παράγοντες εντοπίζονται η στάση και η σωστή ενημέρωση που παρέχουν οι γονείς, το εκπαιδευτικό σύστημα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στο παιδί για το θάνατο (Bugge, Darbyshire, Røkholt, Haugstvedt & Helseth, 2014). Crase & Crase, 1979. Hoelter & Epley, 1979. Niemec & Schuelenberg, 2011. Saldinger, Cain, & Porterfield, 2003. Sharapan, 1977. Yang & Chen,

2009), η βιαιότητα και απροσμενότητα του θανάτου (Currier, Holland & Neimeyer, 2006. Kloep, Lancaster & Rodriguez, 2014). Neria & Litz, 2004), η ηλικία που θα έρθει το άτομο σε πρώτη επαφή με τον θάνατο (Benton, Christopher & Walter, 2007. Kalish & Reynolds, 1977. Swain, 1978), το πολιτισμικό του πλαίσιο (Lee, Kim, Choi & Koo, 2014), η προηγούμενες επαφές του ατόμου με τον θάνατο (Yang & Chen, 2009), η επαφή με τη θρησκεία πριν και μετά την επαφή με το θάνατο (Chapple, Swift & Ziebland, 2011), η συμμετοχή στο τελετουργικό μέρος του θανάτου (Reeves, 2011), η παρουσία νοήματος ζωής (Lyke, 2013), το συναισθηματικό δέσιμο με το άτομο που πέθανε (Orbach, Weiner, Har-Even & Eshel, 1994), τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά, όπως η ψυχική ανθεκτικότητα, η αντοχή – τόλμη, η αυτο-βελτίωση, η βίωση θετικών συναισθημάτων και το χιούμορ (Bonanno, 2004), η αυτοεκτίμηση και οι υψηλές ακαδημαϊκές επιδόσεις (Nguyen & Scott, 2013), η προγενέστερη συναισθηματική – ψυχολογική κατάσταση του ατόμου (Hongetal, 2014) και αντίληψη για τον θάνατο (Boyratz, Horne & Waits, 2015). Οι ιδιοσυγκρασιακοί παράγοντες, ή παράγοντες της προσωπικότητας, διαμορφώνουν την αντίδραση απέναντι στον θάνατο όχι μόνο άμεσα, αλλά και έμμεσα, μέσω της επίδρασης άλλων μεταβλητών, όπως για παράδειγμα της αναζήτησης βοήθειας από το κοινωνικό περιβάλλον. Η κοινωνική βοήθεια μεσολαβεί ανάμεσα στην προσωπικότητα και την εκδήλωση καταθλιπτικών συμπτωμάτων (Boyratz, Horne & Sayger, 2012. Marvit & Carusa, 1998). Κατανοώντας την σπουδαιότητα της αντίδρασης του κοινωνικού περιβάλλοντος απέναντι στη θετική διαχείριση του θανάτου, θα πραγματοποιηθεί αναφορά στην επόμενη ενότητα στην έννοια του κοινωνικού στίγματος, που αρκετές φορές συνοδεύει άτομα, τα οποία ασχολούνται με τον θάνατο.

1.4 Κοινωνικό στίγμα

Πλήθος ορισμών έχει δοθεί για το τι συνιστά κοινωνικό στίγμα. Αρχικά ο Goffman (1963) θεώρησε το στίγμα ως ένα «ένα ιδιαίτερο είδος σχέσης μεταξύ ενός χαρακτηριστικού και ενός στερεότυπου». Σύμφωνα με τη θεωρία του, το άτομο κατέχει ένα χαρακτηριστικό το οποίο αντιτίθεται στα πρότυπα της κοινωνίας. Ως πρότυπα θεώρησε την κανονιστική θεωρία της κάθε κοινωνίας, σύμφωνα με την οποία το άτομο θα πρέπει να επιδεικνύει συγκεκριμένα γνωρίσματα στις κοινωνικές του συναναστροφές. Όταν το άτομο δεν δύναται να ανταποκριθεί σε αυτά τα πρότυπα ερμηνεύεται ως καταπάτηση των κανόνων των κοινωνικών περιστάσεων. Το στίγμα δηλαδή εμφανίζεται όταν επικρατεί διάσταση ανάμεσα στην δυνητική ταυτότητα του ατόμου και την πραγματική. Το άτομο

λοιπόν που δεν ανταποκρίνεται στη δυνητική ταυτότητα, απορρίπτεται και περιθωριοποιείται. Σύμφωνα με τους Jones, Farina, Hastorf, Markus, Miller και τους υπόλοιπους συνεργάτες (1984, στο Crocker & Major, 1989) το άτομο στιγματίζεται όταν έχει κάποιο σημάδι που αποκλίνει από κάποιο πρότυπο ή κάποιο κανόνα. Ωστόσο το σημάδι αυτό προκειμένου να οδηγήσει σε στίγμα θα πρέπει να είναι ορατό από το κοινωνικό περιβάλλον. Δηλαδή, το στίγμα σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεωρία, ορίζεται ως η σχέση μεταξύ μιας ιδιότητας και ενός στερεότυπου. Όταν κάποιο άτομο με συνδεθεί με κάποια ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά, διαιωνίζεται το στερεότυπο. Οι ψυχολόγοι Crocker, Major και Steele (1998, στο Crocker, 1999) και Stafford και Scott (1986) θεώρησαν το στίγμα ως περισσότερο ατομικό χαρακτηριστικό. Συγκεκριμένα όρισαν το στίγμα ως ένα χαρακτηριστικό των προσώπων που είναι αντίθετο προς έναν κανόνα μιας κοινωνικής μονάδας. Ως κανόνας ορίζεται η πεποίθηση ότι ένα πρόσωπο οφείλει να συμπεριφερθεί με έναν ορισμένο τρόπο σε έναν ορισμένο χρόνο. Όπως γίνεται ορατό, όλες οι θεωρίες, είτε εστιάζουν στα χαρακτηριστικά του ατόμου που προκαλούν το στίγμα, είτε στους κοινωνικούς κανόνες, αποδέχονται ότι το στίγμα προϋποθέτει ένα χαρακτηριστικό – γνώρισμα του ατόμου το οποίο αντιμετωπίζεται υποτιμητικά, ενώ η εκδήλωσή του εξαρτάται από τις σχέσεις και το πλαίσιο του κοινωνικού περιβάλλοντος (Major & O'Brien, 2005). Στους παραπάνω ορισμούς μεταγενέστεροι ερευνητές πρόσθεσαν τις έννοιες της ετικέτοποίησης, των στερεοτύπων, του γνωστικού διαχωρισμού και των διαφορετικών συναισθηματικών αντιδράσεων (Link, Yang, Phelan, & Collins, 2004). Κατονόμασαν κατ' αυτό τον τρόπο κοινωνικές διαδικασίες, οι οποίες πραγματοποιούνται σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον και επηρεάζουν το εσωτερικό του ατόμου (Yang, Kleinman, Link, Rhelan, Leeetal, 2007).

Πλήθος ερευνών έχει μελετήσει τις αρνητικές ψυχοκοινωνικές συνέπειες του στίγματος στα άτομα. Οι στιγματισμένοι άνθρωποι φαίνεται να εμφανίζουν κατάθλιψη, άγχος, απομόνωση, μειωμένα κοινωνικά δίκτυα, μειωμένη κοινωνική υποστήριξη, χαμηλότερα ακαδημαϊκά επιτεύγματα, χαμηλότερη αυτοεκτίμηση και αυτό-αποτελεσματικότητα και αυτό-στιγματισμό (Major, McCoy, Kaiser, & Quinton, 2003. Steele, Spencer, & Aronson, 2002. Watson, Corrigan, Larson & Sells, 2007). Μάλιστα η αρνητική επίδραση του στίγματος στο ευ-ζην συνεχίζει να υφίσταται ακόμα και αν πάψει να υπάρχει η στιγματοποιός ιδιότητα του ατόμου (για παράδειγμα μετά την ίαση από ψυχική ασθένεια) (Link, Stuenkel, Rahav, Phelan & Nuttbrock, 1997). Το να απορρίπτεσαι από την κοινωνία είναι μια επίπονη εμπειρία. Οι Steele, Kidd και Castano (2015) συγκεκριμένα απέδειξαν πως η βίωση εξοστρακισμού αυξάνει τις σκέψεις σχετιζόμενες με

το θάνατο, ενώ μειώνει την αυτοεκτίμηση. Από την άλλη μεριά, υπάρχουν και έρευνες που αντιτίθενται στα συγκεκριμένα δεδομένα, καθώς αναφέρουν πως τα άτομα δεν εμφανίζουν αυτή την αρνητική ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, καθώς έχουν μηχανισμούς άμυνας και τεχνικές που λειτουργούν προστατευτικά (Crocker&Major, 1989. Meisebach, 2010). Οι μηχανισμοί αυτοί άμυνας θα αναπτυχθούν περαιτέρω στο κεφάλαιο των φροντιστών θανάτου.

1.4.1 Στίγμα λόγω συγγένειας

Το στίγμα δεν επηρεάζει μόνο τα άτομα τα οποία το κατέχουν, αλλά και το στενό οικογενειακό περιβάλλον, όπως για παράδειγμα την οικογένεια, τους φίλους και τους φροντιστές. Οι συγγενείς εμφανίζουν, δηλαδή, στίγμα λόγω σχέσης (associative stigma (Goffman, 1963, στο Quinn & Chaudoir, 2009). Τα άτομα του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος φαίνεται να βιώνουν χαμηλό ευ-ζην, χαμηλή αυτό-εκτίμηση, αυτο-κατηγορίες, ψυχολογικό άγχος και ντροπή, ενώ η κοινωνία φαίνεται να τους φέρεται υποτιμητικά, με αγένεια και να τους αποφεύγει (Bos, Pryor, Reeder & Shutterheim, 2013) . Τα δεδομένα αυτά αφορούν οικογένειες ατόμων με ψυχιατρικά προβλήματα (Phelan, Bromet & Link, 1998. Struening, Perlick, Link, Hellman, Herman & Sirey, 2001), με ειδικές ανάγκες (Mak & Kwok, 2010), συγγενείς ατόμων με Aids (Stutterheim, Pryor, Bos, Hoogendijk, Muriset al, 2009), συγγενείς ατόμων που αυτοκτόνησαν (Rudestam, 1977) και παχύσαρκων ατόμων (Hebl & Mannix, 2003). Ένα φαινόμενο το οποίο παρατηρείται συχνά σε συγγενείς στιγματισμένων ανθρώπων είναι να κρύβουν την συγγένεια που έχουν με το στιγματισμένο άτομο ή να ενθαρρύνουν το ίδιο το άτομο να κρύβει, δικαιώνοντας έτσι τον αυτό-στιγματισμό των ατόμων (Bos et al, 2013). Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, οι Dwyer, Snyder και Omoto(2013) απέδειξαν πως οι συγγενείς με υψηλή αυτό-εκτίμηση είναι λιγότερο ευάλωτοι στις επιδράσεις του στίγματος. Επίσης οι Quinn και Chaudoir (2009) θεώρησαν πως η ένταση που θα βιώσουν οι συγγενείς τις αρνητικές συνέπειες του στίγματος εξαρτάται από το βαθμό που θεωρούσαν ότι οι άλλοι θα τους στιγματίζουν αν ήξεραν για τον συγγενή τους, από την κεντρικότητα ή όχι που κατείχε το στίγμα στη δική τους ταυτότητα και από την συχνότητα που σκέπτονταν το στίγμα. Αναλυτικότερα κατέληξαν στο συμπέρασμα πως όσο περισσότερο οι συγγενείς θεωρούσαν ότι θα στιγματιστούν, όσο περισσότερο κεντρικό ρόλο κατέχει το στίγμα στην ταυτότητα τους και όσο πιο συχνά σκέφτονταν την στιγματισμένη τους ταυτότητα, τόσο χαμηλότερο ευ-ζην

παρουσίαζαν. Ωστόσο και οι τρεις παραπάνω μεταβλητές φάνηκε να είναι χαμηλότερες στους συγγενείς σε σχέση με τα ίδια τα στιγματισμένα άτομα (Quinn & Chaudoir, 2009).

1.4.2 Στίγμα λόγω εργασίας

Οι άνθρωποι είναι πολύ πιθανό να στιγματιστούν λόγω της εργασίας τους, αν θεωρηθεί ως αποκλίνουσα από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας (Lazarus, Deering, Nabess, Gibson, Tyndall et al, 2012. Thompson & Harred, 1992). Οι εργαζόμενοι σε υπηρεσίες φροντίδας θανάτου (γραφεία τελετών), σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, αντιμετωπίζουν συχνά στην καθημερινότητά τους το στίγμα λόγω της εργασίας τους (Bremborg, 2002, στο Bremborg, 2006. Cahill, 1999. Carden, 2001). Καθώς ασχολούνται με τον θάνατο, σε μια κοινωνία που προσπαθεί συνεχώς να τον αρνηθεί και να τον αγνοεί, θεωρούνται «λιγότερο άνθρωποι» (Goffman 1963, στο Carden, 2001). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Stephenson (1985, p. 223, στο Thompson 1991), «Σε μια κοινωνία που αρνείται την πραγματικότητα του θανάτου, οι φροντιστές θανάτου είναι το ζωντανό σύμβολο αυτού του επίφοβου θέματος». Ο George Ritzer (1977, στο Ashforth & Kreiner, 1999) κατονόμασε τρία κριτήρια προκειμένου να θεωρηθεί μια εργασία ως αποκλίνουσα. Τα τρία αυτά κριτήρια είναι η έλλειψη νομιμότητας, η ανηθικότητα και η ακαταλληλότητα. Όσον αφορά την τρίτη κατηγορία, αναφέρεται σε δουλειές οι οποίες θεωρείται ότι δεν είναι κατάλληλες ή δεν ταιριάζουν σε μια κοινωνία. Είναι οι εργασίες που περισσότεροι άνθρωποι δεν θα ήθελαν να κάνουν, καθώς θεωρούνται βρώμικες – μολυσμένες και ταυτίζονται με το κακό. Σε αυτές ανήκει και η εργασία σε γραφεία τελετών (Polsky, 1969, p. 32, στο Thompson 1991). Ο Hughes (1958, στο Thompson 1991) ταξινόμησε τις θεωρούμενες βρώμικες - μολυσματικές εργασίες, οι οποίες και είναι κοινωνικά στιγματισμένες, σε τρεις κατηγορίες: στις σωματικά, στις κοινωνικά και στις ηθικά μολυσμένες εργασίες. Στις σωματικά μολυσμένες εργασίες ανήκουν όσες σχετίζονται με σκουπίδια, θάνατο, λύματα και άλλα παρόμοια αντικείμενα ή όσες πραγματοποιούνται κάτω υπό επικίνδυνες συνθήκες. Παραδείγματα αυτού του τύπου των εργασιών είναι τα άτομα που εργάζονται σε γραφεία τελετών, οι εργάτες στα απορριμματοφόρα και οι ανθρακωρύχοι. Κοινωνικά μολυσμένες θεωρούνται οι εργασίες που περιέχουν συχνή επαφή με στιγματισμένα άτομα ή ομάδες ή εκείνες που εμφανίζουν μια «δουλική»-υποτακτική σχέση με τους άλλους ανθρώπους. Παραδείγματα αυτού του τύπου των εργασιών είναι οι ψυχίατροι και οι υπηρέτριες. Τέλος, ηθικά μολυσμένες εργασίες

θεωρούνται οι εργασίες που θεωρούνται «αμαρτωλές» - ανήθικες ή που χρησιμοποιούν μεθόδους παραπλανητικές και ενοχλητικές. Παραδείγματα αυτού του τύπου επαγγελμάτων είναι οι χορεύτριες ή οι ιδιωτικοί ερευνητές και δημοσιογράφοι. Βέβαια, κάποια επαγγέλματα μπορούν να ανήκουν σε παραπάνω από μια κατηγορία στιγματισμού. Για παράδειγμα η πορνεία θεωρείται και σωματικά και ηθικά μολυσμένη (Thompson 1991). Οι Ashforth και Kreiner (1999) πρόσθεσαν ένα επιπλέον κριτήριο στην παραπάνω ταξινόμηση των βρώμικων επαγγελμάτων και συγκεκριμένα το κύρος που έχει η κάθε εργασία. Το κύρος αναφέρεται στην κοινωνική τάξη που ανήκει το εκάστοτε επάγγελμα, στην εξουσία που κατέχει, στην εκπαίδευση που προϋποθέτει και στο οικονομικό εισόδημα που προσδίδει σε όσους ασχολούνται με αυτό. Παραδείγματα βρώμικων – στιγματισμένων επαγγελμάτων σύμφωνα με τους Ashforth και Kreiner (1999) παρουσιάζονται στον Πίνακα 1 (σελ. 28). Όπως γίνεται ορατό από την παρακάτω ταξινόμηση, οι εργαζόμενοι σε γραφεία τελετών θεωρούνται σωματικά μολυσμένοι με υψηλό ωστόσο κύρος.

Πίνακας 1. Παραδείγματα βρώμικων – στιγματισμένων επαγγελμάτων σύμφωνα με τους Ashforth και Kreiner (1999)

Μολυσμένο	Κύρος	
	Χαμηλό	Υψηλό
Σωματικά	Χασάπηδες	Φροντιστές θανάτου
Κοινωνικά	Φύλακες φυλακών	Ψυχίατροι
Ηθικά	Ιερόδουλες	Δικηγόροι

Σύμφωνα με τον Hugher (1962 στο Ashforth & Kreiner, 1999) οι άνθρωποι στιγματίζουν τα επαγγέλματα άλλων ανθρώπων ως βρώμικα προκειμένου να προφυλάξουν τον εαυτό του. Ο συλλογισμός φαίνεται να λειτουργεί ως εξής : «Οι διαφορετικοί άλλοι είναι βρώμικοι, άρα εγώ καθαρός». Βέβαια, ακόμα και όταν ένα επάγγελμα χαρακτηρίζεται ως βρώμικο ή αποκρουστικό, αυτό δεν το καθίστα στις συνειδήσεις των ατόμων μη χρήσιμο (Ashforth & Kreiner, 1999), ωστόσο απειλεί την ικανότητα του εργαζόμενου να αναπτύξει μια κοινωνική ταυτότητα με υψηλή αυτό εκτίμηση (Ashforth & Kreiner, 1999). Τα άτομα τα οποία εργάζονται σε κοινωνικά στιγματισμένα επαγγέλματα αρκετές φορές φαίνεται να δυσκολεύονται στη διαχείριση της πολυπλοκότητας του ρόλου τους, καθώς από

τη μια μεριά καλούνται να ανταποκριθούν στις προκλήσεις και τις απαιτήσεις του ίδιου του επαγγέλματος, ενώ από την άλλη πρέπει να αντιμετωπίσουν και τις σχετικές με το στίγμα προκλήσεις. Έτσι, συχνά αντιμετωπίζουν στις διαπροσωπικές του σχέσεις την αμηχανία των ατόμων, όταν ενημερώνονται για το επάγγελμά τους, αδιάκριτες και επικριτικές ερωτήσεις, ή αντίθετα, σιωπή. Επομένως, απαιτούνται επιπλέον δεξιότητες για να μπορέσουν να υπερνικήσουν τα εμπόδια της διαπροσωπικής επικοινωνίας (Ashforth, Kreiner, Clark, & Fugate, 2007)

Οι επαγγελματίες κοινωνικά στιγματισμένων εργασιών, αναγνωρίζουν την ύπαρξη στίγματος, όπως κατέδειξε και έρευνα του Ashforth και των συνεργατών του (2007). Συγκεκριμένα, όταν ρωτήθηκαν για το πώς πίστευαν πως έβλεπε ο κοινωνικός τους περίγυρος την εργασία τους, οι περισσότεροι χρησιμοποίησαν λέξεις όπως «βρώμικο» και «στιγματισμένο». Επίσης, θεώρησαν πως η εργασία τους έχει άδικα παρεξηγηθεί από το κοινωνικό περιβάλλον. Η συγκεκριμένη αντίληψη φαίνεται να παρατηρείται συχνά σε στιγματισμένα άτομα. Βέβαια υπήρξαν και ελάχιστες περιπτώσεις ατόμων, οι οποίοι αρνήθηκαν την ύπαρξη στίγματος προς το επάγγελμά τους ή ακόμα και αν την αναγνώρισαν την θεώρησαν ελάχιστη ώστε να υπάρξει ανάγκη αντιμετώπισής του.

Παρόλη την ύπαρξη στιγματισμένων επαγγελμάτων, οι εργαζόμενοι σε αυτά χρησιμοποιούν αρκετές τεχνικές για να αποστασιοποιηθούν από αυτό (Ashforth et al, 2007). Οι τεχνικές αυτές θα παρουσιαστούν στην επόμενη ενότητα, όπου και θα εξεταστεί ο τρόπος αντιμετώπισης του στιγματισμού από επαγγελματίες «βρώμικων» επαγγελμάτων και, συγκεκριμένα, από άτομα που εργάζονται σε γραφεία τελετών («1.6 Φροντιστές θανάτου και στίγμα»).

1.5 Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη φροντιστών θανάτου

Οι φροντιστές θανάτου (ή διαφορετικά εργαζόμενοι σε γραφεία τελετών) αντιμετωπίζουν αρκετές δυσκολίες στην εργασία τους λόγω της πολυπλοκότητας του ρόλου τους, όπως αναφέρθηκε και πάνω. Συγκεκριμένα, οι εργαζόμενοι παλαιότερα είχαν να αντιμετωπίσουν την καθημερινή επαφή με τον θάνατο και το σώμα του νεκρού και τις επακόλουθες ψυχολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Με το πέρασμα των ετών οι φροντιστές θανάτου απέκτησαν ένα πολυδιάστατο ρόλο λόγω της αύξησης των πεδίων επαγγελματισμού. Έτσι, πλέον ασχολούνται με την φροντίδα και των καλλωπισμό των σορών, με την οργάνωση των τελετουργικών που συνοδεύουν τον θάνατο, των

διαδικαστικών και νομικών ζητημάτων που αφορούν τη τέλεση της ταφής και με τη συμβουλευτική υποστήριξη των πενθούντων συγγενών για τη διαχείριση του πένθους (Bremborg, 2006. Crouch, 1975. Foreman, 1973). Επιπλέον, χρειάζεται να έχουν εξειδικευμένες γνώσεις, συμπεριφορές και υπηρεσίες για ιδιαίτερες περιπτώσεις που χρήζουν διαφορετικής αντιμετώπισης, όπως για παράδειγμα σε παιδιά που πενθούν (Mahon, 2009), σε γονείς που έχασαν νεογέννητα βρέφη (Benfield&Nichols, 1984) και σε περιπτώσεις αυτοκτονίας (Calhoun, Celby, & Steelman, 1989). Επομένως, οι φροντιστές θανάτου αποκτούν μια περισσότερο διαπροσωπική σχέση με πενθούντες συγγενείς. Η μορφή αυτής της σχέσης δεν είναι δυαδική, όπως για παράδειγμα στη σχέση γιατρού – ασθενή, αλλά τριαδική, καθώς οι φροντιστές θανάτου εμφανίζονται ως μεσολαβητές ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο. Υποχρέωση των φροντιστών θανάτου είναι να ντύσουν και να καλλωπίσουν το νεκρό σώμα, προσφέροντας κατ' αυτόν τον τρόπο την «μνήμη της τελευταίας εικόνας» στους συγγενείς. Η εικόνα του καλλωπισμένου νεκρού σώματος, εγείρει τα συναισθήματα οικειότητας απέναντι στον νεκρό και τους εξοικειώνει μαζί του. Μέσω της «εικόνας» που δημιουργούν οι φροντιστές θανάτου, λοιπόν, συμφιλιώνουν τους πενθούντες με τον θάνατο, ενώ μια γαλήνια εικόνα δημιουργεί τη βεβαιότητα ειρήνης και ανάπαυσης σε μια μετά θάνατον ζωή. Έτσι, οι πενθούντες απομακρύνονται από την κηδεία με μια δόση ανακούφισης, η οποία διευκολύνει τη διεργασία του πένθους και μειώνει το σχετικό άγχος (Eyesemitan & Eggleston, 2002. Gamino, Easterling, Stirman & Sewell, 2000. Hayslip, Booher, Riddle & Guarnaccia, 2006. Hayslip, Booher, Scoles & Guarnaccia, 2007. Mastrogiannis & Lumley, 2002. Walter, 2005). Τα δεδομένα αυτά αφορούν και τις πιο δύσκολες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα γονείς που έχουν χάσει τα παιδιά τους (Janzen, Cadell & Westhues, 2004). Ωστόσο, στη σχέση πενθούντων και φροντιστών θανάτου είναι πιθανό να εμφανιστούν και αρνητικά συναισθήματα λόγω συγκρούσεων. Οι συγκρούσεις ανάμεσα στους πενθούντες συγγενείς και στους φροντιστές θανάτου εμφανίζεται κυρίως σε τέσσερις τομείς. Συγκεκριμένα, μπορεί να δημιουργηθεί ένταση για οικονομικούς λόγους, από την μεταξύ τους συμβατική σχέση, για τον έλεγχο της κηδείας και λόγω ανάμειξης τρίτων πιο μακρινών συγγενών ή άλλων προσώπων. Οι συγγενείς μπορεί να εκδηλώσουν θυμό προς τους φροντιστές θανάτου λόγω του γενικότερο θυμού και άγχους που έχουν λόγω της απώλειας. Επίσης η ανάγκη τους να έχουν τον πλήρη έλεγχο της κηδείας χωρίς ωστόσο να γνωρίζουν τα βιολογικά και διαδικαστικά ζητήματα, δημιουργεί περαιτέρω εκνευρισμό (Parsons, 2003). Νιώθουν ότι είναι σημαντικό να ελέγχουν την κηδεία, καθώς για τους ίδιους η συμμετοχή στην κηδεία είναι πολύ σημαντική. Μέσα από αυτή τη διαδικασία προσπαθούν να συνειδητοποιήσουν και να

νοηματοδοτήσουν τον θάνατο του αγαπημένου τους (Adamson & Hollaway, 2012) λόγω βαθύτερων θρησκευτικών και πνευματικών πεποιθήσεων (Draper, Hollaway & Adamson, 2013. Orouke, Spitzberg & Hannawa, 2011).

Προκειμένου να αποφευχθεί αυτή η ένταση, οι φροντιστές θανάτου υιοθετούν διάφορες τεχνικές. Ο διαχωρισμός των χώρων εργασίας, σε προσκήνιο και παρασκήνιο είναι μια από αυτές τις τεχνικές. Στο παρασκήνιο, λοιπόν, πραγματοποιείται ο καλλωπισμός του νεκρού και είναι ένα μέρος όπου δίνεται η ευκαιρία στους φροντιστές θανάτου να αποφορτιστούν. Στο προσκήνιο, δίνεται η ευκαιρία στους συγγενείς να αποχαιρετήσουν τον άνθρωπό τους σε με αξιοπρέπεια και σεβασμό. Επίσης, οι φροντιστές θανάτου, αποφορτίζουν και διευκολύνουν την οικογένεια παρέχοντάς τους καθοδήγηση για τη διεξαγωγή του τελετουργικού μέρους της κηδείας, πραγματοποιώντας τις εκάστοτε επιθυμίες τους. Έτσι, δίνεται η ευκαιρία στους πενθούντες να βιώσουν το πένθος τους και να μην ασχοληθούν με διαδικαστικά ζητήματα. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ανάμεσα στους φροντιστές θανάτου και στους πενθούντες μια βραχυχρόνια, αλλά σημαντική σχέση (Hyland & Morse, 1995).

Η εργασία με τον θάνατο, όπως είναι αναμενόμενο, επηρεάζει τους φροντιστές θανάτου σε ψυχολογικό επίπεδο. Σύμφωνα με έρευνα των Thorson και Powell (1996), αξιολογώντας τις απαντήσεις 60 φροντιστών θανάτου και 136 ατόμων με διαφορετική επαγγελματική απασχόληση στην Κλίμακα Άγχους Θανάτου (Revised Death Anxiety Scale), φάνηκε οι φροντιστές θανάτου να αναφέρουν στατιστικά σημαντικά υψηλότερο άγχος θανάτου. Το δεδομένο αυτό απέδωσαν στο γεγονός ότι οι φροντιστές θανάτου είναι δύσκολο να καταπιέσουν τον ενστικτώδη φόβο θανάτου, λόγω της συνεχούς έκθεσής του σε αυτόν. Παρόμοια, ο Keith (1997) μελέτησε τα συναισθήματα κατάθλιψης, απομόνωσης και άγχους θανάτου σε 163 φροντιστές θανάτου. Χρησιμοποιώντας μια σειρά σταθμισμένων κλιμάκων και ανοιχτών ερωτήσεων εξέτασαν την συσχέτιση προσωπικών, επαγγελματικών χαρακτηριστικών, συναισθημάτων απομόνωσης και την ύπαρξη άγχους θανάτου σε σχέση με την εκδήλωση καταθλιπτικών συναισθημάτων. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα προσωπικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν το ευ-ζην. Επίσης, η έλλειψη εκπαίδευσης για τη διαχείριση του θανάτου, η ύπαρξη άγχους θανάτου και η απομόνωση συσχετίστηκαν θετικά με την εκδήλωση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας. Η ύπαρξη άγχους θανάτου και τα καταθλιπτικά συμπτώματα δεν φάνηκε να σχετίζονται με την ποσότητα της επαφής με τον θάνατο και τους πενθούντες (Keith, 1997). Το δεδομένο αυτό έρχεται σε αντίφαση με έρευνα των Harrawood, White και Benschhoff (2009), οι οποίοι αναφέρουν αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην ύπαρξη άγχους θανάτου και στον αριθμό κηδεϊών που έχει

παρακολουθήσει ένας φροντιστής θανάτου. Στην ίδια έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε σε 204 φροντιστές θανάτου, φάνηκε ότι η ύπαρξη άγχους θανάτου έχει αρνητική συσχέτιση και με την ηλικία των φροντιστών θανάτου. Η αρνητική αυτή συσχέτιση αφορούσε τον φόβο για τη διαδικασία θανάτου, τον φόβο για τους σημαντικούς άλλους και τον φόβο πρόωγου θανάτου (Harrawood, White, & Benshoff, 2009). Σε μεταγενέστερες έρευνες αποδόθηκε αυτή η μείωση του άγχους θανάτου με την αύξηση της ηλικίας των φροντιστών θανάτου, στην αύξηση της πνευματικότητας των ατόμων (Harrawood, 2010) και στην παρουσία νοήματος ζωής (Linley & Joseph, 2011). Όχι μόνο η παρουσία νοήματος ζωής, αλλά και η παρουσία νοήματος στον εργασιακό χώρο φαίνεται να αυξάνει το ευ-ζην των φροντιστών θανάτου (Arnold, Turner, Barlin, Kelloway, & Mckee, 2007). Σε μελέτη, τέλος, που πραγματοποιήθηκε από τους Linley και Joseph (2005) αποδείχτηκε η σπουδαιότητα που έχουν οι στάσεις των φροντιστών θανάτου, απέναντι στον θάνατο στην θετική ή την αρνητική τους ψυχολογική ανάπτυξη. Διανέμοντας σε 78 φροντιστές θανάτου μια σειρά κλιμάκων μέτρησης, θέλησαν να εξετάσουν την σχέση των στάσεων προς τον θάνατο και, συγκεκριμένα, τον φόβο και το άγχος θανάτου ή αντίθετα την αποδοχή θανάτου (αντιμετωπίζοντας τον θάνατο ως έναν τρόπο να μεταφερθούν τα άτομα σε ένα καλύτερο μέρος ή σε ένα μέρος όπου δεν θα έχουν τις δυσκολίες της ζωής ή σαν μια απλή, φυσιολογική διαδικασία της ζωής), με την θετική ή την αρνητική ψυχολογική ανάπτυξη των ατόμων. Επιπλέον εξέτασαν την επίδραση της κοινωνικής υποστήριξης σε αυτή την ανάπτυξη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα η θέαση του θανάτου ως ένα τρόπο να μεταβεί το άτομο σε ένα καλύτερο μέρος, σχετίζονταν με θετικές αλλαγές στην ψυχολογική ανάπτυξη των φροντιστών θανάτου παρόλη την έκθεση στον θάνατο. Αντίθετα, ο φόβος θανάτου σχετίζεται θετικά με αρνητικές συνέπειες στην ψυχολογική ανάπτυξη. Παρόμοια αρνητική συσχέτιση παρατηρείται και με την αποφευκτική συμπεριφορά απέναντι στον θάνατο. Ενώ η αποδοχή του οδηγεί σε θετικές αλλαγές στην ψυχολογία των φροντιστών θανάτου. Η θετική ή αρνητική στάση απέναντι στον θάνατο, και ακολούθως η θετική και αρνητική ψυχολογική ανάπτυξη, επηρεάζεται από το αν η εργασία σε γραφείο τελετών είναι συνειδητοποιημένη επιλογή του ατόμου. Τέλος, σημαντική, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας, φαίνεται να είναι η επίδραση της υποστήριξης του κοινωνικού συνόλου, καθώς η ύπαρξη αυτής της υποστήριξης οδηγεί σε καλή ψυχολογική ανάπτυξη.

Η μοναδική έρευνα που δεν συμφωνεί με την ύπαρξη άγχους θανάτου στους φροντιστές θανάτου προέρχεται από τους Peritone, Arreola και Rockwill (1981). Χρησιμοποιώντας την Κλίμακα Άγχους Θανάτου (Death Anxiety Scale) σε 130 ψυχιάτρους, 57 ψυχολόγους, 31 εμπειρογνώμονες που αφορούν τις περιπτώσεις

αυτοκτονιών και σε 28 φροντιστές θανάτου στην Καλιφόρνια, διαπίστωσαν πως οι ψυχολόγοι ανέφεραν το υψηλότερο άγχος θανάτου, ενώ ακολουθούσαν οι εμπειρογνώμονες για την αυτοκτονία, οι ψυχίατροι και τέλος οι φροντιστές θανάτου. Το χαμηλό άγχος θανάτου στους φροντιστές θανάτου θεωρήθηκε ως προϋπάρχον χαρακτηριστικό του ατόμου και ως αιτία της επιλογής ενασχόλησης με το συγκεκριμένο επάγγελμα.

1.6 Φροντιστές θανάτου και στίγμα

Στον κοινωνικό τομέα, όπως αναφέρθηκε και στην ενότητα του στίγματος («1.4 Κοινωνικό στίγμα» - σελ. 25), οι φροντιστές θανάτου, καθώς ανήκουν στα «βρώμικα – μολυσμένα» επαγγέλματα, αντιμετωπίζουν έντονα το κοινωνικό στίγμα και την επακόλουθη κοινωνική περιθωριοποίηση. Σε γενικές γραμμές τα άτομα που αντιμετωπίζουν στίγμα, προκειμένου να διαφυλάξουν την αυτό-εκτίμησή τους αποδίδουν την αρνητική αντίδραση απέναντι στην ομάδα τους σε προκατάληψη, συγκρίνονται και άτομα μόνο εντός της ομάδας τους και υποτιμούν τις αδυναμίες της ομάδας τους, ενώ υπερεκτιμούν τα θετικά τους (Crocker&Major, 1989). Όσον αφορά τα άτομα, τα οποία εργάζονται σε βρώμικες εργασίες, οι Ashforth και Kreiner (1999) κατονόμασαν ως βασικές τεχνικές διαχείρισης του στίγματος τον επαναπροσδιορισμό της επαγγελματικής ιδεολογίας και την επιλεκτική αποδοχή ή απόρριψη πληροφοριών από το κοινωνικό περίγυρο. Ο Ashforth και οι συνεργάτες του (2007) μελέτησαν εκτεταμένα τις τεχνικές που χρησιμοποιούν επαγγελματίες βρώμικων επαγγελμάτων, προκειμένου να διαχειριστούν το στίγμα. Χρησιμοποιώντας ημιδομημένες συνεντεύξεις σε 54 επαγγελματίες 18 βρώμικων επαγγελμάτων, κατέληξαν στην διατύπωση τεσσάρων τρόπων διαχείρισης του στίγματος. Συγκεκριμένα, κατονόμασαν την νοηματοδότηση της εργασίας τους, την συναναστροφή με επαγγελματίες του ίδιου ή παρόμοιου χώρου, την αντιμετώπιση των αντιλήψεων των πελατών και του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και την χρήση αμυντικών τεχνικών. Όσον αφορά τη νοηματοδότηση της εργασίας τους, σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έρευνα, βρέθηκε ότι τα άτομα συχνά υπερεκτιμούν τις αξίες και τα θετικά σημεία της εργασίας τους, ενώ υποτιμούν τα αρνητικά σημεία και τονίζουν τις μη στιγματισμένες πλευρές της εργασίας τους. Οι στιγματισμένοι επαγγελματίες φάνηκε, επίσης, να επιλέγουν να συναναστραφούν κυρίως με άτομα, φίλους ή συγγενείς, οι οποίοι ασχολούνται με το ίδιο ή παρόμοιο επάγγελμα. Αρκετοί μάλιστα ανέφεραν ότι η συγκεκριμένη εργασία αποτελεί κατά κάποιο τρόπο κληρονομιά των γονέων τους, καθώς και εκείνοι έκαναν το

συγκεκριμένο επάγγελμα, ενώ από τους 54 επαγγελματίες, οι 23 ανέφεραν πως θα προέτρεπαν τα παιδιά τους να ασχοληθούν με το δικό τους επάγγελμα, 10 απάντησαν πως δεν θα επιθυμήσουν κάτι τέτοιο να συμβεί, ενώ οι υπόλοιποι 21 δεν έδωσαν μια ξεκάθαρη απάντηση. Οι επαγγελματίες «μολυσμένων» εργασιών δεν συμπεριφέρονται πάντα αμυντικά απέναντι στο στίγμα, αλλά και επιθετικά. Συχνά προσπαθούν να διαλύσουν τα κοινωνικά στερεότυπα, μέσω της παροχής πληροφοριών για το επάγγελμά τους στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και μέσω του χιούμορ. Τέλος, προκειμένου την αντιμετώπιση των αντιδράσεων του κοινωνικού περίγυρου, γίνεται χρήση εφτά, σύμφωνα με τον Ashforth και τους συνεργάτες του (2007), αμυντικών τεχνικών. Πρώτη από αυτές τις τεχνικές είναι η αποφυγή. Η αποφυγή μπορεί να αφορά την αποφυγή της φυσικής παρουσίας με άτομα που είναι αρνητικά προκατειλημμένα ή την απόκρυψη πληροφοριών για το είδος της εργασίας του ή πλευρών αυτής. Η δεύτερη τεχνική είναι η χρήση του καυστικού χιούμορ. Μέσω του συγκεκριμένου είδους χιούμορ οι στιγματισμένοι επαγγελματίες μοιράζονται τις εμπειρίες τους, ανεβάζουν την αυτοεκτίμησή τους, ενώ αποφορτίζονται από το άγχος και την ένταση. Η αποδοχή, συνιστά την τρίτη αμυντική τεχνική. Αποτελεί μια στωική άμυνα, όπου το άτομο απλά αποδέχεται τα όριά του και το στίγμα. Η σύγκριση του ατόμου με ομάδες που θεωρεί χειρότερα κοινωνικά στιγματισμένες αποτελεί ακόμα μια τεχνική. Επίσης, το άτομο συχνά μπορεί να καταδικάζει τους επικριτές του, ομαδικά ή και προσωποποιημένα, ή να διατηρεί μαζί τους μια συναισθηματική απόσταση. Τέλος, απόσταση μπορεί να διατηρεί ο επαγγελματίας και το ρόλο του, τονίζοντας περισσότερο τα προσωπικά χαρακτηριστικά του (Ashforth et al, 2007. Meisenbach, 2010).

Τέλος, ο Thompson (1991) μελέτησε τη διαχείριση του στίγματος αποκλειστικά σε φροντιστές θανάτου. Στη συγκεκριμένη έρευνα συμμετείχαν 19 φροντιστές θανάτου και τα δεδομένα συλλέχθηκαν με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα οι επαγγελματίες στο χώρο του θανάτου προσπαθούν να αποβάλλουν το στίγμα μέσω του συμβολικού αναπροσδιορισμού. Αναλυτικότερα, φάνηκε να χρησιμοποιούν διαφορετικό λεξιλόγιο στο παρασκήνιο σε σχέση με το προσκήνιο, όπου είναι σε δημόσια θέα. Για παράδειγμα αναφερόμενοι στον νεκρό, στο παρασκήνιο θα χρησιμοποίησαν τη λέξη «πεθαμένος», ενώ στο προσκήνιο «ο μακαρίτης» ή «ο αγαπητός απόντας». Επίσης, και οι ίδιοι δεν αυτοαποκαλούνταν ως «νεκροθάφτες» αλλά ως «κάτοχοι γραφείων τελετών». Μέσω του λεξιλογίου, λοιπόν, προσπαθούν να αποφεύγουν λέξεις σχετικές με τον θάνατο και τον νεκρό, οι οποίες είναι αρνητικά συναισθηματικά φορτισμένες και κοινωνικά στιγματισμένες. Δεύτερη τεχνική διαχείρισης του στίγματος

είναι η αποστασιοποίηση από τον ρόλο τους και προβολή της ατομικότητάς τους. Αυτή η αποστασιοποίηση επιτυγχάνεται με την συναισθηματική αποστασιοποίηση, με τη χρήση του χιούμορ και με την αντιμετώπιση των στερεοτύπων. Η συναισθηματική αποστασιοποίηση επιτυγχάνεται με την επικέντρωση στα τεχνικά ζητήματα της δουλειάς, αντιμετωπίζοντας την όλη διαδικασία σαν μια ρουτίνα. Αρκετοί φροντιστές θανάτου ανέφεραν ότι την στιγμή που φροντίζουν και καλλωπίζουν τον νεκρό, δεν σκέφτονται ούτε ποιοι είναι, ούτε τι κάνουν, ούτε τι νοιώθουν. Η αποσυμφόρηση των συναισθημάτων πραγματοποιείται, όπως προαναφέρθηκε, με την χρήση του χιούμορ στο παρασκήνιο. Το δεδομένο, ωστόσο αυτό έρχεται σε αντίφαση με μεταγενέστερη έρευνα του Thompson, (2001), ο οποίος αναφέρει πως οι φροντιστές θανάτου εμφάνισαν χαμηλότερη χρήση του χιούμορ σε σχέση με άτομα της ίδια ηλικίας που εργάζονται σε διαφορετικά επαγγέλματα, προκειμένου τη διαχείριση του επαγγελματικού στίγματος. Όσον αφορά την αντιμετώπιση των στερεοτύπων αρκετοί φροντιστές θανάτου ανέφεραν πως συχνά δείχνουν αντίθετη συμπεριφορά, από αυτή που το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο περιμένει, προκειμένου να εξαλείψουν το στίγμα. Έτσι, εμφανίζονται φιλικοί, ζεστοί χαρούμενοι και ανθρώπινοι. Η έμφαση του επαγγελματισμού αποτελεί την τρίτη τεχνική διαχείρισης του στίγματος. Παρόλο που οι περισσότεροι φροντιστές θανάτου θεώρησαν πως η εργασία τους δεν είναι ιδιαίτερα δύσκολη, όλοι τόνισαν πως δεν μπορεί ο καθένας να την κάνει, καθώς δεν έχουν όλοι τα ανάλογα προσόντα, ενώ τόνισαν την ανάγκη ύπαρξης και εκπαίδευσης και πρακτικής εμπειρίας. Η έμφαση στην εξυπηρέτηση των πελατών αποτελεί μια επιπλέον τεχνική. Δίνοντας έμφαση στις υπηρεσίες που προσφέρει ένα γραφείο τελετών μεταδίδουν στο κοινωνικό σύνολο την χρησιμότητά τους σε μια δύσκολη κατάσταση, όπως είναι ο θάνατος. Τέλος, οι επαγγελματίες στο χώρο του θανάτου τονίζουν την πολύωρη εργασία τους και τα επακόλουθα έσοδά τους, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το στίγμα του «σωματικά βρώμικου» επαγγέλματος. Όπως γίνεται ορατό, αν και υπάρχουν δυσκολίες στον να εργάζεσαι σε ένα στιγματισμένο επάγγελμα, οι περισσότεροι εργαζόμενοι σε αυτούς τους χώρους είναι πρόθυμοι να δεχτούν αυτό τον στιγματισμό και να τον χειριστούν ανάλογα, λόγω της πίστης τους στην αξία και τη χρησιμότητα της εργασίας τους (Garden, 2001).

Εν κατακλείδι, βασικοί παράγοντες προκειμένου να ανταποκριθούν οι φροντιστές θανάτου στην πολυπλοκότητα του ρόλου τους είναι η ύπαρξη εκπαίδευσης για ζητήματα θανάτου και πένθους, προκειμένου την κατανόηση των αρμοδιοτήτων τους, την αύξηση της αυτό –αποτελεσματικότητας, της πρακτικής εμπειρίας και της αίσθησης επάρκειας και την ανάπτυξη θετικών στάσεων προς τον θάνατο (Cahill, 1999. Chan & Tin, 2012. Watts, 1977.

Weeks, 1989), η ύπαρξη προσωπικής συμβουλευτικής υποστήριξης από εξειδικευμένους σύμβουλους ψυχικής υγείας (Kelly&Reid, 2011), η συνεργασία μεταξύ επαγγελματιών που ασχολούνται επίσης με το θάνατο (Stephen, Wimpenny, Unwin, Work, Dempster et al, 2009), η στήριξη από το ευρύτερους φορείς, όπως από τις κυβερνήσεις και από τον κλήρο (French, 1985. Kalish & Goldberg, 1978. Schwartz, Jolson & Lee, 1986. Woodthorpe, Rumble, & Valentine, 2013) και η δυνατότητα προσωπικής ανάπτυξης και κάλυψης των προσωπικών και οικονομικών αναγκών (Schell & Zinger, 1985).

1.7 Κριτική επισκόπηση της κύριας βιβλιογραφίας

Προκειμένου τη συλλογή της υπάρχουσας ερευνητικής βιβλιογραφίας, χρησιμοποιήθηκαν οι ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων Scopus και το Web of Science. Η αναζήτηση των σχετικών με το θέμα μας ερευνών πραγματοποιήθηκε με την χρήση του όρου-κλειδί “funeral directors”. Με την πρώτη αναζήτηση στο Web of Science προέκυψαν 126 έρευνες. Τοποθετώντας ως φίλτρο την αναφορά των άρθρων μόνο σε θέματα ψυχολογίας ή κοινωνικών ζητημάτων και την δημοσίευσή τους στην αγγλική γλώσσα, ο αριθμός περιορίστηκε στα 36. Πραγματοποιώντας την ίδια διαδικασία στο Scopus προέκυψαν 156 άρθρα, τα οποία περιορίστηκαν σε 15, τα οποία περιλαμβάνονταν στα 36 που προέκυψαν από το Web of Science. Από αυτά τα 36 άρθρα αποκλείστηκαν τα 6 λόγω της μη ικανότητας πρόσβασης σε αυτά, λόγω του ότι απαιτούσαν την πληρωμή τους προκειμένου την απόκτησή τους, 1 λόγω της μη σχετικότητας με το προς εξερεύνηση ζήτημα και 1 λόγω του ότι επρόκειτο για στάθμιση ερωματολογίου. Από τα εναπομείναντα 28 άρθρα απορρίφθηκαν τα 19 λόγω του ότι, αν και αφορούσαν άτομα που εργάζονταν σε γραφεία τελετών, δεν ικανοποιούσαν τους στόχους της παρούσης έρευνας. Συγκεκριμένα, κάποια από τα άρθρα αναφέρονταν στους λόγους που επέλεξαν το συγκεκριμένο επάγγελμα, στις υπηρεσίες που προσφέρουν και σε διαδικαστικά ζητήματα κηδείας (Crouch, 1975. Foreman, 1973. Mahon, 2009. Mastrogiannis & Lumley, 2002. Schell & Zinger, 1985. Walter, 2005. Woodthorpe, Rumble & Valaitine, 2013), στο να εξετάσουν πιθανούς τρόπους για βελτίωση της εργασίας τους (Eyetsemitan & Eggleston, 2001) και της εκπαίδευσής τους (Weeks, 1989), στην σπουδαιότητα της εργασίας τους προκειμένου την καλύτερη διαχείριση του πένθους εκ μέρους των συγγενών (Gamino et al, 2000. Hayslip et al, 2005. Hayslip et al, 2007. Hyland & Morse, 1995. Jauzen et al, 2003.), στην σχέση τους με την εκκλησία (French, 1985. Kalish & Goldberg, 1978), στην ανάγκη συνεργασίας με

άτομα με παρεμφερή επαγγέλματα (Stephen et al, 2009) ή, τέλος, αναφέρονταν σε συγκεκριμένα ζητήματα, όπως στις απόψεις των φροντιστών θανάτων για την αυτοκτονία (Calhoun et al, 1989) και την βρεφική θνησιμότητα (Benfield & Nichols, 1984) (Διάγραμμα 1, σελ. 43). Βασικός περιορισμός στα 9 εναπομείναντα άρθρα είναι ότι αναφέρονται στις ψυχοκοινωνικές επιδράσεις της εργασίας αυτής σε όσους εργάζονται σε γραφεία τελετών και κανένα δεν εστιάζει στην επίδραση που έχει στα παιδιά τους. Συγκεκριμένα, 7 έρευνες ασχολούνται με την επίδραση της εργασίας αυτής στο ψυχολογικό επίπεδο των φροντιστών θανάτου (Πίνακας 2, σελ. 41) και 2 στον κοινωνικό τομέα (Πίνακας 3, σελ. 42).

Αναλυτικότερα, στην πρώτη έρευνα που ασχολήθηκε με το συγκεκριμένο ζήτημα οι Peritone, Arreola και Rockwill (1981), χρησιμοποιώντας την Κλίμακα Άγχους Θανάτου (Death Anxiety Scale) σε 130 ψυχιάτρους, 57 ψυχολόγους, 31 εμπειρογνώμονες που αφορούν τις περιπτώσεις αυτοκτονιών και σε 28 φροντιστές θανάτου στην Καλιφόρνια, διαπίστωσαν πως οι ψυχολόγοι ανέφεραν το υψηλότερο άγχος θανάτου, ενώ ακολουθούσαν οι εμπειρογνώμονες για την αυτοκτονία, οι ψυχίατροι και τέλος οι φροντιστές θανάτου. Το χαμηλό άγχος θανάτου στους φροντιστές θανάτου θεωρήθηκε ως προϋπάρχον χαρακτηριστικό του ατόμου και ως αιτία της επιλογής ενασχόλησης με το συγκεκριμένο επάγγελμα. Τα δεδομένα αυτά έρχονται να αμφισβητήσουν μεταγενέστερες έρευνες, πρώτη εκ των οποίων είναι των Thorson και Powell (1996). Στη συγκεκριμένη έρευνα, αξιολογώντας τις απαντήσεις 60 φροντιστών θανάτου και 136 ατόμων με διαφορετική επαγγελματική απασχόληση στην Κλίμακα Άγχους Θανάτου (Revised Death Anxiety Scale), φάνηκε οι φροντιστές θανάτου να αναφέρουν στατιστικά σημαντικά υψηλότερο άγχος θανάτου. Αξιολογώντας πιο σφαιρικά το ζήτημα με τη μελέτη και άλλων μεταβλητών, ο Keith (1997) μελέτησε τα συναισθήματα κατάθλιψης, απομόνωσης και άγχους θανάτου σε 163 φροντιστές θανάτου. Χρησιμοποιώντας μια σειρά σταθμισμένων κλιμάκων και ανοιχτών ερωτήσεων εξετάστηκε η συσχέτιση προσωπικών, επαγγελματικών χαρακτηριστικών, συναισθημάτων απομόνωσης και η ύπαρξη άγχους θανάτου σε σχέση με την εκδήλωση καταθλιπτικών συναισθημάτων. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα προσωπικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν το ευ-ζην. Η έλλειψη εκπαίδευσης για τη διαχείριση του θανάτου, η ύπαρξη άγχους θανάτου και η απομόνωση συσχετίστηκαν θετικά με την εκδήλωση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, ενώ η ύπαρξη άγχους θανάτου και τα καταθλιπτικά συμπτώματα δεν φάνηκε να σχετίζονται με την ποσότητα της επαφής με τον θάνατο και τους πενθούντες. Το δεδομένο αυτό έρχεται σε αντίφαση με έρευνα των Harrawood, White και Benshoff (2009), οι οποίοι αναφέρουν αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην ύπαρξη άγχους θανάτου και στον αριθμό κηδειών που έχει παρακολουθήσει ένας

φροντιστής θανάτου. Στην ίδια έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε σε 204 φροντιστές θανάτου, φάνηκε ότι η ύπαρξη άγχους θανάτου έχει αρνητική συσχέτιση και με την ηλικία των φροντιστών θανάτου. Η αρνητική αυτή συσχέτιση αφορούσε τον φόβο για τη διαδικασία θανάτου, τον φόβο για τους σημαντικούς άλλους και τον φόβο πρόωρου θανάτου (Harrawood, White, & Benshoff, 2009). Η πέμπτη έρευνα πραγματοποιήθηκε από τους Linley και Joseph (2005). Διανέμοντας σε 78 φροντιστές θανάτου μια σειρά κλιμάκων μέτρησης, θέλησαν να εξετάσουν την σχέση των στάσεων προς τον θάνατο και, συγκεκριμένα, τον φόβο και το άγχος θανάτου ή αντίθετα την αποδοχή θανάτου (αντιμετωπίζοντας τον θάνατο ως έναν τρόπο να μεταφερθούν τα άτομα σε ένα καλύτερο μέρος ή σε ένα μέρος όπου δεν θα έχουν τις δυσκολίες της ζωής ή σαν μια απλή, φυσιολογική διαδικασία της ζωής), με την θετική ή την αρνητική ψυχολογική ανάπτυξη των ατόμων. Επιπλέον, εξέτασαν την επίδραση της κοινωνικής υποστήριξης σε αυτή την ανάπτυξη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα η θέαση του θανάτου ως ένα τρόπο να μεταβεί το άτομο σε ένα καλύτερο μέρος, σχετίζονταν με θετικές αλλαγές στην ψυχολογική ανάπτυξη των φροντιστών θανάτου παρόλη την έκθεση στον θάνατο. Αντίθετα, ο φόβος θανάτου σχετίζεται θετικά με αρνητικές συνέπειες στην ψυχολογική ανάπτυξη. Παρόμοια αρνητική συσχέτιση παρατηρείται και με την αποφευκτική συμπεριφορά απέναντι στον θάνατο. Ενώ η αποδοχή του οδηγεί σε θετικές αλλαγές στην ψυχολογία των φροντιστών θανάτου. Η θετική ή αρνητική στάση απέναντι στον θάνατο, και ακολούθως η θετική και αρνητική ψυχολογική ανάπτυξη, επηρεάζεται από το αν η εργασία σε γραφείο τελετών είναι συνειδητοποιημένη επιλογή του ατόμου. Τέλος, σημαντική, σύμφωνα με τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας, φαίνεται να είναι η επίδραση της υποστήριξης του κοινωνικού συνόλου, καθώς η ύπαρξη αυτής της υποστήριξης οδηγεί σε καλή ψυχολογική ανάπτυξη. Ο Harrawood (2010) συνέδεσε την μείωση του άγχους θανάτου με την αύξηση της ηλικίας των φροντιστών θανάτου. Διανέμοντας μια σειρά σταθμισμένων κλιμάκων σε 234 φροντιστές θανάτου διαπίστωσε πως το άγχος θανάτου είχε στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση με την ηλικία, ενώ δεν σχετίζονταν με την ύπαρξη θρησκευτικής πίστης ή με την άρνηση θανάτου. Τελευταία έρευνα προέρχεται από τους Linley και Joseph (2011). Στη συγκεκριμένη έρευνα μελετήθηκε – μέσω της χρήσης σταθμισμένων κλιμάκων μέτρησης- η σχέση της ύπαρξης νοήματος ζωής και θετικών αλλαγών στη ψυχολογική τους ανάπτυξη. Το δείγμα αποτέλεσαν 158 θρησκευόμενοι που πήγαιναν στην εκκλησία, 128 άτομα του γενικού πληθυσμού και 84 φροντιστές θανάτου. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η παρουσία νοήματος ζωής σχετίζεται θετικά με θετικές αλλαγές στην ψυχολογική τους ανάπτυξη (όπως για παράδειγμα με το να αισθάνονται πιο ικανοί και έμπειροι στη ζωή τους και να

εκτιμούν τους άλλους ανθρώπους), ενώ η αναζήτηση νοήματος ζωής σχετίστηκε με αρνητικές αλλαγές (όπως για παράδειγμα να νιώθουν ανίκανοι να αντιμετωπίσουν καταστάσεις στη ζωή τους ή να έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση). Τα δεδομένα αυτά αφορούν και τις 3 ομάδες του δείγματος. Όπως γίνεται ορατό σε όλες τις περιπτώσεις της μελέτης των ψυχολογικών επιπτώσεων της επαφής με τον θάνατο, χρησιμοποιήθηκαν σταθμισμένες κλίμακες μέτρησης γεγονός που κατεύθυνε ήδη τους συμμετέχοντες σε προκαθορισμένες απαντήσεις, χωρίς να φανεί η προσωπική τους αίσθηση για την επίδραση της επαφής τους με τον θάνατο στην ψυχική τους υγεία.

Όσον αφορά την επίδραση της επαναλαμβανόμενης επαφής με τον θάνατο στην κοινωνική ζωή του ατόμου και τον τρόπο διαχείρισης του στίγματος, έχουν πραγματοποιηθεί μόνο δύο έρευνες από τον Thompson. Η πρώτη το 1991 μελέτησε τη διαχείριση του στίγματος σε 19 φροντιστές θανάτου. Τα δεδομένα συλλέχθηκαν με τη διεξαγωγή συνεντεύξεων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα οι επαγγελματίες στο χώρο του θανάτου προσπαθούν να αποβάλλουν το στίγμα μέσω του συμβολικού αναπροσδιορισμού, την αποστασιοποίηση από τον ρόλο (η οποία επιτυγχάνεται με την συναισθηματική αποστασιοποίηση, με τη χρήση του χιούμορ και με την αντιμετώπιση των στερεοτύπων), την έμφαση του επαγγελματισμού και τονίζοντας τις οικονομικές απολαβές του συγκεκριμένου επαγγέλματος. Μεταγενέστερη ωστόσο έρευνα του Thompson, (2001), αναφέρει πως οι φροντιστές θανάτου εμφάνισαν χαμηλότερη χρήση του χιούμορ σε σχέση με άτομα της ίδια ηλικίας που εργάζονται σε διαφορετικά επαγγέλματα, προκειμένου τη διαχείριση του επαγγελματικού στίγματος, αμφισβητώντας έτσι τα δεδομένα της προηγούμενης έρευνας. Για την συγκεκριμένη, ωστόσο έρευνα δεν στάθηκε δυνατόν να βρεθούν στοιχεία για το δείγμα και για την μεθοδολογία. Όπως γίνεται αντιληπτό υπάρχουν ελλιπή στοιχεία για την διαχείριση του κοινωνικού στίγματος λόγω εργασίας στους φροντιστές θανάτου και μηδαμινά στοιχεία για την γενικότερη κοινωνική επιρροή που έχει η εργασία τους.

Συνοψίζοντας, σε όλες τις περιπτώσεις της μελέτης των ψυχολογικών επιπτώσεων της επαφής με τον θάνατο, χρησιμοποιήθηκαν σταθμισμένες κλίμακες μέτρησης, γεγονός που κατεύθυνε ήδη τους συμμετέχοντες σε προκαθορισμένες απαντήσεις, χωρίς να φανεί η προσωπική τους αίσθηση για την επίδραση της επαφής τους με τον θάνατο στην ψυχική τους υγεία, ενώ όσον αφορά τις κοινωνικές επιπτώσεις υπάρχουν μηδαμινά ερευνητικά δεδομένα, με εξαίρεση 2 έρευνες που αφορούν το στίγμα και δίνουν αντικρουόμενα συμπεράσματα. Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί εκ νέου πως όλες οι έρευνες που αναφέρθηκαν –είτε αναφέρονται στην ψυχολογική επίπτωση της επαφής με τον θάνατο,

είτε στην διαχείριση του στίγματος - αφορούν τους εργαζόμενους σε γραφεία τελετών, των οποίων η εργασία εκεί είναι συνειδητή επιλογή, και όχι στα παιδιά τους.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, μπορούν να διατυπωθούν οι στόχοι και τα ερευνητικά ερωτήματα, στα οποία καλείται να δώσει απαντήσεις η παρούσα έρευνα, καλύπτοντας το ερευνητικό κενό με τη χρήση ποιοτικής μεθοδολογίας.

Πίνακας 2

Έρευνες μελέτης ψυχολογικών επιπτώσεων της εργασίας με τον θάνατο

Έρευνα	Στόχος	Μέθοδος	Δείγμα	Αποτελέσματα
Peritone, Arreola, & Rockwill (1981)	Η μελέτη άγχους θανάτου ανάλογα με το επάγγελμα	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες	130 ψυχίατροι 57 ψυχολόγοι 31 εμπειρογνώμονες αυτοκτονιών 28 φροντιστές θανάτου	Ψυχολόγοι : υψηλότερο άγχος θανάτου. Ακολουθούσαν οι εμπειρογνώμονες για την αυτοκτονία, οι ψυχίατροι και, τέλος, οι φροντιστές θανάτου.
Thorson & Powell (1996)	Η μελέτη της ύπαρξης άγχους θανάτου ανάλογα με το επάγγελμα	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες	60 φροντιστές θανάτου 136 άτομα με διαφορετική επαγγελματική απασχόληση	Φροντιστές θανάτου: στατιστικά σημαντικά υψηλότερο άγχος θανάτου.
Keith (1997)	Η μελέτη συναισθημάτων κατάθλιψης, απομόνωσης και άγχους θανάτου	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες και ορισμένες ερωτήσεις	163 φροντιστές θανάτου	1) Προσωπικά χαρακτηριστικά: επηρεάζουν το ευ-ζην. 2) Θετική συσχέτιση: έλλειψης εκπαίδευσης, άγχους θανάτου και απομόνωσης με καταθλιπτική συμπτωματολογία 3) Μη ύπαρξη συσχέτισης άγχους θανάτου και καταθλιπτικών συμπτωμάτων με την ποσότητα της επαφής με τον θάνατο και τους πενθούντες
Harrowood, White & Benhoff (2009)	Η μελέτη άγχους θανάτου σε σχέση με τον αριθμό κηδεϊών που έχει παρακολουθήσει ένας φροντιστής θανάτου.	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες	204 φροντιστές θανάτου	1) Αρνητική συσχέτιση: ύπαρξη άγχους θανάτου και αριθμός κηδεϊών Αρνητική συσχέτιση: άγχους θανάτου με την ηλικία
Linley & Joseph (2005).	Η μελέτη της σχέσης των στάσεων προς τον θάνατο με την ψυχολογική ανάπτυξη των ατόμων	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες	78 φροντιστές θανάτου	1) Θετική θέαση του θανάτου και η αποδοχή του σχετίζονταν με θετικές αλλαγές στην ψυχολογική ανάπτυξη 2) Ο φόβος θανάτου και η αποφευκτική συμπεριφορά σχετίζεται θετικά με αρνητικές συνέπειες στην ψυχολογική ανάπτυξη. 3) Η θετική ή αρνητική στάση απέναντι στον θάνατο επηρεάζεται από το αν η εργασία σε γραφείο τελετών είναι συνειδητοποιημένη επιλογή του ατόμου. 4) Η ύπαρξη κοινωνικής υποστήριξης οδηγεί σε καλή ψυχολογική ανάπτυξη

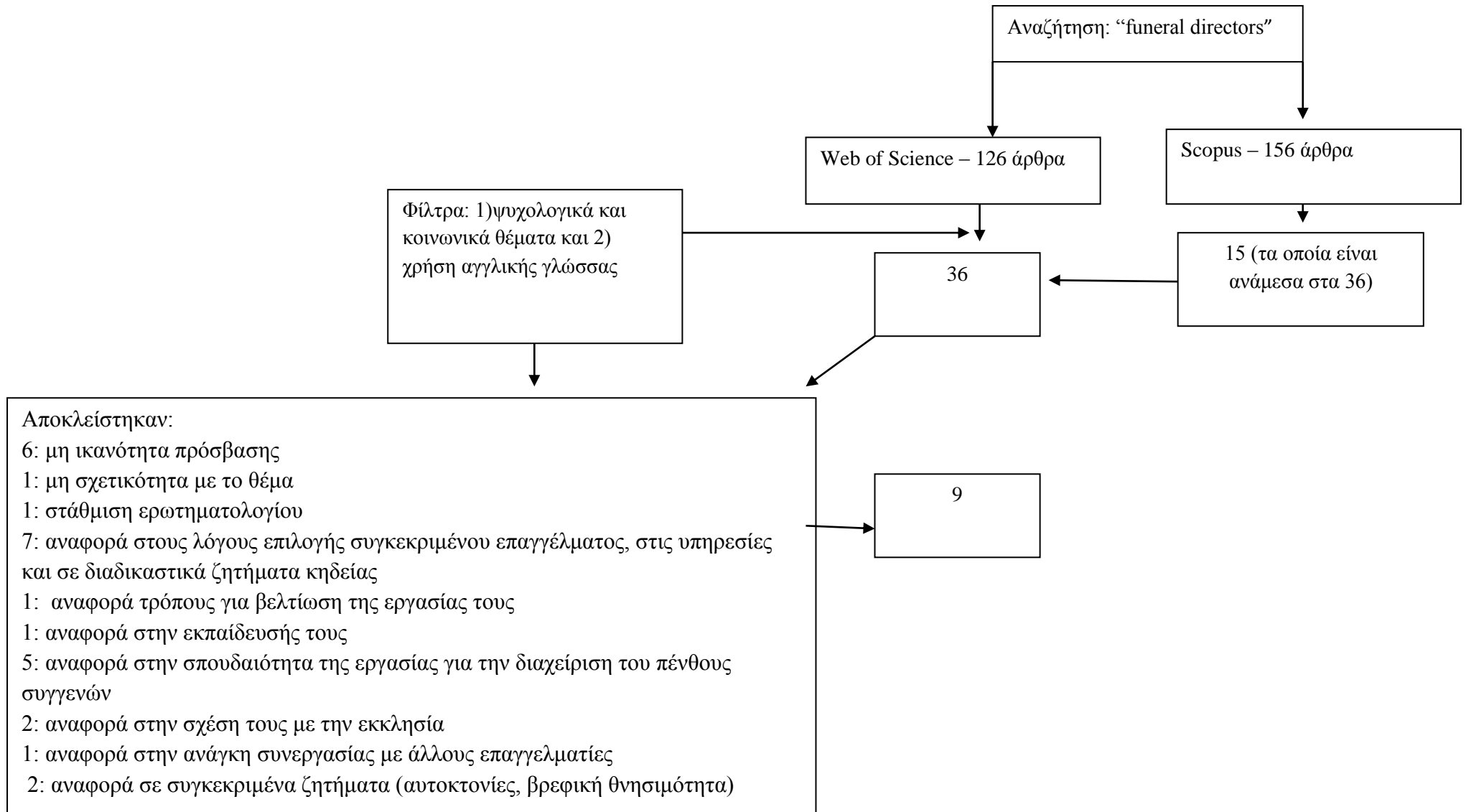
Harrawood (2010)	Η μελέτη της σχέσης άγχους θανάτου και ηλικίας	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες	234 φροντιστές θανάτου	Άγχος θανάτου: 1) στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση με την ηλικία 2) δεν σχετίζονταν με την ύπαρξη θρησκευτικής πίστης ή με την άρνηση θανάτου.
Linley&Joseph (2011)	Η μελέτη της σχέσης ύπαρξης νοήματος ζωής και θετικών αλλαγών στη ψυχολογική ανάπτυξη	Ποσοτική – Σταθμισμένες κλίμακες	158 θρησκευόμενοι 128 άτομα του γενικού πληθυσμού 84 φροντιστές θανάτου	Και στις 3 ομάδες: 1) θετική συσχέτιση: παρουσία νοήματος ζωής και θετικών αλλαγών στην ψυχολογική τους ανάπτυξη 2) θετική συσχέτιση: αναζήτηση νοήματος ζωής και αρνητικών αλλαγών

Πίνακας 3

Έρευνες μελέτης κοινωνικών επιπτώσεων της εργασίας με τον θάνατο

Έρευνα	Στόχος	Μέθοδος	Δείγμα	Αποτελέσματα
Thompson (1991)	Η μελέτη της διαχείρισης του στίγματος	Συνεντεύξεις	19 φροντιστές θανάτου	Οι φροντιστές θανάτου αποβάλλουν το στίγμα μέσω του συμβολικού αναπροσδιορισμού, την αποστασιοποίηση από τον ρόλο, την έμφαση του επαγγελματισμού και των οικονομικών απολαβών
Thompson (2001)	Η μελέτη της χρήσης του χιούμορ σε φροντιστές θανάτου	Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία	Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία	Οι φροντιστές θανάτου εμφάνισαν χαμηλότερη χρήση του χιούμορ σε σχέση με άτομα της ίδια ηλικίας που εργάζονται σε διαφορετικά επαγγέλματα

Διάγραμμα 1: Prisma – Διάγραμμα ροής

1.8. Η Παρούσα έρευνα: Στόχοι και ερευνητικά ερωτήματα

Με βάση το θεωρητικό και ερευνητικό πλαίσιο, που προηγήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία επιχειρεί να προσεγγίσει ερευνητικά την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη ατόμων που ήρθαν σε πρόωμη επαφή με τον θάνατο, μέσω υπηρεσιών φροντίδας θανάτου, δηλαδή γραφεία τελετών. Όπως έγινε φανερό, αν και έχει μελετηθεί, έστω και ελάχιστα, η επίδραση της επαναλαμβανόμενης επαφής με τον θάνατο στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη ατόμων που εργάζονται σε υπηρεσίες φροντίδας θανάτου, δεν έχει μελετηθεί καθόλου η επίδραση αυτής της επαφής στα μέλη της οικογένειά τους. Τα αντικρουόμενα δεδομένα περί δημιουργίας τραύματος ή ψυχολογικής ωρίμανσης λόγω της επαναλαμβανόμενης επαφής με τον θάνατο, επιθυμεί να αποσαφηνίσει η παρούσα έρευνα στα παιδιά των φροντιστών θανάτου, τα οποία βίωσαν αυτή την εμπειρία χωρίς να είναι συνειδητή επιλογή τους. Υπάρχει, δηλαδή, ερευνητικό κενό ως προς τον τρόπο που βιώνουν και στο πόσο επηρεάζονται ψυχολογικά τα παιδιά από την πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, λόγω της εργασίας του πατέρα.

Το κενό αυτό αφορά την εμπειρία τους τόσο σε ψυχολογικό επίπεδο, όσο και σε κοινωνικό. Αν και βιβλιογραφικά έχει αποδειχτεί, από τη μία μεριά, πως υπάρχουν επαγγέλματα που είναι κοινωνικά στιγματισμένα (ανάμεσα στα οποία είναι και οι φροντιστές θανάτου) και, από την άλλη μεριά, πως το στίγμα στιγματισμένων ατόμων (ψυχολογικά ασθενών, κυρίως) μεταφέρεται και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, δεν έχει αποδειχθεί αν κάτι τέτοιο υφίσταται και στην περίπτωση των φροντιστών θανάτου και στα παιδιά τους.

Αυτές λοιπόν τις ερευνητικές ελλείψεις καλείται να καλύψει η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή με τη χρήση της ποιοτικής έρευνας. Κύριος λοιπόν στόχος είναι η μελέτη της αντίληψης των ατόμων, που βίωσαν πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με το θάνατο, για την επίδραση της επαφής αυτής στην ψυχολογική τους και την κοινωνική τους ανάπτυξη, αλλά και την γενικότερη επιρροή στις αξίες, τις αντιλήψεις, τις στάσεις και τις επιλογές ζωής τους. Συγκεκριμένα οι στόχοι είναι:

1. να γίνει η σε βάθους ανάλυση της αντίληψης των παιδιών των φροντιστών θανάτου για την επίδραση της πρόωμης και επαναλαμβανόμενης επαφής τους με τον θάνατο στην ψυχολογική τους ανάπτυξη.

2. να γίνει η σε βάθους ανάλυση της αντίληψης των παιδιών των φροντιστών θανάτου για την επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής τους με τον θάνατο στην κοινωνική τους ανάπτυξη.

3. να εξεταστεί η επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής με τον θάνατο στις αξίες, τις αντιλήψεις και τις στάσεις των παιδιών των φροντιστών

Με βάση τους παραπάνω στόχους, προκύπτουν τα εξής ερευνητικά ερωτήματα, διατυπωμένα σύμφωνα με τον Mantzouka (2008):

1. η εξερεύνηση και κατανόηση, μέσω της ερμηνευτικής φαινομενολογικής μελέτης, της αντίληψης των παιδιών φροντιστών θανάτου για την επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής τους με τον θάνατο στην ψυχολογική τους ανάπτυξη. Να εξεταστεί, δηλαδή, αν θεωρούν ότι συμβάλλει στη δημιουργία ή όχι τραύματος κατά την παιδική ή εφηβική ηλικία, ή αν αντίθετα οδηγεί στην ψυχολογική τους ωρίμανση, και στο πώς επηρεάζει την παρούσα ψυχολογική τους υγεία.

2. η εξερεύνηση και κατανόηση, μέσω της ερμηνευτικής φαινομενολογικής μελέτης, της αντίληψης των παιδιών φροντιστών θανάτου για την επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής τους με τον θάνατο στην κοινωνική τους ανάπτυξη. Να εξεταστεί, δηλαδή, αν θεωρούν ότι η επαφή με τον θάνατο λόγω της εργασίας του πατέρα συμβάλλει στη δημιουργία ή όχι κοινωνικού στίγματος και περιθωριοποίησης κατά την παιδική ή εφηβική ηλικία και στο πώς επηρεάζει την παρούσα κοινωνική τους ζωή.

3. η εξερεύνηση και κατανόηση, μέσω της ερμηνευτικής φαινομενολογικής μελέτης, της αντίληψης των παιδιών φροντιστών θανάτου για την επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής τους με τον θάνατο στις παρούσες αξίες, αντιλήψεις και στάσεις.

Ολοκληρώνοντας τη βιβλιογραφική επισκόπηση της παρούσας έρευνας και έχοντας διατυπωθεί τα ερευνητικά ερωτήματα και οι στόχοι της, θα ακολουθήσει η περιγραφή της μεθοδολογίας της έρευνας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τη μέθοδο της έρευνας, το δείγμα της, αλλά και τη διαδικασία συλλογής των δεδομένων.

2.1 Μέθοδος της έρευνας

Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η σε βάθος μελέτη των εμπειριών ατόμων, που ήρθαν σε πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Ως καταλληλότερη, λοιπόν, μέθοδος για την εκπλήρωση του συγκεκριμένου στόχου, θεωρήθηκε η ποιοτική μεθοδολογία, η οποία εστιάζει στην σε βάθος μελέτη φαινομένων με βάση τις εμπειρίες των συμμετεχόντων (McLeod, 1994). Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε η φαινομενολογική μελέτη, λόγω του ότι ανταποκρίνεται στο σχετικιστικό αντιληπτικό περίγραμμα της ερευνήτριας, σύμφωνα με το οποίο δεν μπορούμε να ερμηνεύσουμε τον κόσμο ανεξάρτητα από τις προσωπικές αντιλήψεις και εμπειρίες, καθώς δεν υπάρχει αντικειμενική πραγματικότητα ανεξάρτητη από την υποκειμενική αντίληψη του κόσμου (Μαντζούκας, 2003). Παρόμοια, για την ανάλυση των αποτελεσμάτων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ερμηνευτικής φαινομενολογικής μελέτης. Ως μέθοδος καθιερώθηκε από τον Martin Heidegger. Βασική παραδοχή της ερμηνευτικής φαινομενολογικής μελέτης είναι ότι «η ερμηνεία ενός ανθρώπου δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από τον κόσμο αυτού του ανθρώπου». Έτσι ο στόχος δεν είναι η περιγραφή της μιας αντικειμενικής πραγματικότητας (με την οποία ασχολείται η περιγραφική φαινομενολογία), αφού κάτι τέτοιο δεν υφίσταται, αλλά η κατανόηση των διαφορετικών οπτικών και εμπειριών του κάθε ατόμου. Επομένως, η ανάλυση εστιάζει στις προσωπικές εμπειρίες των συμμετεχόντων, αλλά και στην οπτική της ερευνήτριας. Έτσι γίνεται αποδεκτό εξ αρχής πως η ανάλυση βασίζεται στις προσωπικές εμπειρίες, γνώσεις και αξίες της ερευνήτριας, η οποία έχει βιώσει ανάλογη εμπειρία με τους συμμετέχοντες στην έρευνα.

Η συλλογή των δεδομένων στη συγκεκριμένη έρευνα πραγματοποιήθηκε με την διεξαγωγή ημιδομημένων συνεντεύξεων. Στις ημιδομημένες συνεντεύξεις δεν υπάρχουν προπαρασκευασμένες, συγκεκριμένες ερωτήσεις, μόνο κάποιες γενικές ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, προκειμένου να καλυφθούν όσο το δυνατόν ολόπλευρα τα ζητήματα, τα οποία καλείται να εξετάσει η εκάστοτε έρευνα. Στόχος αυτών των συνεντεύξεων είναι να σχηματιστεί μια ειλικρινής σχέση, η οποία να ευνοεί την ανάδυση και το μοίρασμα της

μοναδικής εμπειρίας του κάθε συμμετέχοντα, χωρίς να του υποβάλλει τις απαντήσεις (Μαντζούκας, 1999. Μαντζούκας, 2007).

2.2 Δείγμα

Το δείγμα της συγκεκριμένης έρευνας αποτέλεσαν 7 συμμετέχοντες, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, οι οποίοι βίωσαν πρώιμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Το δείγμα επομένως επιλέχθηκε με βάση συγκεκριμένο κριτήριο που εξυπηρετεί την διερεύνηση των ερευνητικών μας υποθέσεων. Είναι δηλαδή σκόπιμο ή με βάση συγκεκριμένα κριτήρια. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιλέχθηκαν υποκείμενα, ο πατέρας των οποίων εργαζόταν κατά την παιδική ή την εφηβική τους ηλικία σε υπηρεσίες φροντίδας θανάτου.

Οι ηλικίες των συμμετεχόντων κυμάνθηκαν από 27 έως 34 έτη με μέσο όρο ηλικίας τα 30 έτη και 4 μήνες, ενώ όλοι ήταν άγαμοι. Τα 2 αυτά επιπλέον κριτήρια τοποθετήθηκαν προκειμένου να εξετάσουμε την ομαλή ή όχι ψυχοκοινωνική τους ανάπτυξη σύμφωνα με το στάδιο της πρώιμης ενήλικης ζωής του μοντέλου ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson. Σύμφωνα με τα συγκεκριμένα στάδια, το άτομο σε αυτή τη περίοδο της ζωής του σταθεροποιείται στην επαγγελματική ζωή και δημιουργεί τη δική του οικογένεια. Το σημαντικό σημείο στη φάση αυτή είναι να κατορθώσει να αισθάνεται άνετα με την οικειότητα και την αμοιβαία αγάπη. Τα θετικά αποτελέσματα της υγιούς εμπειρίας αυτού του σταδίου είναι η αμοιβαιότητα, το μοίρασμα και ο επαγγελματικός προσδιορισμός. Σε διαφορετική περίπτωση έχουμε επιφανειακές σχέσεις, απομόνωση και μοναξιά. Οι σύντροφοι - σύζυγοι και οι στενοί φίλοι επηρεάζουν κατά κύριο λόγο την ομαλή εξέλιξη του ατόμου.

Περιορισμός όσον αφορά την εργασία τους, δεν τέθηκε. Έτσι, έξι από τους επτά εργαζόνταν στο γραφείο τελετών του πατέρα τους, ενώ μόνο ένας απομακρύνθηκε από αυτήν την εργασία μετά από ένα σύντομο διάστημα παραμονής του σε αυτή. Μέσος χρόνος έναρξης της εργασίας στα γραφεία τελετών ήταν τα 17 έτη και 2 μήνες. Από τους έξι που παρέμειναν στην εργασία του πατέρα τους, οι τέσσερις είχαν παράλληλα και δεύτερη εργασία, ενώ μόνο δύο ασχολούνταν αποκλειστικά με τη φροντίδα θανάτου. Τέλος, όσον αφορά το φύλο των συμμετεχόντων ήταν όλοι άντρες, καθώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν γυναίκες που να έχουν βιώσει την πρώιμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο.

2.3 Διαδικασία συλλογής δεδομένων

Η συλλογή του δείγματος στη συγκεκριμένη έρευνα πραγματοποιήθηκε με την μέθοδο της χιονοστιβάδας. Έτσι ξεκινώντας από έναν συμμετέχοντα, ο οποίος ήταν γνωστός στην ερευνήτρια προβήκαμε στη περαιτέρω εύρεση του δείγματος. Στη συνέχεια ο κάθε συμμετέχοντας στην έρευνα σύστηνε με τη σειρά του κάποιον άλλον συμμετέχοντα που πληρούσε τις προδιαγραφές. Από τα εννιά υποκείμενα που πληρούσαν τις προδιαγραφές αν και όλοι αποδέχτηκαν την συμμετοχή, δύο εξ αυτών δεν συμμετείχαν τελικά καθώς σύμφωνα με τα λεγόμενα τους δεν τους το επέτρεψαν τελικά οι επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. Έτσι το τελικό δείγμα διαμορφώθηκε στους επτά συμμετέχοντες. Αρχικά δόθηκε στους συμμετέχοντες ένα ενημερωτικό έντυπο, το οποίο περιελάμβανε το θέμα και τους σκοπούς της έρευνας, πληροφορίες για τη διάρκεια της συνέντευξης και τη διαδικασία της μαγνητοφώνησης, καθώς και τα προσωπικά στοιχεία της ερευνήτρια προκειμένου την επικοινωνία για την επίλυση τυχόν αποριών. Τέλος έμφαση δόθηκε στη διαφύλαξη της ανωνυμίας των συμμετεχόντων. Η πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος βρίσκεται στο Παράρτημα 1 (σελ. 126).

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε τηλεφωνική επικοινωνία με τον κάθε συμμετέχοντα προκειμένου να οριστεί η ακριβής ημερομηνία και ο τόπος για την πραγματοποίηση της συνέντευξης. Πέντε από τις συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στον χώρο εργασίας των συμμετεχόντων (στα γραφεία τελετών), ενώ δύο πραγματοποιήθηκαν στις οικείες τους, καθώς ο ένας συμμετέχοντας δούλευε σε άλλη εργασία και δεν ήταν εφικτό να βρεθούμε σε επαγγελματικό πλαίσιο, ενώ ο άλλος δήλωσε πώς δεν θα αισθανόταν άνετα να συζητήσουμε σε επαγγελματικό χώρο. Πριν την διεξαγωγή της συνέντευξης οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν εκ νέου για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας ενώ τονίστηκε η εθελοντική συμμετοχή τους σε αυτήν και η εξασφάλιση της ανωνυμίας τους. Τέλος δόθηκε ένα έντυπο συναίνεσης το οποίο ζητήθηκε να υπογράψουν. Το έντυπο συναίνεσης βρίσκεται στο Παράρτημα 2 (σελ. 127).

Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμαίνονταν ανάμεσα στα 45 με 60 λεπτά και καταγράφηκαν σε ψηφιακά αρχεία τα οποία θα διαγραφούν μετά την ολοκλήρωση της έρευνας. Η εύρεση των συμμετεχόντων και η πραγματοποίηση των συνέντευξη διήρκησε από τον Δεκέμβριο 2014 έως Φεβρουάριο 2015. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων η διαδικασία κύλησε σε γενικές γραμμές ομαλά με ανάγκη για διακοπές μικρής διάρκειας λόγω πιθανόν τηλεφωνημάτων ή επίσκεψη πελατών, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις ήμασταν στο χώρο εργασίας τους. Μόνο σε μία συνέντευξη ο συμμετέχοντας, λόγω

συναισθηματικής φόρτισης, ζήτησε διακοπή της μαγνητοφώνησης, όχι όμως της συζήτησης, γεγονός το οποίο έγινε σεβαστό. Η εκ νέου έναρξη της μαγνητοφώνησης έγινε μετά από πρόταση και επιθυμία του ίδιου. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων και η ανάλυσή τους. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης ακολουθούν παρακάτω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΠΟΤΕΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η σε βάθος μελέτη των εμπειριών ατόμων, που ήρθαν σε πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Ως καταλληλότερη, λοιπόν, μέθοδος για την εκπλήρωση του συγκεκριμένου στόχου, θεωρήθηκε η ποιοτική μεθοδολογία, η οποία εστιάζει στην σε βάθος μελέτη φαινομένων με βάση τις εμπειρίες των συμμετεχόντων (McLeod, 1994). Το δείγμα της συγκεκριμένης έρευνας αποτέλεσαν 7 συμμετέχοντες, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, οι οποίοι βίωσαν πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Οι ηλικίες των συμμετεχόντων κυμάνθηκαν από 27 έως 34 έτη με μέσο όρο ηλικίας τα 30 έτη και 4 μήνες, ενώ όλοι ήταν άγαμοι. Έξι από τους επτά εργάζονταν στο γραφείο τελετών του πατέρα τους, ενώ μόνο ένας απομακρύνθηκε από αυτήν την εργασία μετά από ένα σύντομο διάστημα παραμονής του σε αυτή. Μέσος χρόνος έναρξης της εργασίας στα γραφεία τελετών ήταν τα 17 έτη και 2 μήνες. Από τους έξι που παρέμειναν στην εργασία του πατέρα τους, οι τέσσερις είχαν παράλληλα και δεύτερη εργασία, ενώ μόνο δύο ασχολούνταν αποκλειστικά με τη φροντίδα θανάτου. Τέλος, όσον αφορά το φύλο των συμμετεχόντων ήταν όλοι άντρες, καθώς δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν γυναίκες που να έχουν βιώσει την πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Πραγματοποιώντας φαινομενολογική ανάλυση περιεχομένου καταλήξαμε στα παρακάτω συμπεράσματα.

3.1 Εμπειρίες και καθήκοντα θανάτου

Στόχος της συγκεκριμένης θεματικής ενότητας είναι να παρουσιαστούν οι εμπειρίες της πρώτης επαφή με τον θάνατο που βίωσαν οι συμμετέχοντες και τα καθήκοντα της ενασχόλησής τους με το θάνατο, προκειμένου να γίνουν περισσότερο κατανοητή η φύση των εμπειριών των συμμετεχόντων.

Η πρώτη επαφή με τον θάνατο δεν ήταν παρόμοια για όλους τους συμμετέχοντες πιθανόν λόγω της διαφορετικής προσωπικότητας και ιδιοσυγκρασίας του κάθε γονέα. Σύμφωνα με 3 συμμετέχοντες η εξοικείωση με το θάνατο έγινε σταδιακά. Αρχικά ασχολήθηκαν με διαδικαστικά ζητήματα, που αφορούσαν την τέλεση του τελετουργικού της κηδείας, όπως για παράδειγμα η εκτύπωση και επικόλληση των κηδεϊοχαρτών, ενώ στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η επαφή με τη σορό. Πραγματοποιήθηκε, δηλαδή, σταδιακή

απευαισθητοποίηση, προκειμένου τη εξοικείωση με το θάνατο. Γεγονός που πιθανόν καταδεικνύει την σύγχρονη θεώρηση του θανάτου ως φοβικό και πιθανόν τραυματικό ερέθισμα την επαφή, την επαφή με το οποίο τα παιδιά πρέπει να αποφεύγουν ή πρέπει να πραγματοποιείται μετά από κατάλληλη προετοιμασία (Aries, 1975).

«Η πρώτη φορά που μπήκα στο γραφείο ήταν στην ηλικία – που μπήκα για να κάνω δουλειές μιλώντας- στην ηλικία των 11 με 12 χρονών που ήξερα να δουλεύω τον ηλεκτρονικό υπολογιστή και να βγάζω χαρτιά. Ήταν η 1^η μου μικροεργασία στο γραφείο. Λοιπόν, μετά σε μεγαλύτερη ηλικία μπορούσα να πάρω το ποδήλατο – τότε δεν μπορούσα να οδηγήσω- να πάω να κολλήσω τα χαρτιά. Οπότε έχω περάσει από όλες τις κλίμακες που μπορεί να κάνει... έχω κάνει όλες τις πράξεις ενός γραφείου τελετών για να φτάσω σε μια κατάσταση να κάνω αυτή τη δουλειά, αυτή τη στιγμή» (Σ4)

«Κοίταξε εγώ στο γραφείο ξεκίνησα να πηγαίνω κάπου στα 15-16. Όταν άρχισα να ασχολούμαι με υπολογιστές γιατί εγώ computer – πληροφορική τελείωσα και έψαχνε ο πατέρας μου να βρει μέσω υπολογιστών πως μπορεί να βγάλουμε κηδεύματα και τέτοια πράγματα».(Σ7)

«Όταν ξεκίνησα, ξεκίνησα μόνο..στην ουσία περιστασιακά σαν ημιαπασχόληση με 2 μέρες την εβδομάδα πιο πολύ για να ξεκουράζω άλλα μέλη της οικογένειάς μου. Μετά από ένα με ενάμιση χρόνο άρχισαν σιγά σιγά να μου εμπιστεύονται μεταφορές». (Σ3)

Άλλοι συμμετέχοντες είχαν περισσότερο απροσδόκητη επαφή με το θάνατο στα πλαίσια χιουμοριστικής πράξης του πατέρα τους. Χρησιμοποιήθηκε, δηλαδή, η κατακλυσμιαία έκθεση στο πιθανό φοβικό ερέθισμα της σορού. Ο τρόπος αυτός πιθανόν να θεωρήθηκε καταλληλότερος για τους γονείς που χρησιμοποιούν ως κύριο αμυντικό μηχανισμό για την αντιμετώπιση καταστάσεων, τη χρήση του χιούμορ.

«Την πρώτη φορά ήμουν πάρα πολύ μικρός απ ότι θυμάμαι. Είχαμε ένα κτήριο ιδιόκτητο από πάνω και τα αλλάζαμε όλα εκεί. Ε μεταξύ του χαβαλέ όταν ετοιμάζε ο υπάλληλος έναν –μια σορό- με πήρε ο πατέρας και λέει «έλα, έλα να δεις» και πήγα να δω πώς τον ετοιμάζανε. Από μακριά βέβαια. Γιατί τώρα ήμουν 7-8 χρονών και ήταν η πλάκα του μπαμπά μου. Μετά όταν ήρθε η ώρα μου στα 15 μου να πάω να βοηθήσω, πάλι δεν μου φάνηκε... γιατί έβλεπα την σορό περιποιημένη. Όταν ξεκίνησα να πηγαίνω πάλι δεν είχα θέμα γιατί είχα πάρει την πρώτη κρυάδα θεωρητικά και μετά δεν ένιωθα αμήχανα με τη σορό»(Σ2).

«Την πρώτη φορά ήμουν πιτσιρικάς πούμε και εντάξει δεν είχα ξεκινήσει ακόμα στο γραφείο και επειδή ήμουν μαλλιός τότε και θελαν όλοι να κουρευτώ μου είπανε μια μέρα «έλα να σου δείξουμε έναν μαλλιό» και μου δείχνανε έναν μαλλιό ο οποίος ήτανε τραβεστί βασικά. Είχε πεθάνει. Ήταν περίεργο να σου πω».(Σ6)

Συνεχίζοντας, ωστόσο, την αφήγηση του ένας εκ των 2 συμμετεχόντων που προαναφέρθηκαν, διαφοροποίησε την πρώτη του επαφή με το θάνατο ως εργαζόμενος στο χώρο του θανάτου και ως άτομο, όπως επίσης αναφέρθηκε στην επαφή με το θάνατο κατά την παιδική ηλικία. Αναλυτικότερα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω ως έφηβος θυμάται την πρώτη επαφή με το θάνατο λόγω ένα αστείου του πατέρα του, ως εργαζόμενος αναφέρεται σε αυτή την επαφή ως μια δύσκολη περίπτωση θανάτου, η οποία πραγματοποιήθηκε στον νεκροτομείο ενός νοσοκομείου. Στη συγκεκριμένη επαφή φαίνεται να επικράτησαν τα συναισθήματα του επαγγελματισμού, καθώς το μοναδικό συναίσθημα που εμφανίστηκε είναι η αίσθηση υπευθυνότητας και η ανάγκη ανταπόκρισης στη δεδομένη συνθήκη. Επικρατεί, λοιπόν, κατά την επαφή με τη σορό ως επαγγελματία, η αμυντική τεχνική της έμφασης του επαγγελματισμού. Η έμφαση στον επαγγελματισμό έχει αναφερθεί και σε προγενέστερες ερευνητικές εργασίες για την αντιμετώπιση του κοινωνικού στίγματος (Thompson, 1991).

«Μμ .....πρώτη φορά ήταν από τις δύσκολες ας πούμε ...που θα την θεωρούσαν άλλοι. Πρώτη φορά πήγα στο νεκροτομείο. Εκεί ήταν η πρώτη επίσημη φορά. Πήγαμε στο νεκροτομείο. Ήταν ήδη μέσα στο φέρετρο αυτός, τον είχα δει εκεί και τον βγάλαμε, τον πήγαμε – την ώρα που μπήκαμε μέσα- στο χώρο του ιατροδικαστή και εκεί πέρα ανοίξαμε το καπάκι και είδα.... Αλλά και εκεί πάλι το είχα πάρει αλλιώς. Του τύπου ότι είναι κάτι υπεύθυνο και πρέπει να αντεπεξέλθω τώρα. Τον βγάλαμε στον πάγκο και έκατσα και παρακολούθησα τη διαδικασία ...βασικά της πρώτης φοράς» (Σ6).

Ως παιδί βέβαια αναφέρει συχνή επαφή με το θάνατο λόγω της σφαγής ζώων από τον παππού του, εξαιτίας της ενασχόλησής του με την κτηνοτροφία. Μάλιστα αφήνει να διαφανεί πως ήταν πιο δύσκολη εμπειρία, καθώς σε εκείνη την περίπτωση είναι ένας ζωντανός οργανισμός που φεύγει και προορίζεται για ανθρώπινη τροφή.

Ο παππούς μου ας πούμε στο χωριό που πήγαινα από μικρός και τον αγαπούσα πολύ είχε ζώα. Είχαμε αγελάδες, πρόβατα, κότες, είχαμε απ όλα. Ήδη είχα πολλές εμπειρίες με θάνατο, από εκεί δηλαδή- αν το πάρεις έτσι δηλαδή, να τα ζώα τα τρώγαμε κιόλας. Εντάξει είναι πάλι κάτι ζωντανό ας πούμε που φεύγει». (Σ6)

Ένας συμμετέχοντας αναφέρθηκε στην πρώτη επαφή με το θάνατο, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο συμμετοχής σε κηδεία συγγενικού του προσώπου, καθώς ο συγκεκριμένος τρόπος πιθανόν θεωρήθηκε καταλληλότερος από τους γονείς, ώστε να έρθει σε επαφή με τον θάνατο και τη σορό με την υποστήριξη ολόκληρης της πενθούσας οικογένειας, βιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο συναισθήματα οικειότητας και ενσυναίσθησης (Kolls, 1977).

«Ένας θείος μου ήταν. Τότε ήμουν στα 12-13. Αλλά δεν θυμάμαι. Δεν με είχε πειράξει»(Σ1)

Ενώ ο τελευταίος συμμετέχοντας δεν αναφέρθηκε στην πρώτη επαφή που είχε με το θάνατο, αλλά στα συναισθήματα που του δημιουργεί αυτή η επαφή. Αναφερόμενος λοιπόν στα συναισθήματα εξέφρασε έντονη αποστροφή προς τη σορό. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως δεν έχει ασχοληθεί ποτέ με την περιποίηση της σορού, παρόλο που έχει δει την διαδικασία, καθώς η συγκεκριμένη διαδικασία του προκαλεί συναισθήματα αηδίας.

«Εγώ δεν μπορώ να ετοιμάσω νεκρό με τίποτα. Αυτό δεν το χω. Όχι! Όχι! Έχω δει, έχω βοηθήσει στο κουβάλημα αλλά ν' κάτσω να ντύσω και να αλλάξω, να κάνω, όχι με τίποτα. Μπορώ να κάτσω να δω, αλλά δεν μπορώ να κάτσω να το κάνω. Έχω δει πάρα πολλές φορές πως το κάνουνε αλλά όχι δεν μπορώ να το κάνω. Σιχαίνομαι; Δεν ξέρω να σου πω! Και μόνο η ιδέα ότι θα πιάνω να κάνω... δεν μπορώ. Με ανατριχιάζει. Δεν το χω κάνει ποτέ! Να πιάσω να βοηθήσω ξέρω γω να τον βάλουν μέσα, θα πω εντάξει ναι οκ αλλά να κάτσω να ετοιμάσω, να ντύσω, να αλλάξω, με τίποτα». (Σ7)

Παρόμοια συναισθήματα όσων αφορά την περιποίηση της σορού αναφέρθηκαν και από έναν ακόμα συμμετέχοντα.

«Δεν έχει τύχει πολλές φορές. Έχει τύχει 1-2 φορές στη ζωή μου να το κάνω αυτό το πράγμα μόνο και μόνο γιατί είχα έλλειψη προσωπικού. και έπρεπε εγώ να περαιώσω τη διαδικασία. Έπρεπε να το κάνω και το κανα για αυτό το λόγο. Όχι γιατί θέλω. Το κανα. Το χω δει πολλές φορές, ξέρω πως γίνεται αλλά ΔΕΝ θέλω να το κάνω».(Σ4)

Οι υπόλοιποι φαίνεται να μην έχουν βιώσει κανένα συναίσθημα κατά την επαφή τους με τη σορό, ή και να βίωσαν φαίνεται να έχει απωθηθεί από την μνήμη τους, ή να περιοριζόταν μόνο κατά τις πρώτες φορές που ήρθαν σε επαφή, ενώ δίνουν έμφαση στο συναίσθημα του επαγγελματισμού, το οποίο βιώνουν έντονα εκείνη τη στιγμή. Λειτουργούν δηλαδή σε αυτές τις περιπτώσεις οι αμυντικές τεχνικές της έμφασης του επαγγελματισμού και της

συναισθηματικής αποστασιοποίησης, η οποία εκφράζεται με έλλειψη συναισθημάτων και σκέψεων κατά την διάρκεια περιποίησης της σορού (Thompson, 1991).

«Δεν.... δεν το θυμάμαι πλέον να σου πω(τι ένιωσα) ...μετά ....δηλαδή..... τότε μπορούσα να τις μετράω στην αρχή μπορώ να σου πω ....όσο το θυμάμαι. Αλλά μετά από ένα σημείο, μετά από ενάμιση, δύο μήνες .....μετά από 10 μεταφορές, δεν μπορώ να πω ότι μπορούσα να ξεχωρίσω τίποτα..Από το πρώτο βασικά. Ήμουν έτοιμος να το αντιμετωπίσω. Δεν έδωσα καμία σημασία στη σορό. Μόνο να κάνουμε σωστά τη δουλειά μας και από κει και πέρα δεν θυμάμαι πόσα ....πόσους σορούς έχω δει. Με άγγιξε μόνο στο σημείο ...ότι για αυτόν εδώ τώρα που έχει πεθάνει, πρέπει να κάνουμε ότι καλύτερο μπορούμε» (Σ3).

«Γενικά εκείνη την ώρα προσπαθώ να κάνω τη δουλειά μου όσο πιο σωστά γίνεται στο να τιμήσω τον άνθρωπο. Αυτό το συναίσθημα έχω συνήθως εκείνη τη στιγμή (Σ1).

«Από 5-6 περιπτώσεις και μετά ήτανε επαγγελματικά καθαρά. Σκέφτομαι πώς θα τον κάνω να φαίνεται όσο το δυνατόν πιο σε εισαγωγικά ζωντανός». (Σ2)

Σε κανέναν από τους συμμετέχοντες δεν φάνηκε να έχει πραγματοποιηθεί η οποιαδήποτε συζήτηση από την μεριά των γονιών προκειμένου να ενημερωθούν τα παιδιά για την εργασία του πατέρα τους και να προετοιμαστούν για την δική τους επαφή με το θάνατο, παρ'όλο που σε κάποιες περιπτώσεις οι συμμετέχοντες ανέφεραν πως είχαν απορίες, τις οποίες ωστόσο δεν διατύπωσαν ποτέ. Επικρατεί, λοιπόν, ακόμα και σε οικογένειες των οποίων η επιβίωση εξαρτάται από τον θάνατο, η αίσθηση του απομακρυσμένου θανάτου (Aries, 1975). Ο θάνατος μένει μακριά από τα παιδιά με άμεσο αποτέλεσμα τα παιδιά να μην κατανοούν και να μην εξοικειώνονται με την ύπαρξη του, ενώ δεν τους δίνεται το επικοινωνιακό περιθώριο για να διατυπώσουν τις όποιες απορίες τους γύρω από το θέμα. Η ελλιπής πληροφόρηση για ζητήματα θανάτου, λόγω του ότι τα παιδιά θεωρούνται ανίκανα από τους ενήλικες να κατανοήσουν και να αντιμετωπίσουν αυτή τη τραυματική εμπειρία, σύμφωνα με τον Tracey (2011), δημιουργεί μελλοντικά προβλήματα στη ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών.

«Απλά το άκουγα μέσα στο σπίτι. Όχι δεν χρειάστηκε (να συζητήσουμε για το θάνατο). Υπήρχε στην καθημερινότητα μέσα στην οικογένεια» (Σ1)

«Εγώ είχα σχέση (με την δουλειά του μπαμπά) λέγοντάς μου η μητέρα μου: «πάμε να δούμε τον πατέρα σου στο γραφείο. Ε πολύ λίγα πράγματα (καταλάβαινα). Από το

δημοτικό. 6-7 χρονών 8..(άρχισα να καταλαβαίνω τι δουλειά κάνει ο πατέρας μου)» (Σ3)

«Η δουλειά του μπαμπά ήταν αρκετά έξω. Δεν υπήρχε αυτό το διαδικαστικό. Απλά ότι κάνει αυτή τη δουλειά. Μέχρι εκεί. Είχα απορίες αλλά σιγά σιγά μπαίνοντας στη δουλειά μου λύθηκαν. Δεν ρωτούσα. Εντάξει δεν μπορείς να κάνεις ερωτήσεις. Δηλαδή οι περισσότερες ήταν βάση .. είχαν να κάνουν με τη σορό του ανθρώπου. Όλα τα άλλα ήταν απορίες που έχει όλος ο κόσμος. Δηλαδή πώς μπορείς και κάνεις αυτή τη δουλειά; Πώς μπορείς – που ο πιο πολύς κόσμος δεν ξέρει ότι το αφεντικό δεν έχει να κάνει με τη σορό – αλλά απορίες του τύπου πώς πας σε νέους ανθρώπους; Εντάξει». (Σ2)

«Δεν θυμάμαι, δηλαδή, κάποια τέτοια συζήτηση (με τους γονείς) ποτέ. Γνώριζα, δηλαδή, πιο είναι το αντικείμενο της δουλειάς και από κει και πέρα ...δηλαδή καταλάβαινα το αντικείμενο της δουλειάς από άποψη ωραρίων πιο πολύ ...δηλαδή άμα φεύγει ο πατέρας σου το βράδυ ...πιστεύεις εσύ σαν παιδί ότι είναι κάτι σοβαρό ...κάποιος σοβαρός λόγος» (Σ3)

«Να εντοπίσω που ακριβώς κατάλαβα τι δουλειά κάνει, δεν θυμάμαι. Δεν ξέρω σε πόσο μικρή ηλικία ήμουν όταν πραγματικά το αντιλήφθηκα τι γίνεται» (Σ5)

«Ούτε με ένοιαζε (τι δουλειά κάνει ο πατέρας μου)! Δεν καταλάβαινα δηλαδή» (Σ6)

Μέσα από τις απομαγνητοφωνήσεις των συνεντεύξεων οι συμμετέχοντες προσδιόρισαν την ενασχόληση με το θάνατο ως μια πολυδιάστατη διαδικασία κατά την οποία καλούνται να επιτελέσουν τρία κυρίως καθήκοντα (Bremborg, 2006). Η αύξηση των καθηκόντων τους, σε σχέση με παλαιότερες δεκαετίες, φαίνεται να αντικατοπτρίζει την γενικότερη κοινωνική τάση να απομακρύνεται η ενασχόληση με τον θάνατο από τους συγγενείς και να μετατίθεται στους ιατρούς και τους φροντιστές θανάτου (Aries, 1975. Κυβέλου, 2010). Πρώτο από αυτά είναι η διαμόρφωση της εικόνας του νεκρού και της τελετής. Συγκεκριμένα οι συμμετέχοντες θεωρούν πολύ σημαντική την τελευταία εικόνα – αν όχι το πιο σημαντικό σημείο κατά την ενασχόληση με τον θάνατο.

«Το πιο δύσκολο και όλη η δουλειά είναι αυτή. Το άλφα είναι αυτό, η προετοιμασία. Δεν είναι ούτε τα φέρετρα, ούτε τίποτα». (Σ7)

«Ασχολείσαι με την εμφάνισή του, με τον τρόπο που θα παρουσιαστεί»(Σ4)

«Το θέμα της δουλειάς που είναι οι σοροί. Πιστεύω. Είναι στο να έρθει κάποιος σε επαφή με αυτό. Αυτό είναι... πέρα από αυτό είναι μια λειτουργία στην εκκλησία μας πούμε. Στην εκκλησία είναι η κηδεία, η οποία στην Ελλάδα, απ όσο καταλαβαίνω, έχει και ιδιαίτερη σημασία».(Σ5)

Ο βασικότερος λόγος που θεωρούν την διαμόρφωση της εικόνας της σορού τόσο σημαντική είναι ότι μέσω αυτής διευκολύνεται η διεργασία του πένθους των συγγενών. Συγκεκριμένα, βλέποντας οι συγγενείς μια γαλήνια έκφραση στο πρόσωπο του θανόντος εξοικειώνονται με τον νεκρό, βιώνουν και οι ίδιοι γαλήνη και ταυτίζουν τον θάνατο με την λύτρωση, λόγω της απαλλαγής από τον πόνο. Πλήθος ερευνών έχει καταδείξει την σημαντικότητα της τελευταίας εικόνας στην ψυχολογική υγεία των συγγενών (Eyesemitan & Eggleston, 2002. Gamino, Easterling, Stirman & Sewell, 2000. Hayslip, Booher, Riddle & Guarnaccia, 2006. Hayslip, Booher, Scoles, & Guarnaccia, 2007. Mastrogiannis & Lumley, 2002. Walter, 2005).

«Είναι η τελευταία φορά που θα τον δουν. Φροντίζω πάντα την έκφρασή τους. Προχθές τον είχα με ένα χαμόγελο μέχρι πάνω. Ξέρεις τι είπαν όλοι οι συγγενείς; «Ηρέμησε, γαλήνεψε! Κοίτα τον» Είναι η τελευταία εικόνα που σου μένει. Φροντίζω πάντα να ναι λίγο χαμογελαστός. Να φαίνεται ήρεμος στην έκφραση και σε όλα». (Σ1)

Δύο συμμετέχοντες, συγκεκριμένα, θέλοντας να καταδείξουν τη σημαντικότητα της τελευταίας εικόνας προέβησαν στην σύγκριση της εικόνας κατά την διάρκεια της κηδείας με την εικόνα της γέννησης και του γάμου. Αναλυτικότερα θεώρησαν εξίσου σημαντικές τις δύο εμφανίσεις στη ζωή ενός ατόμου, αν όχι πιο σημαντική την εικόνα της κηδείας, καθώς αυτή αποτελεί απολογισμό της ζωής του ατόμου και θα παρευρίσκεται ολόκληρος ο κοινωνικός του περίγυρος, ενώ είναι μια εμφάνιση που θα πραγματοποιηθεί μόνο μια φορά στη ζωή ενός ατόμου, ενώ δεν είναι απαραίτητο πως θα ισχύει το ίδιο για το γάμο.

«Είναι η πιο επίσημη εμφάνισή του ανθρώπου πάνω στη ζωή του. Γιατί μια που γεννιέται και έρχεται στον κόσμο και.... Το γάμο του θα τον χαλάσει, θα τον ξανακάνει.. ένα σωρό –αλλά την κηδεία μία φορά την κάνει. Και όταν είναι η κηδεία του –στη γέννηση δεν είναι κανένας, μόνο κάτι συγγενείς- στο τέλος είναι φίλοι, γνωστοί, συγγενείς, είναι ένα σωρό κόσμος που θα τον δούνε για τελευταία φορά σε αυτόν τον πλανήτη τον άνθρωπο. Δεν θα τον ξαναδούν ποτέ. Η δουλειά μου είναι σε αυτήν την εμφάνιση να είναι όσο πιο σωστός. Όσο πιο σοβαρός γίνεται. Να μείνει μια ωραία εικόνα σε όλους τους υπόλοιπους που μένουν πίσω. Είναι κάτι αντίστοιχο με το πώς ετοιμάζουν οι μακιγιέρ τη νύφη».(Σ1)

«Προσπαθώ να σώσω την εικόνα κάποιου. Προσπαθώ να κάνω ότι καλύτερο γίνεται για αυτόν γιατί έτσι και αλλιώς είναι η τελευταία του φροντίδα ως πούμε. Είναι. Όταν κάποιος-κάποια πάει να παντρευτεί πέφτουν όλοι πάνω της. Την βάζουν, την ντύνουν, την... Είναι μια μεγάλη μέρα στη ζωή της ως πούμε. Θα ασχοληθούν πολλοί. Έτσι το βλέπω. Έτσι το βλέπω. Το βλέπω έτσι γιατί είναι η τελευταία φορά που θα δουν αυτόν τον άνθρωπο. Θα περάσει κόσμος να τον χαιρετήσει και έτσι προσπαθώ να του δώσω ακόμα καλύτερη εικόνα από ότι θα χε στο γάμο ως πούμε. Κατάλαβες; Γιατί θα μείνει η τελευταία εικόνα και θα ναι η εικόνα αυτή.».(Σ6)

Ενώ συνεχίζοντας την αφήγηση του ένας από τους δύο συμμετέχοντες συνέκρινε την δράση του με αυτή ενός γιατρού. Όπως λοιπόν ένας γιατρός προσπαθεί να σώσει έναν ασθενή, αντικρίζοντας και άσχημα θεάματα, έτσι και όποιος ασχολείται με την περιποίηση της σορού προσπαθεί να σώσει την εικόνα του θανόντος. Η σύγκριση αυτή πιθανόν να υποδηλώνει την εσωτερική ανάγκη του φροντιστή να ανεβάσει το κοινωνικό του κύρος.

«Εγώ το βλέπω όπως θα το βλέπε φαντάζομαι ένας γιατρός. Δηλαδή ένας γιατρός πάει να σώσει κάποιον που είναι ζωντανός, πώς αισθάνεται εκείνη τη στιγμή ως πούμε; Μπορεί να κάνει μια δύσκολη δουλειά, μπορεί να δει άσχημα πράγματα, αλλά πάλι προσπαθεί να σώσει κάποιον. Και γω να..κάπως έτσι το βλέπω. Προσπαθώ να σώσω την εικόνα κάποιου»(Σ6).

Ωστόσο, για την διαμόρφωση μια καλής εικόνας της σορού απαιτείται, σύμφωνα με δύο συμμετέχοντες όχι μόνο τεχνικές – πρακτικές γνώσεις, αλλά και αντοχή στις μετά θάνατο βιολογικές λειτουργίες, στη θέαση άσχημης κατάστασης της σορού, αλλά και επίδειξη συναισθηματικής θέρμης και φροντίδας.

«Είναι να αντέχει το στομάχι σου! Να αντέχει να βλέπεις νεκρούς.».(Σ7)

«Γίνονται και πράγματα, τα οποία στο μάτι δεν είναι όμορφα, για να πετύχει το αποτέλεσμα που θέλεις στη σορό. Είναι πράγματα που ΠΡΕΠΕΙ να γίνουν για να έχεις μια σωστή εικόνα της σορού και να την πιάσεις όπως πρέπει. Θέλει θέρμη και φροντίδα.».(Σ2)

Παρόμοια με την τελευταία εικόνα της σορού, η όμορφη και οργανωμένη τελετή μετριάζει το πένθος των συγγενών, καθώς μέσω αυτής αποδίδεται στον θανόντα η πρέπουσα τιμή και τον πρέπον σεβασμό.

«Άμα το δεις ελαφραίνει πάρα πολύ τον πόνο όταν πάει και τα βλέπει όλα οργανωμένα, όλα όμορφα και τέτοια. Νοιώθει ότι τίμησε τον άνθρωπό του. Με βάση αυτά που μπόρεσε να διαθέσει, έκανε το μέγιστο που μπορούσε να κάνει για τον άνθρωπό του ώστε να ναι αυτό να ελαφρύνει λίγο τον πόνο» (Σ2)

Απαραίτητη προϋπόθεση για την υλοποίηση μιας καλής τελετής είναι η πλήρη προσήλωση και συγκέντρωση στην εργασία με απομάκρυνση οποιασδήποτε άλλης σκέψης, καθώς η ενασχόληση με το θάνατο, σε αντίθεση με άλλες εργασίες, φαίνεται να μην επιτρέπει τη διεξαγωγή λαθών.

«Ορισμένα πράγματα στη δουλειά μας δεν πρέπει να τα ξεχνάει ...τα ξεχνάς δηλαδή σε λάθος χρόνο. Ξέχασες δηλαδή κάτω στο μαγαζί... ξέχασες να ανοίξεις το λαμπατέρ, είναι τελείως διαφορετικό από το να ξεχάσεις παραδείγματος χάριν να κατεβάσεις το στεφάνι στον τάφο. Εκείνο δεν πρέπει να το ξεχάσεις. Πρέπει να βγάλεις όλες τις σκέψεις που σε απασχολούν εκείνη την ώρα και να το κάνεις» (Σ4)

Ως δεύτερο και αρκετά δύσκολο καθήκον κατά την επιτέλεση της εργασίας τους οι συμμετέχοντες αναφέρονται στη διαχείριση των απαιτήσεων των συγγενών οι οποίοι μπορεί να προβάλλουν παράλογες απαιτήσεις λόγω της έντονης συναισθηματικής φόρτισης, σύγχυσης και ανησυχίας προκειμένου να ικανοποιήσουν τις πιθανές επιθυμίες του θανόντος, ο οποίος δεν βρίσκεται εκεί για να τις εκφράσει. Σε αυτές τις περιπτώσεις όσοι ασχολούνται με τον θάνατο, καλούνται να εξηγήσουν με ήρεμο τρόπο και λογικά επιχειρήματα την αδυναμία υλοποίησης της επιθυμίας τους.

«Δεν τσακώνεσαι με τους συγγενείς! Προσπαθείς να σεβαστείς και τις παράλογες επιθυμίες τους καμιά φορά, όπως το να θάψω τον δικό του στη αυλή κάτω από τη συκιά που αγαπούσε πολύ. Είναι παράνομο».(Σ6)

Ένας επιπλέον λόγος για να προβάλλουν οι συγγενείς παράλογες- υπερβολικές απαιτήσεις είναι λόγω της άρνησης αντιμετώπισης του κοινωνικού στίγματος για τη χηρεία. Συγκεκριμένα ένας συμμετέχοντας ανέφερε δύο περιστατικά κατά τα οποία ο θάνατος απαιτήθηκε να μείνει κρυφός ή αποκρύφτηκε από τον κοινωνικό περίγυρο προκειμένου να μην ληφθεί ο χαρακτηρισμός της χηρείας.

«Παραξενιές ότι θες..Είναι και κάτι πρόσφατο... και τώρα μια γιαγιά δεν ήθελε να μάθει κανένας στη γειτονιά ότι πέθανε ο άντρας της, τον κάναμε νύχτα τη μεταφορά μέσα...5:00-6:00 τα ξημερώματα στα κρυφά στη γειτονιά.» (Σ1)

«Εδώ έχει το πιο κορυφαίο. Η θεία της μάνας μου, την παίρναμε τηλέφωνο «που είναι ο Οδυσσέας;», «είναι ξενάγηση στην Ακρόπολη» μας έλεγε. «είναι ξενάγηση, είναι εκεί, είναι αλλού» μας έλεγε. «που είναι ο Οδυσσέας; Πού είναι ο Οδυσσέας;». μετά από 3 χρόνια μάθαμε ότι ο Οδυσσέας είχε πεθάνει και το κρύβε για να μην την πούμε χήρα» (Σ1)

Ένας συμμετέχοντες αναφέρθηκε, επίσης, στην προσπάθεια του κατανοήσει την ψυχολογική κατάσταση των πενθούντων συγγενών προκειμένου την βαθύτερη κατανόηση των αναγκών τους. Γεγονός που υποδηλώνει πως αντιλαμβάνεται την κατάστασή τους ως ευάλωτη που χρήζει κάποιας ιδιαίτερης αντιμετώπισης.

«Εγώ, όταν έρχεται ένας άνθρωπος να μου μιλήσει, καταρχάς προσπαθώ να μπω στη δικιά του ψυχολογία στο τι θέλει γιατί τα πράγματα μέσα στο δικό του το κεφάλι είναι πάρα πολύ συγκεχυμένα και δεν ξέρει ούτε καν ο ίδιος τι θέλει να του κάνουμε. ....όταν υποδέχομαι έναν άνθρωπο, θα κοιτάζω περισσότερο τις δικές του ανάγκες παρά τις δικές μου.» (Σ4)

Η ικανότητα διαχείρισης συγκεκριμένων συναισθημάτων και συμπεριφορών των πενθούντων συγγενών αποτελεί ένα επιπλέον καθήκον όσων έρχονται σε επαφή με το θάνατο, σύμφωνα με την ανάλυση περιεχομένου των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων. Οι συμμετέχοντες έχουν κληθεί να απαλύνουν τα αρνητικά αυτά συναισθήματα των συγγενών και να τους ελαφρύνουν από τις υποχρεώσεις και τα διαδικαστικά της τέλεσης της ταφής.

«Οι συγγενείς είναι πως θα το αντιμετωπίσουν. Εσύ είσαι εκεί για να την κάνεις να νοιώσει καλά....».(Σ1)

«Μπα! Δεν το λες ότι εκμεταλλεύεσαι τον πόνο του άλλου. ΒΟΗΘΑΣ στον πόνο του άλλου. Έχει διαφορά η εκμετάλλευση. Τον άλλον ας πούμε, θα ρθει εδώ, θα κάνει, θα βάλει κάποιες υπογραφές που είναι και θα πάει σπίτι του να ηρεμήσει, να χαλαρώσει, να κοιμηθεί γιατί μπορεί να χει 3 μέρες άπνος. Εσύ βγάζεις όλη τη διαδικασία» (Σ1)

Η διαχείριση των συναισθημάτων πένθους των συγγενών αποτελεί ένα από αυτά τα καθήκοντα. Το πένθος των συγγενών δύναται να επιφορτίσει συναισθηματικά τους φροντιστές θανάτου δημιουργώντας τους συναισθήματα θλίψης και αμηχανίας, ενώ τους αποσπά από τη επιτέλεση της εργασίας τους.

«Με κάνει να νοιώθω αμήχανα το πένθος κάποιου αλλά εκεί πέρα μου φαίνεται ότι ξεχωρίζει και πόσο υπεύθυνα και με σεβασμό κάνεις αυτή τη δουλειά. Δεν το θεωρώ να βρεθώ σε δύσκολη θέση. Με φαίνεται μόνο στιγμιαία νιώθω έτσι κάποια θλίψη. Τη θλίψη την νιώθω στη διάρκεια- εκείνη τη στιγμή- που βρίσκομαι μπροστά σε αυτήν την οικογένεια που έχει χάσει τον άνθρωπό της».(Σ5)

«Μπορούσα να τον βλέπω να κλαίει και να κάνω ότι δεν υπάρχω. Κατάλαβες; Δεν μου έκανε αίσθηση αυτό εδώ. Με φόρτιζε ...αλλά μπορούσα να φύγω κιόλας (αμήχανο γέλιο). Δεν είναι απαραίτητο να καθίσω εκεί πέρα. Ή μπορούσες να του πεις ευγενικά να φύγει να πάει σε άλλο δωμάτιο.. Εκείνη την ώρα να κάνεις τη δουλειά σου κλαίγοντας πάνω από το κεφάλι σου, ...είναι δύσκολο για σένα. Γιατί δεν σε αφήνει να συγκεντρωθείς σε αυτό που θέλεις να κάνεις.»(Σ3)

Επιπλέον συναισθήματα των πενθούντων συγγενών τα οποία καλούνται οι φροντιστές θανάτου να διαχειριστούν είναι τα συναισθήματα έντασης και θυμού λόγω της απώλειας. Η ύπαρξη αυτών των συναισθημάτων κατά τη διάρκεια του πένθους έχει αναφερθεί και από τον Parsons (2003).

«Ότι και να πάει στραβό κατηγορούνε το γραφείο. Τα πάντα. Είναι πολύ μεγάλη ευθύνη. Έχει υπάρξει ένταση αρκετές φορές στα πλαίσια του φυσιολογικού και του κατανοητού γιατί είναι δύσκολη στιγμή. Δεν μπορείς να του πεις και κάτι. Έχει τύχει φορές να χουμε φάει και βρίσιμο ας πούμε και μετά να μου ζητήσουνε συγγνώμη».(Σ7)

Ειδική μεταχείριση απαιτούν, τέλος και κάποια θετικά συναισθήματα που μπορεί να εκδηλωθούν από την μεριά των συγγενών και δύναται να προκαλέσουν αμηχανία. Χαρακτηριστικά παράδειγμα είναι η έκφραση ευγνωμοσύνης.

«Σκηνικά που λες εδώ στη δουλειά... κάναμε τον άντρα της γιαγιάς. Τον κάναμε εδώ και ήρθε και μας φιλούσε τα χέρια η γιαγιά».(Σ1)

Εκτός από τα διάφορα συναισθήματα των πενθούντων συγγενών, όσοι ασχολούνται με τον θάνατο έχουν να αντιμετωπίσουν και κάποιες συμπεριφορές που απορρέουν από αυτά τα συναισθήματα. Οι συγγενείς αρκετές φορές μπορεί να επιδείξουν ελεγκτική συμπεριφορά γεγονός το οποίο δημιουργεί ψυχολογική κούραση, καθώς εκλαμβάνεται ως έλλειψη εμπιστοσύνης. Μέσω του ελέγχου των διαδικαστικών του τελετουργικού της κηδείας, οι

συγγενείς προσπαθούν να συνειδητοποιήσουν το θάνατο του αγαπημένου τους (Adamson & Hollaway, 2012. Parsons, 2003).

«Κοίτα έχει ανθρώπους που έρχονται και θέλουν ας πούμε... θέλουν να σε ελέγξουν σε κάθε βήμα. Δηλαδή πριν ξεκινήσεις – και τι λουλούδια θα βάλεις και πώς θα είναι μέσα, «να δω το σεντόνι» και «δεν μ'αρέσει αυτό, θέλω να δω ένα άλλο» και «τι αυτοκίνητο θα βάλεις; Εντάξει εκείνη την ώρα κουράζεσαι γιατί δεν σου χει εμπιστοσύνη ο άλλος και θέλει να τα δει όλα πριν»».(Σ6)

Λόγω της συναισθηματικής έντασης και των διαφορετικών συμφερόντων ανάμεσα στους συγγενείς είναι πιθανό να προκύψουν διαφωνίες μεταξύ τους. Σε αυτές τις ενδοοικογενειακές συγκρούσεις οι φροντιστές θανάτου καλούνται να αναλάβουν διαμεσολαβητικό – ρυθμιστικό ρόλο, αποκρύπτοντας τον πιθανό εκνευρισμό τους.

«Καλά έχω δει να παίζουν ζύλο πάνω από το φέρετρο για κληρονομικά. Τους βγάζεις στην άκρη και τους λες «θα τα λύσετε τις διαφορές μετά. Καθίστε. Ηρεμήστε» και τους λες «Δεν είναι ώρα αυτή. Είναι ασέβεια προς τον νεκρό». Δεν θα μιλήσω γενικά. Όταν πρόκειται για τέτοια περιστατικά, μιλάς» (Σ1)

«Έχω εκνευριστεί αλλά δεν θα βγάλω εκνευρισμό. Μπορεί να βρίζω μόνος μου... Εμένα με πληρώνουν για να κάνω μια δουλειά. Με έχουν μπλέξει όμως πολλές φορές. Να είναι μια τελετή, να είναι μαλωμένα τα αδέρφια και να λένε «θα πληρώσει αυτός, θα πληρώσει εκείνος και γω να βρίσκομαι στη μέση, με ποιον από τους 2 να μιλήσω»».(Σ7)

Οι συγκρούσεις βέβαια δεν προκύπτουν μόνο ανάμεσα στους συγγενείς, αλλά και ανάμεσα στους συγγενείς και στους φροντιστές θανάτου. Ο βασικότερος λόγος αυτής της σύγκρουσης προκύπτει λόγω οικονομικών θεμάτων. Ειδικότερα, όταν οι συγγενείς προβάλλουν υψηλές απαιτήσεις, φαίνεται να προκαλεί αμηχανία και ψυχολογική φόρτιση. Ο οικονομικός παράγοντας, ως παράγοντας διαμάχης ανάμεσα στους φροντιστές θανάτου και στους συγγενείς έχει επισημανθεί και σε προγενέστερη έρευνα του Parsons (2003).

«Η μόνη περίπτωση να σου κάνουνε φασαρία είναι πάντα για το θέμα του οικονομικού και κυρίως γίνεται σε αυτή την εποχή που ο κόσμος έχει έρθει σε αυτό το αδιέξοδο. Πιο πριν υπήρχε 1 περίπτωση στις 1000. Τώρα υπάρχουν 1 περιπτώσεις στις 50. Είναι ελεγχόμενο αλλά και πάλι θα σε φορτίσει τόσο πολύ ψυχολογικά αυτός ο άνθρωπος»».(Σ4)

«Το μόνο θέμα που είναι δύσκολο στη δουλειά μας είναι όταν πας να μιλήσεις για το οικονομικό, που δυστυχώς είναι κάτι αναγκαστικό. Δεν μπορώ να ρθει ο πελάτης να μου ζητήσει τα πάντα και να τα κάνω και τζάμπα. Κατάλαβες;» (Σ2).

Όπως γίνεται ορατό και από τα παραπάνω δεδομένα, οι φροντιστές καλούνται να χειριστούν πολλά από τα συναισθήματα των συγγενών παρέχοντάς τους αποφόρτιση, διευκόλυνση και καθοδήγηση για τη διεξαγωγή του τελετουργικού μέρους της κηδείας, πραγματοποιώντας τις εκάστοτε επιθυμίες τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, δημιουργούν μια βραχυχρόνια αλλά σημαντική σχέση (Hyland & Morse, 1995).

Ως τρίτο και τελευταίο τους «καθήκον» οι συμμετέχοντες κατονομάζουν την δράση τους ως λειτουργοί. Θεωρούν τους εαυτούς τους λειτουργούς καθώς ασχολούνται με τον ευαίσθητο τομέα του θανάτου, όπου απαιτείται σεβασμός, ακρίβεια, ενσυναίσθηση και φροντίδα προκειμένου την μείωση του συναισθηματικού πόνου των συγγενών και απόδοση τιμής στον θανόντα.

«Αποδίδεις τιμή είναι η αλήθεια. Είναι λειτούργημα σε μεγάλο βαθμό. Δηλαδή θεωρώ ότι αυτή η δουλειά είναι ιδιαίτερη και πρέπει να γίνεται σωστά με γνώση, με σεβασμό, με όλα» (Σ1).

«Ε είναι λειτούργημα γιατί δεν είναι καθαρά πρέπει να βρω να πάρω. Λειτούργημα δεν είναι ότι... είσαι σε δύσκολες συνθήκες που δεν πρέπει να προσβάλλεις τον άλλον και δεν σηκώνει λάθος στη δουλειά μας. Λειτούργημα το κάνει και ο κόσμος τώρα γιατί δεν έχει ώρες και είναι σε έναν πολύ ευαίσθητο τομέα»(Σ2)

«Πιο πολύ λειτούργημα θα το χαρακτήριζα. Να σαι νοήμων άνθρωπος, να γνωρίζεις τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνεις εκείνη τη στιγμή».(Σ3)

«Είμαστε λειτουργοί κηδειών. Κηδεία σημαίνει φροντίδα. Λειτουργός σημαίνει ότι κάνεις λειτούργημα πέρα από επάγγελμα. Είμαστε άνθρωποι, οι οποίοι είμαστε δίπλα στον ανθρώπινο πόνο για να περαιώσουμε μια τελετή»(Σ4)

Σε αντίθεση με όλους τους προαναφερθέντες συμμετέχοντες, ένας συμμετέχοντας δεν θεώρησε την ενασχόληση με το θάνατο λειτούργημα. Ο λόγος αυτής της εναντίωσης του είναι το οικονομικό αντίτιμο που λαμβάνει για την ενασχόληση με το θάνατο. Κατ' αυτό τον τρόπο θεωρεί λειτούργημα μόνο τον εθελοντισμό για τον οποίο δεν ανταμείβεται οικονομικά.

«Δουλειά είναι..Μα αυτό είναι! Και διαφωνώ που πολλοί λένε ότι είναι λειτούργημα και είναι χίλια δύο. Ε τρίχες! Δεν είναι ούτε λειτούργημα, ούτε τίποτα! Μια δουλειά είναι, την κάνεις, πληρώνεσαι και πας σπίτι σου Ο εθελοντισμός είναι λειτούργημα. Ξέρεις είναι ένα καινούργιο τσιτάτο που κυκλοφορεί στην αγορά σε πολλά επαγγέλματα που χουν να κάνουν με τον θάνατο και γενικά με ευαίσθητες καταστάσεις και γω είναι πολύ αντί. Εφ' όσον πληρώνεσαι είναι η δουλειά σου. Ούτε εξυπηρέτηση κάνεις, ούτε χάρη κάνεις. Ε πας σε κάποιον, σε ρωτάει πόσο κοστίζει, πληρώνεσαι, φεύγεις». (Σ7)

Ολοκληρώνοντας την συγκεκριμένη θεματική ενότητα και έχοντας κατανοήσει τη φύση των εμπειριών και των καθηκόντων των συμμετεχόντων, θα παρουσιαστούν οι ψυχολογικές επιδράσεις αυτής της επαφής.

3.2 Ψυχολογικές επιδράσεις της επαφής με τον θάνατο

Στόχος της παρούσας θεματικής ενότητας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η μελέτη των ψυχολογικών επιδράσεων της επαφής με τον θάνατο. Συγκεκριμένα θα γίνει αναφορά στον φόβο θανάτου των σημαντικών άλλων και του εαυτού, στη διαχείριση του πένθους, στις συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές στην ενασχόληση με τον θάνατο και, τέλος, στους τρόπους αποφόρτισης από αυτήν την επαφή με τον θάνατο.

3.2.1 Φόβος θανάτου

Παρόλη την πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν την αίσθηση φόβου – ή τουλάχιστον ανησυχίας- για τον επερχόμενο θάνατο των σημαντικών άλλων στη ζωή τους. Η σκέψη και μόνο του θανάτου προκαλεί έντονα συναισθήματα φόβου, θλίψης και ανησυχίας σε κάποιους από τους συμμετέχοντες.

«Τον θάνατο βέβαια τον φοβάμαι και γω όπως όλοι. Έτσι; Δεν θες να χάσεις δικό σου. Παλαιότερα με την ιδέα και μόνο ότι θα χάσω –ειδικότερα τον πατέρα μου βούρκωνα, έκλαιγα και φοβόμουνα. Το κυριότερο που έζησα ήταν ο φόβος». (Σ2)

«Σοκάρομαι και κλαίω αν σκεφτώ ότι θα χάσω κάποιο από τα αδέρφια μου ή ότι (βουρκώνει) θα χάσω τους γονείς μου ή όταν έχασα τον παππού μου..... ή .....ή κάποιον φίλο με τον οποίο έχουμε περάσει πολλά πράγματα μαζί. Εκεί πέρα ναι σοκάρομαι, αλλά όταν σκέφτομαι ότι θα χάσω την μάνα μου ή τον πατέρα μου».(Σ4)

Κάποιοι από τους συμμετέχοντες αν και δεν ανέφεραν την ύπαρξη τόσο έντονων συναισθημάτων φόβου για το γεγονός του θανάτου, αλλά για τον τρόπο και την διαδικασία που προηγείται του θανάτου. Έτσι εμφανίζουν φόβο μπροστά στην πιθανότητα βίαιου - μη αναμενόμενου θανάτου ή μιας πιθανής ασθένειας που θα ταλαιπωρήσει το άτομο ψυχικά και σωματικά.

«Ε των κοντινών δεν τον θέλω σίγουρα αλλά δεν με φοβίζει. Ξέρω ότι θα γίνει. Απλά θα θελα να ναι γρήγορος και ανώδυνος. Δηλαδή να πάθεις μια καρδιά ας πούμε και να μείνεις εκεί. Ούτε να ταλαιπωρηθείς, ούτε νοσοκομεία, ούτε τίποτα. Όποτε έρχεται ο θάνατος. Αν έρθει η ώρα σου, ήρθε. Δεν γλιτώνεις. Το θέμα είναι πως θα πας. Μην ταλαιπωρηθείς. Η διαδικασία είναι το θέμα. Όχι ο θάνατος Δεν θέλεις να πάθει κάτι σίγουρα ο δικός σου. Δεν είναι κάτι που με φοβίζει. Κάποια στιγμή θα γίνει και δεν βιάζομαι καθόλου να γίνει. Να στο πω πιο απλά».(Σ1)

Απλά λες γηραιά ή μια πάθηση ή από καρδιά, έμφραγμα. Λες «εντάξει απεβίωσε». Τώρα ο βίαιος θάνατος που επήλθε από εξωτερικούς παράγοντες εντάξει σε επηρεάζει συναισθηματικά».(Σ2)

Τέλος, υπήρξαν συμμετέχοντες που εκδήλωσαν φόβο για τα γεγονότα που έπονται του θανάτου ενός σημαντικού άλλου. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν στο φόβο που βιώνουν για τις επερχόμενες ευθύνες λόγω των νέων ισορροπιών, που επιβάλλει η απουσία του θανόντος.

«Εντάξει αν έχεις θέμα μόνο συναισθηματικό, δεν είναι... πιστεύω ότι το ξεπερνάς. Όταν ο θάνατος που έρχεται, σου αφήνει και ευθύνες, είναι διπλό το κομμάτι. Νοιώθεις καμία φορά τύψεις γιατί δεν ξέρεις γιατί στεναχωριέσαι πιο πολύ, που έχασες ας πούμε στην προκειμένη περίπτωση τον πατέρα σου ή που έχεις όλες τις ευθύνες τώρα». (Σ2)

«Δεν θέλω να το σκέφτομαι να σου πω την αλήθεια γιατί πρόσφατα πέρασε μια ιστορία ο πατέρας μου με την καρδιά του και εντάξει εκεί μπορώ να πω ότι ψιλοέκλαψα και μόνο στην ιδέα. Ε ένα ψιλοέμφραγμα ήταν εντάξει. Εμένα ο πατέρας ήταν σαν βάση εδώ στο γραφείο. Ειδικά τον μήνα που ήταν μέσα τα επιφορτίστηκα όλα εγώ και ήταν χάλια».(Σ7)

Η ύπαρξη άγχους για τον θάνατο των σημαντικών άλλων πιθανόν να οφείλεται στην επαφή με τον θάνατο και την απώλεια κατά την παιδική και την εφηβική ηλικία (Miculincer, 1997. Saldinger, Cain, & Portefield, 2003). Τα έντονα αρνητικά συναισθήματα, ωστόσο, που

δημιουργεί η σκέψη του θανάτου, ή η διαδικασίες που προηγούνται ή έπονται αυτού, φαίνεται να οδηγούν σε βελτίωση της ποιότητας των σχέσεων του ατόμου που ασχολείται με τον θάνατο με την οικογένειά του. Έτσι ο συγκεκριμένος συμμετέχοντας φαίνεται να επιδιώκει περισσότερες και πιο έντονες εμπειρίες με τους γονείς του προκειμένου να μην υπάρξουν απωθημένα μετά τον θάνατό τους. Την δημιουργία υψηλότερου συναισθηματικού δεσίματος με την οικογένεια παρατηρείται γενικότερα σε άτομα που βιώνουν μακρόχρονη επαφή με τον θάνατο (Davis–Berman, 2014).

«Ε ξέρω ότι δεν γίνεται να το αποφύγω με τίποτα (το θάνατο των δικών μου). Κοιτάω όσο τους έχω κοντά μου να γεμίζω. Νε είμαι πιο γεμάτος βρε παιδί μου, να.... Όταν φύγουν ας πούμε να χω όσο το δυνατό λιγότερα απωθημένα». (Σ6)

Εκτός από τον φόβο για τον θάνατο σημαντικών άλλων, οι συμμετέχοντες εξέφρασαν φόβο και για τον δικό τους θάνατο. Συγκεκριμένα ένας συμμετέχοντας αναφέρθηκε στην επιθυμία του για πρόωρο και αιφνίδιο θάνατο σε σύγκριση με την βίωση του γήρατος και των επακόλουθων συναισθημάτων ανημποριάς, μιζέριας, αλλά και εμφάνισης ασθενειών και πόνου.

«Η αλήθεια είναι πως μου χει περάσει από το μυαλό. Δεν πιστεύω ότι θα πεθάνω normal και γω. Θα ναι κάτι λίγο περίεργο ...δεν ξέρω πως. Ατύχημα ίσως. Δεν πιστεύω ότι θα μια στο νοσοκομείο, άρρωστος, σε μεγάλη ηλικία. Θα το προτιμούσα από το να κουράζομαι κρεβατωμένος με πόνους, με το ένα και με το άλλο. Το θέμα είναι να φύγεις γενάτος πάνω από όλα. Δεν με ενδιαφέρει να φύγω 90 χρονών βαριεστημένος» (Σ3)

Ο φόβος θανάτου φαίνεται να επηρεάζει την συμπεριφορά των ατόμων, καθώς τους κάνει περισσότερο προσεκτικούς στις καθημερινές δραστηριότητές τους, προκειμένου, όσο το δυνατόν, να αποφευχθεί.

«Τον φοβάμαι (τον θάνατο); Το να το πάθω τώρα; ENNOEITAI. Όλοι τον φοβούνται τον θάνατο. Άμα δεν τον φοβόμουνα, θα ήμουν εντελώς διαφορετικός μάλλον. Τον φοβάσαι. Όταν οδηγάω, φοράω το κράνος μου. Ε... παίρνω τα μέτρα μου για να μην συμβεί. Ότι μπορείς για να τον αποφύγεις δηλαδή. ΞΕΡΩ ότι θα πεθάνω σίγουρα κάποια στιγμή» (Σ6)

Ένας από τους συμμετέχοντες αρνήθηκε την ύπαρξη φόβου, αλλά παραδέχτηκε την ύπαρξη σκέψης για τον δικό του θάνατο αναφέροντας πως έχει σκεφτεί τον εαυτό του σε φέρετρο.

«Λοιπόν να σου πω κάτι έχω σκεφτεί. Έχω ΔΕΙ βασικά τον δικό μου θάνατο πολλές φορές στον ύπνο μου και συγκεκριμένα σκέφτομαι παραδείγματος χάρη ότι είναι στο κοιμητήριο και ότι είμαι ντυμένος με γκρι κοστούμι και είμαι σε λευκό φέρετρο και έχω πάρα πολύ κόσμο. Έχει μαυρίσει ο κόσμος γύρω μου γιατί έχω πάρα πολύ κόσμο που έχει έρθει στη κηδεία.. Δεν σοκάρομαι με τη σκέψη που χω στον ύπνο μου, αλλά πολλές φορές το χω δει. Δεν σοκάρομαι ότι θα πεθάνω ή βλέποντας εμένα στο φέρετρο». (Σ4)

Μόνο ένας από τους συμμετέχοντες αρνήθηκε την ύπαρξη φόβου αλλά και σκέψης για τον δικό του θάνατο, καθώς θεωρεί την στιγμή αυτή δεδομένη και απρόβλεπτη.

«Τον δικό μου θάνατο δεν τον έχω σκεφτεί. Εντάξει θεωρώ ότι όλοι έχουμε μια αρχή και ένα τέλος. Θεωρώ ότι ζούμε σε μια κοινωνία και σε κόσμο τον οποίο η αρχή με το τέλος μπορεί να ... ανά πάσα στιγμή δηλαδή υπάρχει περίπτωση να χάσεις τη ζωή σου». (Σ5)

Τέλος, κάποιιοι από τους συμμετέχοντες φαίνεται όχι απλώς να έχουν σκεφτεί το δικό τους θάνατο, αλλά να έχουν οργανώσει και όλα τα διαδικαστικά της κηδείας. Η συμπεριφορά τους θυμίζει παλαιότερη χρονολογικά αντιμετώπιση του θανάτου, όπου ο έλεγχος της όλης διαδικασίας και όλου του τελετουργικού πραγματοποιούνταν από τον ετοιμοθάνατο (Aries, 1975).

«Τα χω φανταστεί όλα. Έχω πει στην μητέρα μου αν ποτέ γίνει το οτιδήποτε μαζί μου, να ξέρετε στο κινητό θα βρείτε τις επαφές μου. Αν με ψάχνετε, με το κινητό μου θα με βρείτε γιατί έχει την εύρεση i-phone, θα πάρετε όλες τις επαφές μου και ή θα με πάτε για αποτέφρωση ή θα με πάτε στο χωριό. Εδώ πέρα στη πόλη, σύμφωνα με αυτά που έχω δει, εγώ δεν γουστάρω να κάτσω. Δεν μ αρέσει. Στο χωριό μ αρέσει. Το όνειρο του παππού μου ήταν να φτιάξουμε έναν οικογενειακό τάφο, στον οποίο να είμαστε όλοι εκεί πέρα. Έτσι θέλω. Το θεωρώ πολύ σωστό να χεις όλα τα πράγματα τακτοποιημένα». (Σ4)

«Εμένα μου πούλησαν το φέρετρο αλλά τελοσπάντων διάλεξα άλλο. Τα χω τακτοποιήσει όλα. Έχω δώσει εντολές. Ποιος θα με διαβάσει, ποιος δεν θα με διαβάσει, τι θα γίνει, αν γίνει». (Σ6)

Συναισθήματα θλίψης εκφράστηκαν και για τα συναισθήματα των γονέων, σε περίπτωση θανάτου του συμμετέχοντα.

«Καμιά φορά που εξομοιώνω τον εαυτό μου να ναι σπίτι... νεκρός να το πω, με λυπούν οι φιγούρες των γονιών μου. Δεν θα μπορούσα να φανταστώ τους γονείς μου να κλαίνε από πάνω μου».(Σ7)

Ο φόβος για το θάνατο σημαντικών άλλων, αλλά και για τους ίδιους πιθανόν να οφείλεται στην βίωση προγενέστερης απώλειας και πένθους (Mannarino & Cohen, 2011) ή στην νεαρή σχετικά ηλικία των συμμετεχόντων, καθώς έχει διαφανεί η αρνητική συσχέτιση της ηλικίας και φόβου θανάτου των σημαντικών άλλων, του εαυτού και του πρόωρου θανάτου (Harrawood, White, & Benschhoff, 2009. Harrawood, 2010). Βέβαια στην παρούσα έρευνα δεν μπορούμε να εξάγουμε κάποιο συμπέρασμα για το αν το άγχος θανάτου των φροντιστών θανάτου είναι υψηλότερο ή χαμηλότερο από αυτό του γενικού πληθυσμού και τα προϋπάρχοντα ερευνητικά μας δίνουν αντιφατικά δεδομένα (Peritone, Arreola, & Rockwill, 1981. Thorson & Powell, 1996). Επίσης το άγχος θανάτου των συμμετεχόντων μπορεί να οφείλεται στην έλλειψη σχετικής εκπαίδευσης (Keith, 1997) ή στην πιθανότητα η ενασχόληση τους με τον θάνατο να μην ήταν συνειδητή επιλογή (Linley & Joseph, 2005).

3.2.2 Διαχείριση πένθους

Οι συμμετέχοντες στα πλαίσια των συνεντεύξεων αναφέρθηκαν και στην εμπειρία του πρώτου δικού τους πένθους. Απ'ότι φάνηκε οι συμμετέχοντες θυμόταν με λεπτομέρειες τόσο τα αρνητικά συναισθήματα, τα οποία είχαν βιώσει, όσο και την κηδεία επιβεβαιώνοντας κατ'αυτόν τον τρόπο τα δεδομένα της έρευνας του Dickinson (1992) για την ανεξίτηλη μνήμη του πένθους. Η εμπειρία αυτή παρουσιάζεται και στην παρούσα έρευνα ως επώδυνη με έντονα συναισθήματα θλίψης και νοσταλγίας.

«Έχασα τον πατέρα μου πρόσφατα, ούτε ένα χρόνο. Και οπότε μόνο τότε καταλαβαίνεις τον πόνο. Τον πόνο όμως τον νιώσαμε το προηγούμενο βράδυ που ήμασταν μόνοι. Μετά στο μπούγιο όλο αυτό της τελετής ήμασταν...» (Σ2)

«Σοκαρίστηκα πολύ όταν έχασα τον παππού μου γιατί ήταν ένας άνθρωπος ο οποίος δεν το περίμενα ότι θα φύγει. Τον ήθελα να είναι ακόμα και τώρα εδώ. Με άφησε σε μια πολύ δύσκολη εποχή μόνο μου. Ήθελα τη στήριξη του αλλά πιστεύω ότι ζει ανάμεσα μας».(Σ4)

Η επαφή με τον θάνατο άλλων ατόμων δεν φάνηκε να προετοιμάζει τους συμμετέχοντες για τη βίωση και τη διαχείριση του δικών τους συναισθημάτων πένθους.

«Ω!!!πολύ δύσκολο. Πιο δύσκολο! Δηλαδή αυτό που ένιωθα στον παππού μου και στη γιαγιά μου, δεν μπορώ να το νοιώσω σε άλλους ανθρώπους ...πουθενά! Δεν υπάρχει περίπτωση!! Δηλαδή με τον θάνατο άλλων ενηλίκων, δεν είχα ποτέ πρόβλημα. Με τον παππού μου και τη γιαγιά μου ήμουν σοκαρισμένος για 2 μέρες. Όχι ότι δεν το περίμενες πάλι. Απλώς έπρεπε να καταλάβεις ότι ...λείπουνε ....δεν θα τους ξαναδείς...»(Σ3)

Σε έλλειψη συναισθημάτων πένθους αναφέρθηκαν κάποιοι από τους συμμετέχοντες, παρόλο που βίωσαν θάνατο συγγενικών τους ατόμων. Η έλλειψη αυτή φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι ο θάνατος ήταν αναμενόμενος και προδιαγεγραμμένος λόγω της ηλικίας και της κατάστασης υγείας των θανόντων. Όπως, επίσης, και λόγω του ότι δεν βίωναν τους πενθούντες ως συναισθηματικά δικά τους άτομα.

«Έχω χάσει μόνο τους παππούδες σε μια ηλικία μεγάλη κιόλας. Δηλαδή σε μια φυσιολογική κατάσταση. Ήταν ένα φυσιολογικό πένθος. Ήτανε και οι περιπτώσεις τέτοιες οι οποίες δεν ήταν κάτι απότομο. Ήτανε προδιαγεγραμμένες ...δηλαδή ...ήταν περιπτώσεις που το συνειδητοποιείς προτού τους χάσεις στην ουσία». (Σ5)

«Ούτε στην γιαγιά μου δεν έκλαψα. Δεν μπορώ να πω! Τώρα δεν ξέρω σε πιο κοντινά πρόσωπα πως θα είναι. Η συγκεκριμένη γιαγιά μου είχε 12 χρόνια που ήτανε με εγκεφαλικό. Ήταν κατάκοιτη και όλοι ξέραμε ότι κάποια στιγμή ότι...» (Σ7)

«Αλλά ποιο να ναι πρώτο πένθος; Έτσι πολύ κοντινός, ένας θείος μου ήταν. Τότε ήμουν στα 12-13. Δεν με είχε πειράξει σε κάτι». (Σ1)

Τέλος, ένας από τους συμμετέχοντες κατονόμασε ως πρώτο του πένθος την απώλεια του κατοικίδιου του, γεγονός που του προκάλεσε θλίψη, ενώ πραγματοποίησε και το τελετουργικό της ταφής.

«Κοίταξε το πρώτο πράγμα που μου πέθανε ήταν το καναρίνι μου ο Μπίστρος και στεναχωρήθηκα τότε πολύ αλλά το θάψαμε σε μια γλάστρα με βασιλικό. Είχα στεναχωρηθεί λίγο στην αρχή αλλά πρώτη εμπειρία αυτή ήτανε. Μάλλον το ξεπέρασα γρήγορα. Ε να ήμουνα καμιά 6-7». (Σ6)

Ως πρώτο λοιπόν πένθος συμμετέχοντες ανέφεραν την απώλεια κάποιου συγγενή, και κυρίως της γιαγιά ή του παππού, ή κάποιου κατοικίδιου, όπως και στην έρευνα του Dickinson (1992). Οι αντιδράσεις των συμμετεχόντων κατά τον θάνατο και την κηδεία του δικού τους ατόμου, παρουσίασαν ανομοιογένεια. Δύο από τους συμμετέχοντες ανέφεραν την πλήρη συμμετοχή τους στην περιποίηση της σορού του δικούς του ατόμου και την οργάνωση του τελετουργικού της κηδείας. Παρ' όλο που η διαδικασία αυτή, όπως γίνεται ορατό από τις αφηγήσεις τους, τους επηρέασε αρνητικά και στην ψυχολογική και στην σωματική τους υγεία, θεώρησαν πως δεν θα μπορούσε να αποφευχθεί, καθώς δεν θα μπορούσε κάποιος άλλος να περιποιηθεί και να οργανώσει καλύτερα την σορό και την τελετή του δικούς του ατόμου. Μέσα από αυτή την συμπεριφορά τους πιθανόν να υπονοείται η επιθυμία τους για μεγαλύτερη συμμετοχή των συγγενών-πελατών στην όλη διαδικασία του θανάτου.

«Έκανα κάτι επειδή ήθελα να γίνει σωστά. Δηλαδή δεν εμπιστευόμουν να τα κάνει κάποιος άλλος. Αυτό ακριβώς. Βέβαια ήταν πολύ πιο δύσκολο. Το θέμα της σορού δεν με απασχόλησε καθόλου ποτέ. Στην αρχή βέβαια λίγο αλλά μετά ποτέ. Κάθε σορός ήταν σχεδόν το ίδιο πράγμα. Με τον πατέρα μου δεν ήταν βέβαια το ίδιο πράγμα αλλά δεν πίστευα ότι θα μπορούσε κάποιος να τα κάνει όπως ήθελα εγώ και έτσι αναγκαστικά να τα κάνω εγώ». (Σ2)

«Τα χα οργανώσει όλα τόσο καλά την ημέρα του πένθους. Γιατί την ημέρα του πένθους, δεν μπορούσα να πάρω τα πόδια μου... δηλαδή το πρωί... δηλαδή είχα οργανώσει τα πάντα το βράδυ. Την επόμενη μέρα είχα 39 πυρετό, γαστρεντερίτιδα και δεν μπορούσα να σηκωθώ ούτε να πάω στην κηδεία που είχα οργανώσει εγώ, ήμουν πάρα πολύ χάλια. Δεν μπορούσα να το αντιμετωπίσω. Σκεπτόμενος ακόμα και τώρα τι είχε γίνει, όλα τα λόγια που χουμε πει και λοιπά, ακόμα πάλι με σοκάρει η ιδέα αυτή. Πάλι με σοκάρει. Με σοκάρει πάρα πολύ η ιδέα αυτή. Κάθε φορά στεναχωριέμαι. Δεν μπορούσα να μιλήσω και ούτε ακόμα. Συγγνώμη λίγο» (Σ4) (ζήτησε διακοπή και άρχισε να κλαίει και να μου λέει για το πόσο του λείπει ο παππούς του και ότι του φέρθηκαν άσχημα τα αδέρφια του).

Ενώ, ένας από τους συμμετέχοντες φαίνεται να μην είχε την κατάλληλη ψυχική δύναμη, ώστε να ασχοληθεί με τα διαδικαστικά της ταφής. Γεγονός που ο ίδιος βέβαια, εκ των υστέρων, θεωρεί θετικό, καθώς του έδωσε τον χρόνο να βιώσει τον πόνο του και το πένθος του με τον τρόπο που είχε ανάγκη. Αποδέχτηκε τον ρόλο του πενθούντα συγγενή και όχι του εργαζόμενου στο χώρο του θανάτου. Αποποιήθηκε με άλλα λόγια τον ρόλο του παρόχου φροντίδας θανάτου και αποδέχτηκε τον ρόλο του λήπτη αυτής της φροντίδας.

«Όχι .... όχι... δεν συμμετείχα καθόλου στην οργάνωση της τελετής. Ήμουν σε άλλο mood τελείως..Δεν μπορούσα να ασχοληθώ με αυτό το πράγμα.. Θα ασχολούμουν μόνο αν δεν μπορούσε να ασχοληθεί κάποιος άλλος για τον Α ή το Β λόγο. Εντάξει..τόρα που το σκέφτομαι μετά από χρόνια .....λέω ότι καλύτερα έτσι που είχα χρόνο να το πενήθσω και να μου βγει όπως έπρεπε» (Σ3)

Η βίωση του πένθους φάνηκε να επηρεάζει την κατανόηση του πένθους των πενθούντων συγγενών, αλλά και να έχει επίδραση στη δουλειά τους και στην ζωή τους. Συγκεκριμένα, μετά το πένθος άρχισαν να συμπάσχουν και να κατανοούν περισσότερο τον πόνο των συγγενών, συγκριτικά με πριν. Παρόμοια αποτελέσματα εμφάνισε η έρευνα του Kolls (1977), η οποία πραγματοποιήθηκε όμως σε παιδιά;. Συγκεκριμένα, η επαφή των παιδιών με άτομα που πενθούν τους δίνει την ευκαιρία να αναπτύξουν συμπεριφορές συμπαράστασης και συναισθήματα συμπάθειας και ενσυναίσθησης.

«Εντάξει συμπάσχεις πιο πολύ -γιατί τον έχεις νιώσει και συ τον πόνο προφανώς- με τους συγγενείς. Καλό είναι να νιώθεις (τον πόνο του άλλου). Εννοείται. Το αντιμετωπίζεις πιο σωστά».(Σ1)

«Τον πόνο του αλλουνού τον νιώθεις πλέον μόνο όταν χάσεις κάποιον δικό σου». (Σ2)

Η κατανόηση φαίνεται να είναι πιο έντονη όταν παρουσιαστεί ταύτιση με τον συγγενή. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως σε περιπτώσεις, όπου οι συνθήκες και ηλικίες θανάτου είναι παρόμοιες και όταν επικρατεί έντονο πένθος από τους συγγενείς, γεγονός που υποδηλώνει αυταξία του θανόντος.

«Μόνο σε παρόμοιες περιπτώσεις (καταλαβαίνεις το πένθος των άλλων). Αλλά και πάλι το κάθε πένθος είναι διαφορετικό. Δεν μπορεί καθένας να νιώσει όπως νιώθει ο άλλος και δεν είναι και ίδιες οι συνθήκες παντού. Μπορεί να φύγουν δυο άνθρωποι 50 χρονών, τον έναν να τον κλάψουν, τον άλλον να μην τον κλάψουν. Με τον έναν να στεναχωρηθούν, με τον άλλον όχι. Όταν βλέπεις ότι υπάρχει πένθος καταλαβαίνεις ότι ο άνθρωπος άξιζε». (Σ2)

Παρ όλη την ψυχολογική δυσκολία κατά την βίωση πένθους, η εμπειρία αυτή φαίνεται να βελτιώνει τα άτομα γενικότερα ως προσωπικότητες. Ωστόσο, για να συμβεί αυτό απαιτείται μόρφωση και γνωστική επεξεργασία του βιώματος, προκειμένου να μην επηρεάσει αρνητικά την προσωπικότητα. Η μακροχρόνια επαφή με τον θάνατο και τους πενθούντες

συγγενείς έχει αποδειχτεί ότι οδηγεί τα άτομο σε περισσότερο ρεαλιστική οπτική για τη ζωή (Davis–Berman, 2014).

«Και άλλοι άνθρωποι βιώνουν τον θάνατο αλλά δεν γίνονται καλύτεροι άνθρωποι. Ίσα, ίσα μπορεί να γίνονται χειρότεροι άνθρωποι. Δεν γίνονται όλοι οι άνθρωποι σωστοί. Δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι τις στοιχειώδης.. κατ αρχάς όταν είσαι μορφωμένος, μπορείς να το διαχειριστείς. Να ξέρεις τι πάει να πει θλίψη. Όταν είσαι αμόρφωτος δεν ξέρεις να το διαχειριστείς αυτό το πράγμα και οπότε αντιδράς σπασμωδικά. Δεν ξέρεις πώς να το βγάλεις. Μπορεί να το βγάλεις σε κακία ή οτιδήποτε. Η σωστή διαχείριση της σκέψης μας είναι να καταλάβεις τι έχασες, να πάρεις παραδείγματα και να το κάνεις».(Σ4)

Εκτός από το δικό τους πένθος, ψυχολογικά φαίνεται να επηρεάζουν τους συμμετέχοντες και κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες θανάτου.

3.2.3 Συναισθηματικά φορτισμένες στιγμές στην ενασχόληση με τον θάνατο

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν και σε συναισθηματικά, έντονες φορτισμένες στιγμές κατά την επαφή τους με τον θάνατο. Αυτές αφορούν την πρόωρη θνησιμότητα, τους βίαιους θανάτους και την αίσθηση βρωμιάς που πολλές φορές δημιουργεί η επαφή με τον θάνατο. Όσον αφορά την πρόωρη θνησιμότητα, οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν σε περιπτώσεις όπου ανέλαβαν την ταφή νεογέννητου βρέφους, παιδιών, εφήβων, αλλά και γενικότερα νέων ανθρώπων. Συγκεκριμένα, για την ταφή του νεογέννητου ο φροντιστής θανάτου αναφέρει την βίωση αρνητικών συναισθημάτων, ενώ χαρακτηριστικά αναφέρει πως θα προτιμούσε να μην είχε ζήσει αυτήν την εμπειρία. Εξαιτίας της δυσκολίας διαχείρισης αυτών των συνθηκών οι Benfield και Nickols (1984) είχαν επισημάνει την ανάγκη εκπαίδευσης των φροντιστών θανάτου προκειμένου την διευκόλυνση της διεργασίας πένθους των συγγενών.

«Είναι ψυχοφθόρο. Δηλαδή τελευταία φορά μου τυχε νεογέννητο... φίλου μου κιόλας. Μου λέει δεν μπορώ να το κουβαλήσω εγώ, πήγαινε κουβάλα το εσύ. Λέω εντάξει θα πάω. Δηλαδή πήγα πήρα ένα κουτί που μου το δώσανε στο νοσοκομείο και το πήγαμε στα κοιμητήρια. Με πείραζε. Ειδικά όταν το ανοίξαμε.... με πείραζε. Δεν έπρεπε να το δω» (Σ7)

Η παιδική θνησιμότητα φαίνεται να προκαλεί πιο έντονα αρνητικά συναισθήματα όταν πραγματοποιείται με απρόσμενο τρόπο, καθώς δεν υπάρχει ο χρόνος της ψυχικής προετοιμασίας από τη μία μεριά, ενώ από την άλλη δεν έχει προηγηθεί η διαδικασία της ασθένειας που μπορεί να κάνει τον θάνατο να φανεί ως λυτρωτικός. Το τελετουργικό της ταφής είναι επίσης κάτι που μπορεί να προκαλέσει έντονα συναισθήματα, καθώς καταδεικνύει με ειρωνικό τρόπο τον θάνατο της χαράς.

«Ήταν 5 χρονών το παιδάκι. Το παιδάκι δεν είχε κάποιο πρόβλημα. γιατί όταν έχει κάποιο πρόβλημα είναι πιο light. Σε αυτό το παιδάκι έγινε ένα ατύχημα, έπεσε από το καρεκλάκι, απεβίωσε και επέμεναν οι γονείς να το κάνουμε εμείς. Το κάναμε εμείς. Όλα όπως έπρεπε. Απλά ήταν τραγική ειρωνεία που θυμάμαι ότι –εντάξει να το κουβαλάς στα χέρια σου, αυτό εδώ είναι το χειρότερο – αλλά στολίσαμε μια νεκροφόρα γαλάζια και η εκκλησία απ έξω είχε μπαλόνια και τέτοια. Δηλαδή ήταν τραγική ειρωνεία η όλη αντίθεση, οπότε μου έμεινε τραγικά». (Σ2)

Ένας από τους συμμετέχοντες, πραγματοποιώντας σύγκριση στα συναισθήματά του και στις σκέψεις που του προκαλεί η παιδική και η εφηβική θνησιμότητα κατονόμασε την δεύτερη ως πιο επιβαρυντική για την ψυχική του υγεία. Αναλυτικότερα, θεωρεί πως στην καθώς στην εφηβεία τα άτομα έχουν βιώσει περισσότερες εμπειρίες και έχουν αναπτύξει έναν ευρύτερο κοινωνικό κύκλο, αφήνουν περισσότερα πράγματα πίσω τους. Επίσης, θεωρεί πιο δύσκολο χρονικά για τους γονείς να οικοδομήσουν εκ νέου τη ζωή τους.

«Αν και να σου πω τεσσάρων και έξι χρονών είναι καλύτερα απ ότι 15 και 16 χρονών. Γιατί ο άλλος 15-16 χρονών έχει ζήσει κάποια πράγματα, έχει κάποιους κύκλους, αφήνει πολύ πράγμα πίσω. Ένα παιδί 4 και 5 χρονών δεν έχει κάτι πίσω. Ίσα που...Για τους γονείς είναι σίγουρα άσχημο. Αλλά αν είναι 4-5 χρονών, σημαίνει ότι οι γονείς είναι σε θέση να κάνουν, να ξαναπροσπαθήσουν. Τώρα άμα έχεις ένα παιδί και το μεγαλώνεις 15 χρόνια, είναι χειρότερο. Είναι πιο δύσκολο να ξανακάνεις προσπάθεια μετά για παιδί. Γιατί άμα το κάνεις στα 30 σου και το παιδί σου θα ναι 15 χρονών εσύ θα σαι 45». (Σ1)

Γενικότερα, η ταύτιση που πιθανόν να παρουσιαστεί στους φροντιστές θανάτου με τους νέους ανθρώπους που αποβιώνουν, φαίνεται να τους προκαλεί συναισθήματα θλίψης, αδικίας και απομάκρυνσης.

«Θα πω κρίμα το παλικάρι. Στεναχωριέσαι όσο να ναι. Λες είναι νέος. Πολύ νέος. Δεν πρέπει να πεθαίνει»(Σ1)

«Όταν πεθαίνει νέος εντάζει σίγουρα είναι καταστάσεις που θέλω να τις αποφύγω. Δεν θέλω... Αλλά πιο πολύ εντάζει ...όταν είναι νέος σίγουρα δεν θέλω να πάω κιόλας. Δηλαδή αν γίνεται να την πάρει άλλο γραφείο τελετών, εμένα δεν με χαλάει καθόλου. Εντάζει σίγουρα είναι πολύ πιο άσχημο. Είναι άσχημο» (Σ6).

Στις προαναφερθέντες περιπτώσεις δεν δημιουργεί ένταση μόνο το γεγονός του θανάτου, αλλά και οι συναισθηματικά ακραίες συμπεριφορές των συγγενών. Η εκδήλωση του πένθους τους με πιο δραματοποιημένο τρόπο, επιβαρύνει ψυχολογικά τους φροντιστές θανάτου.

«Τη θλίψη την νιώθω εκείνη τη στιγμή που βρίσκομαι μπροστά σε αυτήν την οικογένεια που έχει χάσει τον άνθρωπό της. Όσο πιο νέος... μια τέτοια ας πούμε περίπτωση είναι όσο να ναι πιο βαριά, πιο δύσκολη ας πούμε και αυτό το εκλαμβάνεις εννοείται και από την ίδια την οικογένεια». (Σ5)

«Είναι και οι συγγενείς. Έχουν άλλες αντιδράσεις, πονάνε περισσότερο. Σίγουρα επηρεάζεσαι και συ. Ε φορτίζεσαι. Φορτίζεσαι. Ε σίγουρα όταν έχουν ακραία συμπεριφορά οι συγγενείς, όταν αντιδρούν έντονα (χαμηλώνει ένταση και κεφάλι), σίγουρα σε επηρεάζει και σένα. Ε σίγουρα. Δεν στεναχωριέσαι; Κάτι σε πιάνει. Αισθάνεσαι άβολα». (Σ6)

Οι βίαιοι θάνατοι, όπως προαναφέρθηκε, επηρεάζουν επίσης την ψυχολογική υγεία των φροντιστών, καθώς απαιτεί περισσότερη περιποίηση της σορού. Η ψυχολογική φόρτιση είναι πιο έντονη ειδικά όταν συνοδεύεται από αδιαφορία των συγγενών για το τραγικό – αιφνίδιο συμβάν. Η αδιαφορία βέβαια των συγγενών μπορεί να είναι μόνο φαινομενική καθώς σε παλαιότερη βιβλιογραφικά έρευνα ο Calhoun και οι συνεργάτες του (1989) επεσήμαναν την ύπαρξη διαφορετικών συναισθημάτων σε κηδείες ατόμων που αυτοκτόνησαν απ ότι σε κηδείες που ο θάνατος επήλθε με άλλον τρόπο. Συγκεκριμένα, ανέφεραν πως στην περίπτωση αυτοκτονίας οι γονείς βιώνουν συναισθήματα ντροπής και ενοχής, ενώ όλοι οι υπόλοιποι παρευρισκόμενοι αισθάνονται αμηχανία στο να εκφράσουν τα συλλυπητήριά τους και επιδεικνύουν λιγότερη ενσυναίσθηση και συμπάθεια.

«Τώρα ας πούμε είχαμε πάρει μια κοπέλα 17 χρονών ήτανε. Αυτοκτόνησε. Πήδηξε από το μπαλκόνι. Στεναχωρηθήκαμε πιο πολύ από τους γονείς της. Δηλαδή ήταν μια

απίστευτη αναισθησία ο πατέρας., σε φάση «άντε να τελειώνουμε να πάμε να πιούμε καμιά μπύρα», ούτε να κλάψει, ούτε τίποτα. Στεναχώρια μηδέν. Τον έβλεπες δεν τον ένοιαζε απλά.. Πραγματικά εγώ στεναχωρήθηκα πιο πολύ απ τους γονείς. Με άγγιξε συναισθηματικά η αναισθησία των γονέων και ότι ήταν 17 χρονών κοριτσάκι».(Σ1)

Τέλος, η αίσθηση βρωμιάς που δημιουργεί η ενασχόληση με το θάνατο φαίνεται να φορτίζει στιγμιαία αρνητικά κάποιους από τους φροντιστές. Την αίσθηση αυτή δημιουργούν οι χώροι των νοσοκομείων, όπου βρίσκεται ο νεκρός, η όψη της σορού και οι μυρωδιές που την συνοδεύουν.

«Με φοβίζουν Περισσότερο οι χώροι που βρίσκεται ο νεκρός. Σε μια Ελλάδα ας πούμε, τα νοσοκομεία και τέτοιοι χώροι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι προσεγμένοι. Περισσότερο οι χώροι που βρίσκονται οι σοροί, παρά η ίδια η σορός».(Σ5)

«Είμαι λίγο σε αυτό το θέμα με τη καθαριότητα να μια... Έχω ένα θέμα. Θέλω να ναι καθαρά. Δεν πιάνω τίποτα χωρίς γάντια. Είμαι λίγο έτσι... σιχασιάρης. Έχω πολύ το νου μου σε αυτά. Πάω να κάνω μπάνιο μετά, αν έχω λερωθεί με αίματα και ιστορίες και αυτά. Αλλάζω ρούχα. Προσέχω σε αυτά. Είμαι λίγο μυγιάγγιχτος σε αυτά με τα γάντια. Δεν αγγίζω ποτέ. Άμα τύχει και πιτσιλισθώ, στη βρύση κατευθείαν νερό».(Σ1)

«Τυχαίνει να έχει εκκρίσεις υγρών και τέτοια ας πούμε και να είναι σαν κάτι από αυτό που βλέπεις στις ταινίες με τα ζόμπι».(Σ6)

«Έχει τύχει πολλές φορές να πάω και να μια σε φάση, ζαλίζομαι και δεν μπορώ».(Σ1)

Βέβαια ακόμα και αν θεωρούν ότι η ενασχόληση με τον θάνατο περιέχει κάποια στοιχεία βρωμιάς, αυτά δεν αποτελούν αποθαρρυντικό παράγοντα για την ενασχόλησή τους με αυτόν, καθώς εντοπίζουν αυτήν την αίσθηση βρωμιάς και σε άλλα επαγγέλματα. Η σύγκριση με άλλα, θεωρητικά, πιο βρώμικα επαγγέλματα έχει επισημανθεί από τον Ashforth και τους συνεργάτες του (2007) ως τρόπο διαχείρισης του κοινωνικού στίγματος των φροντιστών θανάτου και από τον Hunger (1962 στο Ashforth & Kreiner, 1999) ως τρόπο να προφυλάξουν τον εαυτό τους.

«Εντάξει μυρωδιές, τέτοια μπορεί να τύχει κι γω να μην αντέχω κάποια μυρωδιά αλλά εντάξει. Και γω δεν μπορώ ποτέ να γίνω κομμωτής ή υδραυλικός όπως λες αυτή τη γλίτσα, οι τρίχες ξέρω γω δεν μπορώ να πιάσω. Όπως κάποιος μπορεί να σιχάινεται αυτό που κάνω εγώ – που μου είναι φυσιολογικό- έτσι σιχαίνομαι και γω κάποια άλλα

πράγματα, τα οποία μπορεί και να μην είναι τόσο σιχαμερά, απλά είναι οι συνθήκες. Μια συνθήκη είναι!». (Σ2)

Ολοκληρώνοντας την παρούσα ενότητα, όπου παρουσιάστηκαν κάποιες περιπτώσεις όπου η επαφή με τον θάνατο επιβαρύνει ψυχολογικά τους φροντιστές θανάτου, θα εξεταστούν οι τρόποι αποφόρτισης της συναισθηματικής τους έντασης.

3.4.2 Αποφόρτιση από την επαφή με το θάνατο

Η επικοινωνία και το μοίρασμα των εμπειριών που σχετίζονται με τον θάνατο, φαίνεται, σύμφωνα με την ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων, να αποτελεί τον πρώτο τρόπο αποφόρτισης της συναισθηματικής έντασης των συμμετεχόντων. Το μοίρασμα πραγματοποιείται κυρίως με συναδέλφους καθώς οι συμμετέχοντες θεωρούν πως, λόγω κοινών εμπειριών, μπορούν να βιώσουν υψηλότερη ενσυναίσθηση. Η παρέα με άτομα με παρόμοια επαγγελματική ενασχόληση, εκτός από την αποφόρτιση που προσφέρει, είναι βοηθητική ως τρόπος αντιμετώπισης των κοινωνικών στερεοτύπων (Ashforth et al, 2007).

«Ε έχω τον αδερφό μου (ο οποίος είναι και συνάδελφος), όπου πάω και τα μοιράζομαι». (Σ1)

«Εγώ κάνω παρέα με συναδέλφους οπότε το σχολιάζεις εκεί. Εντάξει αν δεν έχει κάτι ανάλογο είναι δύσκολο να την μοιραστείς ή και να την καταλάβουνε». (Σ2)

«Θεωρώ ότι με τις μόνους ανθρώπους που μπορώ να μιλήσω γι αυτά τα θέματα και να με καταλάβουν και να μου δώσουν μία συμβουλή είναι από κάποιους πολύ εκλεκτούς για μένα συναδέλφους. Εκλεκτός για μένα είναι ο άνθρωπος που καταλαβαίνει την ψυχολογική κούραση – κόπωση που χεις εσύ στη διάρκεια τις μέρας, γιατί περνάει και τις το ίδιο». (Σ4)

Μόνο ένας από τους συμμετέχοντες δήλωσε ξεκάθαρα πως δεν επιθυμεί το μοίρασμα εμπειριών με άλλους συναδέλφους, καθώς δεν αναγνωρίζει κάποιο κοινό μαζί τους και τους θεωρεί λαϊκούς τύπους. Εμφανίζεται σε αυτό το σημείο ένα στερεότυπο για όσους εργάζονται σε γραφεία τελετών, το οποίο θα αναπτυχθεί περαιτέρω στην θεματική ενότητα «Στίγμα και κοινωνία».

«Δεν έχουμε καιν πολλά κοινά συνήθως (με του συναδέλφους). Εντάζει το μεγαλύτερο ποσοστό είναι άτομα τα οποία δεν θα θελα να έχω σχέσεις ...που δουλεύουν σε γραφεία και τέτοια..δεν έχουμε πολλά κοινά. Είναι πιο πεζοί. Πιο ...άλλης εποχής ας πούμε. Εντάζει δεν έχουμε πολλά κοινά με τους περισσότερους. Οι περισσότεροι είναι πιο λαϊκοί τύποι στα γραφεία».(Σ6)

Όσον αφορά τους φίλους, οι φροντιστές θανάτου δεν θεώρησαν πως είναι οι καταλληλότεροι για το μοίρασμα των εμπειριών τους, καθώς είτε αμφισβητούν την ικανότητα τους να τους κατανοήσουν, είτε ανησυχούν μήπως βιώσουν φόβο, αποτροπιασμό, ή σκεφτούν σιχαμερά πράγματα, είτε μήπως τους προκληθούν αρνητικά συναισθήματα που δεν θα μπορούν να χειριστούν. Ακόμα όμως και αν αποφασίσουν να μοιραστούν αυτό θα γίνει με επιλεκτική αναφορά σε καταστάσεις πολύ έντονες και μόνο σε άτομα που πιστεύουν ότι μπορούν να ανταπεξέλθουν στη συζήτηση. Η πίστη ότι κάποια άτομα από τον κοινωνικό περίγυρο δεν είναι ικανά να διαχειριστούν καταστάσεις που αφορούν τον θάνατο πιθανόν να δηλώνει μια προσπάθεια των συμμετεχόντων να εξυψώσουν τις ικανότητες και τις δυνατότητές τους.

«Ένας κανονικός άνθρωπος απλά θα κάτσει να σε ακούσει χωρίς να μιλάει γιατί δεν μπορεί να καταλάβει τι λες».(Σ4)

«Δεν ήθελα τώρα να πιάσω έναν φίλο μου και να του πω άκου τώρα τι έγινε σε αυτή τη κηδεία ή στην τελετή. Νιώθουν φόβο, αποτροπιασμό, συνέχεια σκέφτονται τα πιο σιχαμερά πράγματα... και γω δε θα μπορούσα να κάθομαι να τους λέω πράγματα που ίσως να τους φαίνονται σιχαμερά ή άσχημα» (Σ3)

«Πολλές φορές δεν θέλουν οι φίλοι να το ακούσουν. Γενικά στον κόσμο κάποια στοιχεία δεν τα λέω».(Σ1)

«Όχι το συζητούσες μόνο αν ήταν κάποια περίπτωση ιδιαίτερη. Δηλαδή ότι κάτι σου ζήτησε ή ότι κάτι η σορός ήταν βαρύς ή κάτι τέτοιο ή ότι ήταν δύσκολη η μεταφορά. Και με την παρέα μου μπορεί να πω αυτό εδώ και εκεί τελειώνει η κουβέντα μετά και συζητάμε κάτι άλλο, επειδή το βγάζεις από μέσα σου. Συνήθως οι ίδιοι ρωτάνε δηλαδή πως ..... όταν συζητάμε για το επάγγελμα αυτό, σε ρωτάνε πως μπορείς τη μυρωδιά όταν κάποιος είναι πολλές μέρες και τους λες απλά τις εμπειρίες σου» (Σ2)

«Ε συνήθως... να θα μοιραστώ ένα από αυτά που ... από αυτά που λέγαμε ότι είναι πιο βαριά ψυχολογικά περιστατικά, που αφορά νέους αλλά θα το μοιραστώ έτσι με μια κουβέντα

μόνο. Αλλά θα ναι στιγμιαία σαν αναφορά... ε..στην παρέα μου και πάλι σε επιλογή σε ποια άτομα-σε ποιο άτομο- θα το αναφέρω. Σε κάποια δεν θα το αναφέρω γιατί ξέρω ότι σε αυτούς είναι βαρύ και δύσκολο. Δεν χρειάζεται να στεναχωρηθούνε για... Ξέρω ότι είναι ευαίσθητοι».(Σ5)

«Όχι δεν βγαίνω έξω να το συζητήσω. Τι να συζητήσω μετά; Με ποιον; Ε ...όχι. Δεν θέλω να το μεταδώσω ας πούμε. Δεν θέλω να τους το πω. Τι να μεταδώσω; Εγώ το αντιμετωπίζω καλύτερα νομίζω από τους άλλους. Λόγω εξοικείωσης, λόγω χαρακτήρα, όλα».(Σ6)

Κανένας από τους συμμετέχοντες δεν μοιράζεται τις εμπειρίες τους που αφορούν τον θάνατο με την σύντροφό τους. Η μείωση της ερωτικής επιθυμίας, η έλλειψη επιθυμίας για περαιτέρω ενημέρωση από την μεριά τους, η έλλειψη κατανόησης και η βίωση αρνητικών συναισθημάτων αποτελούν κάποιους από τους πιθανούς λόγους για απόκρυψη αυτών των εμπειριών.

«Με την κοπέλα μου όχι (δεν μοιράζομαι ιστορίες που σχετίζονται με θάνατο) γιατί μετά δεν θα θέλει να με φιλήσει! (γέλια). Γενικά δεν φρικόρει με τη δουλειά μου, αλλά αποφεύγω να της λέω κάποια πράγματα. Δεν χρειάζεται να τα ξέρει».(Σ1)

«Όχι ποτέ δεν έχω μιλήσει για την περιποίηση τις σορού στη κοπέλα μου! Γιατί ΔΕΝ χρειάζεται να το αναφέρεις. Δεν χρειάζεται να ξέρουν όλοι ακριβώς αυτό το πράγμα που κάνεις».(Σ4)

«Στην κοπέλα μου τα λέω. Ανήκει σίγουρα σε αυτούς που... που δεν θέλουνε να έχουνε επαφή με το όλο θέμα. Ε και σίγουρα είναι από τα άτομα, τα οποία δεν αναφέρω σχεδόν τίποτα όσον αφορά τη δουλειά».(Σ5)

«Ένας κανονικός άνθρωπος δηλαδή παραδείγματος χάρη η κοπέλα σου ή ο φίλος σου και τα λοιπά, απλά θα κάτσει να σε ακούσει χωρίς να μιλάει γιατί δεν μπορεί να καταλάβει τι λες».(Σ4)

Δεύτερος τρόπος αποφόρτισης από την ενασχόληση με τον θάνατο είναι η παράλληλη ενασχόληση με κάποιο άλλο επάγγελμα. Τα επαγγέλματα αυτά είναι κυρίως μοναχικά και δεν περιλαμβάνουν την αλληλεπίδραση με άλλα άτομα προκειμένου την αποφόρτιση από την τριαδική σχέση φροντιστή – θανάτου- πενθούντα συγγενή που δημιουργείται κατά την ενασχόληση με το θάνατο και η οποία έχει επισημανθεί από πλήθος ερευνών (Eyesemitan

& Eggleston, 2002. Gamino, Easterling, Stirman, & Sewell, 2000. Hayslip, Booher, Riddle, & Guarnaccia, 2006. Hayslip, Booher, Scoles, & Guarnaccia, 2007. Mastrogiannis & Lumley, 2002. Walter, 2005).

«Έχω και τα ηχεία και πάρτι και ιστορίες. Αυτή είναι άλλη ιστορία. Τελείως άσχετη. Γιατί μ'άρεσε η μουσική, μ'αρέσει να φτιάχνω πράγματα». (Σ1)

«Στο εργοστάσιο που δουλεύω φτιάχνουμε έγχρωμες συσκευασίες κατά βάση τροφίμων».(Σ3)

«Επιχείρησα να κάνω μια άλλη δουλειά, αγροτική, μελισσοκομεία. Την οποία δεν έχω αφήσει ακόμα. Την κάνω παράλληλα».(Σ5).

«Έχω κάνει.. δούλευα σε σκεπές, με υπολογιστές ασχολούμαι από πολύ μικρός και κάνω service - και τώρα ακόμα κάνω service, κάνω πάνω από 15 χρόνια (Από μικρός) έκανα και άλλες δουλειές παράλληλα». (Σ6)

«Ασχολούμαι παράλληλα και με αυτό που τελείωσα-πληροφορική».(Σ7)

Η αποφόρτιση επιτυγχάνεται και με την διαφοροποίηση της επαγγελματικής και της προσωπικής ταυτότητας. Η διαφοροποίηση αυτή είναι μπορεί να είναι ορατή εξωτερικά, με δύο συνεντευξιαζόμενους να αναφέρονται στην επίδειξη πιο σοβαρής συμπεριφοράς κατά την ενασχόληση με το θάνατο, αλλά και με την διαφορετική αμφίεση συγκριτικά με την ζωή τους εκτός γραφείου.

«Η διαφορά είναι τεράστια πραγματικά (στο πως είμαι μέσα και έξω από το γραφείο). Έξω είμαι όταν λέμε η ψυχή της παρέας, δηλαδή δεν έχω θέμα να ξεφτιλιστώ μέχρι εκεί που δεν πάει. Στο γραφείο έχω ένα προφίλ πάλι ενός ανθρώπου που είναι κοντά στον άλλον απλά αναγκαστικά πρέπει να είσαι πιο σοβαρός!».(Σ2)

«Ε ...πιο χαλαρός είμαι στο έξω μου. Ανάλογα. Αν είναι να βγω κάπου μ'αρέσει να είμαι πιο άνετος... θα πάω με τα αθλητικά μου, στο γραφείο θα βάλω τη στολή μου και προσπαθώ να δουλέψω με τη στολή μου» (Σ6).

Διαφοροποίηση μπορεί να γίνεται και εσωτερικά με τον φροντιστή θανάτου να εστιάζει μόνο στην επαγγελματική του ταυτότητα προκειμένου να μην βιώσει συναισθήματα θλίψης ή με το να απωθεί από την μνήμη του αρνητικά συναισθήματα.

«Μπορούσα να τον βλέπω (τον συγγενή) να κλαίει και να κάνω ότι δεν υπάρχω».(Σ3)

«Θα μαι καλά αλλά σε είπα ότι έχω την ιδιομορφία εγώ γενικά από μικρός ωνα διαγράφω πράγματα από τα μνήμη μου- μέσα μου».(Σ5)

Ενώ δύο από του συμμετέχοντες αναφέρουν πως μετά το πέρας της εργασίας γίνεται αυτόματη επαναφορά στην προσωπική ταυτότητα και συναισθηματική αποφόρτιση

«Εντάξει εγώ την θλίψη δεν θέλω να την πάρω πάνω μου. Δεν έχω ΚΑΝΕΝΑ λόγο να πάρω τη θλίψη του άλλου πάνω μου. Γιατί να το κάνω αυτό στον εαυτό μου; Εκείνη την ώρα μόνο που μια εκεί, συμπονάω, τον νιώθω, τον καταλαβαίνω». (Σ6)

«Ε πάντα έχω άγχος σε κάθε δουλειά. Το άγχος φεύγει τη στιγμή που θα ενταφιαστεί. Από τη στιγμή που θα ενταφιαστεί μου φεύγει όλο το βάρος». (Σ7)

Η διαφοροποίηση της προσωπικής από την επαγγελματική ταυτότητα έχει επισημανθεί και από τον Thompson (1991) ως τρόπος διαχείρισης του κοινωνικού στίγματος, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο στην ενότητα «Αντιμετώπιση του στίγματος». Τέταρτος τρόπος αποφόρτισης αποτελεί η χρήση χιούμορ (Ashforth et al, 2007. Thompson, 1991). Η διακωμώδηση γίνεται μόνο στους χώρους όπου δεν είναι οι συγγενείς και πάντα βέβαια στα όρια της επίδειξης σεβασμού. Η διαφοροποίηση της συμπεριφορά ανάλογα με την ύπαρξη ή όχι συγγενών έχει επισημανθεί και από προγενέστερες έρευνες (Hyland & Morse, 1995. Thompson, 1991).

«Υπάρχει γενικά εγώ πιστεύω σε όλα τα γραφεία (διακωμώδηση όταν είναι μόνοι τους). Υπάρχει και στο δικό μας. Βεβαία υπάρχει και το μέτρο. Έτσι; Διακωμώδηση από διακωμώδηση έχει διαφορά. Δεν γίνεται να είσαι σφιχτός. Είσαι σφιχτός όταν είναι ο άλλος μπροστά και εκείνη την ώρα φτιάχνεις... αν πας σπίτι και φτιάχνεις σορό εκεί είσαι σφιχτός» (Σ2).

Τέλος, η εστίαση στις οικονομικές απολαβές φαίνεται να ισοσταθμίζει την ανάγκη για συνεχή διαθεσιμότητα κατά την ενασχόληση με τον θάνατο, η οποία αποτελεί παράγοντα συναισθηματικής και ψυχολογικής φόρτισης στους φροντιστές θανάτου.

«Θα σου πω κάτι. Σε αυτή τη δουλειά που κάνουμε γιατί είναι μια δουλειά που ... η οποία σηκώνεις νεκρούς και δεν την κάνει ο καθένας, είναι ένα επάγγελμα, το οποίο δουλεύει 365 μέρες το χρόνο, 24 ώρες το 24ωρο χτυπάνε τα τηλεφώνά σου μέρα νύχτα ότι και αν κάνεις, έχεις ψυχολογική – συναισθηματική φόρτιση, ΕΠΙΒΑΛΛΕΤΑΙ να είσαι οικονομικά εντάξει. Επιβάλλεται να μπορούμε να επιβιώσουμε καλύτερα» (Σ4)

Έχοντας εξετάσει την επίδραση της επαφής με τον θάνατο στους συμμετέχοντες της έρευνας, αλλά και τους τρόπους αποφόρτισης μπορούμε να καταλήξουμε επιγραμματικά στα παρακάτω συμπεράσματα. Ο θάνατος αποτελεί για τους συμμετέχοντες ένα φυσιολογικό και αναπόφευκτο γεγονός. Αυτή η αποδοχή του θανάτου έχει αποδειχτεί πως παρουσιάζει θετική συσχέτιση με τις θετικές αλλαγές στην ψυχολογία των φροντιστών θανάτου (Linley & Joseph, 2005).

«Συνηθισμένο. Μια ζωή με αυτό μεγάλωσα. Μεγάλωσα με αυτό στο σπίτι. Πάντα το θεωρούσα τελείως φυσιολογικό αυτό.. Μου φαίνεται τελείως φυσιολογικό ο θάνατος. ούτε φοβάμαι, ούτε τίποτα. Το θεωρώ κάτι απλό. Κάτι που θα γίνει ούτως ή άλλως».(Σ1)

«Εγώ 1^{ον} αισθανόμουν πολύ οικεία με το επάγγελμα. Ήξερα ότι η δουλειά του είναι γραφείο τελετών. Ήξερα πως κάποιος απεβίωσε αλλά μέχρι εκεί δεν με ενδιαφέρει να μάθω το παραπάνω»(Σ2)

«Μου φαινόταν κάτι φυσιολογικό απόλυτα». (Σ2)

Αποτέλεσμα της ύπαρξης του θανάτου είναι η εκτίμηση της ζωής, η αγνόηση ανούσιων γεγονότων και η απόκτηση ψυχραιμίας σε αντίξοες συνθήκες. Η εκτίμηση της ζωής και η δραστηριοποίηση προς την επίτευξη των στόχων λόγω της κατανόησης του πεπερασμένου της ύπαρξης έχει επισημανθεί και από τον Bluck και τους συνεργάτες του (2008).

«Μέσω γραφείου τελετών, μέσω αυτής της δουλειάς, εκτιμάς παραπάνω τη ζωή. Γιατί ξέρεις ότι κάπου θα τελειώσει και δεν ξέρεις πότε θα τελειώσει. Μπορεί και αύριο. Και επειδή το ξέρεις αυτό, βάζεις πολλά πράγματα στην άκρη» (Σ1)

«(Η επαφή με το θάνατο) με είχε επηρεάσει και προτού ασχοληθώ εντατικά με τη ... με αυτή τη δουλειά. Με έχει επηρεάσει από πιο πριν. Δηλαδή να μια λίγο πιο σκληρός και κυνικός. Είμαι πιο ψύχραιμος. Λίγο πιο σκληρός. Έτσι νιώθω τουλάχιστον. Δεν πανικοβάλλομαι εύκολα» (Σ5).

Τέλος, ο θάνατος αποτελεί λυτρωτικό γεγονός σε περίπτωση ύπαρξης ασθένειας. Η άποψη αυτή φαίνεται να συνάδει με τη θεωρία του Freud (1920), όπου θεωρεί πως κάθε άτομο έχει ασυνείδητη επιθυμία να πεθάνει, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα απελευθερωθεί από τον κάθε πόνο που βιώνει στη ζωή του.

«Κάποιες φορές σίγουρα είναι καλύτερος ο θάνατος. Αναλόγως αν ο άλλος είναι 2 χρόνια με τα νοσοκομεία, να μπαينوβγαίνει κάθε μέρα. Το θέλει κιόλας και ο ίδιος το θέλει».(Σ1)

Η πρώιμη επαφή, λοιπόν, με τον θάνατο, σύμφωνα με την παρούσα έρευνα, δεν αποτελεί ένα τραυματικό γεγονός, αλλά ένα γεγονός που οδηγεί σε ψυχολογική ωρίμανση, στενότερες διαπροσωπικές σχέσεις με την οικογένεια και θετικότερη στάση προς τη ζωή. Τα ερευνητικά αυτά δεδομένα έρχονται να επικυρώσουν αποτελέσματα προγενέστερων ερευνητικών εργασιών (Bluck et al, 2008. Davis – Berman, 2014. Reck, 1977). Εκτός όμως από την ίδια την επαφή με το θάνατο, τραυματικό γεγονός μπορεί να αποτελέσει το στίγμα που συνεπάγεται η ενασχόληση με τον θάνατο.

3.3 Θάνατος και στίγμα

Στόχος της συγκεκριμένης ενότητας είναι να παρουσιάσει τα αποτελέσματα που αφορούν το κοινωνικό στίγμα. Θα γίνει, λοιπόν, αναφορά στην βίωση στίγματος στο σχολείο, στη κοινωνία και στους τρόπους χειρισμού του στίγματος.

3.3.1 Σχολείο και στίγμα

Οι συμμετέχοντες στα πλαίσια των συνεντεύξεων αναφέρθηκαν και στο πως το χειρίζονταν οι ίδιοι ως παιδιά την ενασχόληση του πατέρα τους με το θάνατο. Δυο από τους φροντιστές ανέφεραν πως δεν ερχόταν σε αμηχανία στο να παραδεχτούν το επάγγελμα του πατέρα τους – ή ακόμα και να είχαν αυτή η αμηχανία περιορίστηκε στις πρώτες φορές.

«Δεν είχα ποτέ πρόβλημα πάνω σε αυτό. Τους έλεγα ότι έχει γραφείο τελετών. Πεθαμενατζίδικο! (Γέλια).Τι δουλειά κάνει ο μπαμπάς;», «Πεθαμενατζίδικο» (Κάνει αναπαράσταση δασκάλας – παιδιού)(Σ1)

«Εντάξει είχε αρχίσει κιόλας να έχω κάποιες κοινωνικές επαφές στη τάξη και μπορούσαν να ρωτάνε τη δουλειά κάνει ο πατέρας σου; κατάλαβες; Στην αρχή εντάξει μπορείς να πεις ότι είχα.... μπορείς να έρθεις σε κάποια δύσκολη θέση να το αναφέρεις αλλά... δεν είχα ποτέ πρόβλημα εγώ να το πω» (Σ3)

Αντίθετα, ένας από τους συμμετέχοντες παραδέχτηκε πως ψεύδονταν για το επάγγελμα του πατέρα του. Συγκεκριμένα, φέρεται να δήλωνε ένα περισσότερο κοινωνικά αποδεκτό επάγγελμα, όπως είναι αυτό του δημοσίου υπαλλήλου. Η απόκρυψη πληροφοριών προκειμένου την μη αντιμετώπιση αρνητικών στερεοτύπων έχει αποδειχθεί και από τον Ashforth και τους συνεργάτες του (2007).

«Στο σχολείο όταν με ρωτούσανε δεν ήξερα καν τι δουλειά κάνει. Έλεγα δημόσιος υπάλληλος (γέλια). Γιατί ακουγότανε πολύ η λέξη ας πούμε (δείχνει με το χέρι ωραία)».(Σ6)

Όσον αφορά του υπόλοιπους συμμετέχοντες, ανέφεραν πως δεν χρειάστηκε ποτέ να αναφερθούν οι ίδιοι στο τι επάγγελμα κάνει ο πατέρας τους, καθώς ήταν ήδη γνωστό στους συμμαθητές τους. Το γεγονός αυτό πιθανόν να υποδηλώνει πως είχε προηγηθεί κάποια συζήτηση για το επάγγελμα του πατέρα τους στις οικογένειες των συμμαθητών τους.

«Ε γυμνάσιο, λύκειο ναι αλλά εκεί ΞΕΡΑΝΕ».(Σ2)

«ΗΔΗ ξέρανε».(Σ4)

«Το ξέρανε αρκετά παιδιά» (Σ7)

Η αντιμετώπιση των συμμαθητών και των δασκάλων απέναντι στην ενασχόληση του πατέρα τους με το θάνατο, φαίνεται σε γενικές γραμμές να μην είναι αρνητική. Παρ'όλο που πολλές φορές μπορεί να υπήρξε αναφορά στην επαγγελματική ενασχόληση, αυτή δεν ερμηνεύεται από τους συμμετέχοντες ως αρνητική, αλλά ως διακωμώδηση στα πλαίσια πιθανόν της οικειότητας.

«Μπαίνανε ...πιο πολύ στο στύλ του χαβαλέ. Παρά στο ότι νοιάζονται ή τους ενδιαφέρει τι γίνεται σε μια κηδεία Ξέραν ο κόσμος τι δουλειά κάναμε» (Σ2)

«Μου τύχε δασκάλα που έλεγε «α: σε γραφείο τελετών! Α! φτου, φτου» φτυνόταν ξέρω γω αλλά όταν σοβαρεύαμε έλεγε «ντάξει όλα τα επαγγέλματα χρειάζονται αρκεί να γίνονται από επαγγελματίες»(Σ2)

«Στο γυμνάσιο με φώναζαν κοράκι γνωρίζοντας αυτό εδώ το πράγμα. Εντάξει στην αρχή φαινόταν άσχημα αλλά μετά ήταν ένα σαν ψευδώνυμο..σαν κάτι.» (Σ3)

«Ήτανε περισσότερο δηλαδή στην πλάκα, λίγο στο πείραγμα».(Σ5)

«Το ξέρανε αρκετά παιδιά. Απλά δεν ήταν τόσο αντικείμενο» (Σ7)

Ένας από τους συμμετέχοντες, συγκεκριμένα, αναφέρει πως όχι μόνο δεν βίωσε κάποια αρνητική αντιμετώπιση στα πλαίσια του σχολείου, αλλά αντίθετα η ενασχόληση του πατέρα με το θάνατο αποτελούσε το επίκεντρο της προσοχής και του ενδιαφέροντος, ενώ

προκαλούσε συναισθήματα ενθουσιασμού.. Είναι, επομένως, ορατή σε αυτή τη δήλωση η χρήση του αμυντικού μηχανισμού της εκλογίκευσης.

«Και στο Γυμνάσιο ναι δεν είχα ποτέ κάτι. Αντιθέτως ενθουσιαζόταν με τη δουλειά. Ε με ρωτούσαν «Τι; Τι; Πώς ήταν η δουλειά; Έχεις δει πεθαμένο; Τι έχεις κάνει;». Ε ήταν κάτι διαφορετικό απ αυτό που ξέρουν». (Σ1)

Μόνο ένας από τους συμμετέχοντες ανέφερε την βίωση έντονου σχολικού εκφοβισμού κατά την παιδική και πρώιμη εφηβική ηλικία, αλλά αυτό αφήνει να διαφανεί πως οφειλόταν κυρίως στην ανατροφή κάποιων συγκεκριμένων παιδιών και να μην αφορούσε το επάγγελμα του πατέρα, αφού θύματα αυτού του εκφοβισμού ήταν και άλλα παιδιά, των οποίων οι γονείς είχαν διαφορετικά επαγγέλματα.

«Στο σχολείο μέχρι την ...μέχρι την τετάρτη δημοτικού ...μπορώ να σου πω ότι είχα φάει το ξύλο της χρονιάς μου. Γιατί είχαμε και πολλούς νταήδες στη τάξη που έτσι μάλλον τους είχανε μάθει από το σπίτι τους. Το καναν και σε άλλα παιδιά. Με στενοχωρούσε που με κορόιδευαν. Αυτό το θέμα το είχα μέχρι τα μέσα του Γυμνασίου». (Σ4)

Οι κυριότεροι λόγοι που δεν αντιμετώπισαν στίγμα στο σχολείο, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες ήταν η αντιμετώπιση του δασκάλου, η φοίτηση σε ιδιωτικό σχολείο και η ίδια η παιδική φύση και αθωότητα. Αναλυτικότερα, ένας από τους συμμετέχοντες ανέφερε πως ο δάσκαλος που είχε, καλλιεργούσε την ιδέα της ισότητας και της αποδοχής της διαφορετικότητας των επαγγελμάτων. Άλλωστε, η στάση και η σωστή ενημέρωση που παρέχει το εκπαιδευτικό σύστημα στο παιδί για το θάνατο επηρεάζει το αν θα βιωθεί, ή όχι, ως τραυματικό γεγονός (Bugge, Darbyshire, Røkholt, Haugstvedt, & Helseth, 2014).

«Ο δάσκαλος που είχαμε, συγκεκριμένα στο δημοτικό που λες, μας μάθαινε ότι καμιά δουλειά δεν είναι ντροπή». (Σ1)

Η φοίτηση σε ιδιωτικό σχολείο φαίνεται ότι εξομαλύνει τις όποιες διαφορές μεταξύ των παιδιών, καθώς προϋποθέτει την ισότητα σε οικονομικό επίπεδο. Άλλωστε και σαν επιχείρηση δεν θα είχε το αναμενόμενο κέρδος, αν στα πλαίσια αυτής υπήρχαν εκδηλώσεις σχολικού εκφοβισμού.

«Εντάξει ίσως επειδή πήγαινα σε ιδιωτικό στο δημοτικό ...ίσως αυτή ήταν και μια άμυνα που μου έδωσαν οι γονείς μου ...σε αυτό εδώ πέρα ....φαντάζομαι, δηλαδή, ότι σε κάποιο δημόσιο σχολείο να μπορούσα να είχα βρει χειρότερες συμπεριφορές

απέναντι στο επάγγελμα του πατέρα μου αλλά πηγαίνοντας στο ιδιωτικό, σίγουρα σε ξεκινάει από ένα άλλο level. Ναι και εφόσον ερχόμαστε όλοι εδώ πέρα, ξεκινάει από μια βάση» (Σ3)

Τέλος, όσον αφορά την παιδική φύση, ένας από τους συμμετέχοντες ανέφερε πώς τα παιδιά αδιαφορούσαν για τον κόσμο των ενηλίκων, καθώς είχαν την δική τους μικροκοινωνία που με διαφορετικά ενδιαφέροντα. Στην εφηβεία υπήρχε κάποια αναφορά στα επαγγέλματα των γονέων, αλλά αυτή φαίνεται να σχετίζεται με το επίπεδο μόρφωσης των γονέων. Υπήρχε δηλαδή μεγαλύτερος σεβασμός στους γονείς με υψηλότερο επίπεδο μόρφωσης.

«Εμείς με τα επαγγέλματα των γονέων, δεν ασχολιόμασταν. Δεν υπήρχε βέβαια.... Και έξω βγαίναμε παίζαμε μπάλα, δεν ήταν όπως είναι τώρα. Οπότε δεν είχες πάρε δώσε με τους γονείς.. Μετά όσο μεγαλώσεις που ήξερες τί δουλειά έκανε ο πατέρας, απλά όταν έκανε σε εισαγωγικά κάποιο επάγγελμα κύρους, σεβόσουν τον πατέρα του άλλου παραπάνω. Όταν ήταν κάποιο πιο λαϊκό επάγγελμα, τον σεβόσουν αλλά έλεγες ότι «ο μπαμπάς σου» παράδειγμα «πουλάει παπούτσια ενώ ο δικός μου είναι δικηγόρος». (Σ2)

3.3.2 Κοινωνία και στίγμα

Τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν παραπάνω για την βίωση στίγματος κατά την σχολική ηλικία έρχονται σε αντίφαση με τα δεδομένα που ακολουθούν και αφορούν την βίωση στίγματος κατά την ενήλικη ζωή. Οι πιθανοί λόγοι αυτής της αντίφασης θα εξεταστούν στο τέλος του συγκεκριμένου κεφαλαίου, αφού παρουσιαστούν πρώτα τα δεδομένα που αφορούν την αντιμετώπιση της κοινωνίας στην ενασχόληση με το θάνατο.

Οι πρώτες αντιδράσεις του κοινωνικού συνόλου στο άκουσμα της ενασχόλησης με τον θάνατο φαίνεται να είναι αρνητικές, είτε με ένδειξη πολλών αποριών, είτε με την επίδειξη προληπτικών συμπεριφορών – φτύνοντας για παράδειγμα τον κόρφο τους ή κάνοντας τον σταυρό τους, είτε κοροϊδεύοντας, ενώ δεν απουσιάζουν οι αρνητικά φορτισμένοι χαρακτηρισμοί όπως κοράκι ή πεθαμενατζής. Την αμηχανία του κοινωνικού περίγυρου όταν ενημερώνονται για την ενασχόληση με τον θάνατο και την ύπαρξη αδιάκριτων ερωτήσεων ή αντίθετα σιωπής επεσήμανε και ο Ashforth και οι συνεργάτες του (2007) επισημαίνοντας και τις επιπλέον δεξιότητες που απαιτούνται από τους φροντιστές προκειμένου την αντιμετώπιση των εμποδίων της διαπροσωπικής επικοινωνίας.

«Η φάση αρχίζει με ανάκριση – ερωτήσεις «Τι γίνεται; Τι κάνεις; Πώς κάνεις; Τι φτιάχνεις ξέρω γω; εσύ τους βιάφεις;». (Σ1)

«Παναγιά μου!! Φτου φτου», να φτύνεται. Τα κλασικά. «σοβαρά μιλάς;» και να αλλάζει θέση. Τέτοια πράγματα! Τα χω δει και αυτά (Γέλια). Εγώ γελάω με αυτά. Δεν νοιώθω αμήχανα». (Σ1)

«Άμα πεις στον άλλον τι δουλειά κάνεις και κάνει το σταυρό του ή φτύνει το κόρφο του η να ...κάνει (δείχνει κίνηση προσευχής) ...συνήθως πάντα υπάρχει μια συμπεριφορά λίγο αμήχανη» (Σ3)

«Η κοινωνία .....κατ αρχάς δεν μας αποκαλεί εργολάβους ή λειτουργούς κηδειών που είναι η σωστή έκφραση. Θα μας πουν) Νεκροθάφτη...πεθαμενατζή» (Σ4)

«Άλλοι φτύνουν τον κόρφο τους, άλλοι κάνουν τρεις σβούρες! Είναι από αυτά τα ανιαρά που σου λέω «έχει δουλειά; Τι λέει; Πεθαίνει ο κόσμος;» Είναι κουραστικό γιατί ακούς το ίδιο πράγμα από όλους»(Σ7).

«Είχε πολλές φορές που ντρεπόμουνα στην αρχή. Όταν άρχισα να πηγαίνω συνέχεια στο γραφείο και είχα πιο ενεργή δράση έτυχε και φορές που καθόμουν βράδια εκεί και όταν σταματούσαν κόσμος στα φανάρια, κοιτούσε μέσα, χαμογελούσε, γελούσε, αισθανόμουν λίγο άσχημα»(Σ7).

«Είναι φυσιολογικό το πείραγμα. «πόσους είχαμε σήμερα;» ε και τέτοια ακούγονται ας πούμε» (Σ6).

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες, η κοινωνία έχει ένα συγκεκριμένο στερεότυπο που φαντάζεται όσους ασχολούνται με τον θάνατο. Συγκεκριμένα, λόγο του ότι φαντάζονται μίζερους και ψυχρούς ανθρώπους, φαίνεται να εκπλήσσονται όταν δεν συναντούν κάτι τέτοιο. Το γεγονός βέβαια ότι οι φροντιστές παρουσιάζονται ως κάτι αντίθετο απ αυτό που περιμένει η κοινωνία απ αυτούς συνιστά, όπως θα εξεταστεί και παρακάτω, έναν τρόπο αντιμετώπισης των αρνητικών κοινωνικών στερεοτύπων (Thompson, 2001).

«Κατ αρχήν δεν με φαντάζονται σε Γραφείο τελετών. Δηλαδή τους λέω τι δουλειά κάνω και απορούν. Λένε «αποκλείεται εσύ!». Θα περίμεναν να μαι μίζερος για παράδειγμα. Μου λένε «τόσο χαρούμενος άνθρωπος και δουλεύεις σε γραφείο τελετών;», «ναι τι να κάνουμε;» Δεν είναι πραγματικότητα»(Σ1)

«Από παλιά έχουν το στερεότυπο αυτό, ότι δεν κάνουν και οι πιο κατάλληλοι άνθρωποι αυτή τη δουλειά. Ας πούμε τους λέω το επίθετο που με λένε και μου λένε «α! δεν μοιάζεις για τέτοιο!». Φαντάζονται ότι είναι... ψυχροί άνθρωποι, ότι... αυτό που βγάζουν αρκετοί συνάδελφοι δικοί μας». (Σ2)

Κάποιοι από τους συμμετέχοντες απέδωσαν την ύπαρξη του κοινωνικού στίγματος προς την ενασχόληση με το θάνατο στην ύπαρξη φροντιστών θανάτων με ψυχρό και απόμακρο χαρακτήρα και στην πολιτισμική κουλτούρα της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, προέβηκε στην σύγκριση των συνθηκών της Ελλάδος με αυτές τις Αγγλίας και επεσήμανε μεγάλη διαφορά στην συνείδηση της κοινωνίας για όσους ασχολούνται με το θάνατο. Στην Αγγλία οι φροντιστές θανάτου χαίρουν υψηλή εκτίμηση και κύρος. Αντίθετα, στην Ελλάδα είναι υποτιμημένοι και χαρακτηρίζονται ως κοράκια ή νεκροθάφτες, καθώς δεν έχουν γνώσεις για την απασχόλησή τους. Διαπιστώνουμε κατ' αυτόν τον τρόπο την επίδραση του πολιτισμικού πλαισίου στη στάση που θα έχει η κοινωνία απέναντι στον θάνατο (Vovelle, 1983).

«Θα μας πούνε κοράκια. Ε με φαίνεται ότι τυχαίνει να το λένε έτσι και τυχαίνει να αναφέρονται σε άτομα που έχουν σχέση με το επάγγελμα με αυτόν τον όρο ...ε... όταν ο χαρακτήρας του – αυτού του ατόμου που έχει σχέση με τη δουλειά – τους βγάζει κάτι το οποίο δεν είναι και τόσο θετικό να το πω». (Σ5)

«Υπάρχει μια ανωριμότητα στην Ελλάδα σχετικά με αυτή τη δουλειά. Το καλοκαίρι είχαν έρθει κάποιοι Άγγλοι και μας είχαν μιλήσει σχετικά πώς είναι στο εξωτερικό και λένε δεν έχουμε τέτοιες αντιμετώπισεις έξω. Μας αντιμετωπίζουν ουσιαστικά με πολύ μεγάλο κύρος. Εδώ πέρα σε αντιμετωπίζουν σαν κοράκι, ο νεκροθάφτης, τα ξέρεις!» (Σ7)

«Θεωρούνε τη δουλειά σου υποτιμητική και κατά δεύτερον δεν γνωρίζουν τι είναι αυτό ακριβώς που κάνεις». (Σ7)

Προσπαθώντας να αιτιολογήσει περαιτέρω την ύπαρξη αρνητικών χαρακτηρισμών και στερεοτύπων, ένας φροντιστής θανάτου, θεώρησε πως αυτοί διατυπώνονται κυρίως από άτομα μεγαλύτερης ηλικίας και χαμηλότερης μόρφωσης

«Οι άνθρωποι οι εγγράμματοι που έχουνε κάνει έστω τις ελάχιστες σπουδές, που έχουνε τελειώσει τουλάχιστον ένα λύκειο για να καταλάβουν και ορισμένα πράγματα που λες και κάνεις, πιστεύω ότι αυτοί οι άνθρωποι σε εκτιμούνε για αυτό που είσαι. Οι

άνθρωποι που δεν ξέρουν είναι που δεν έχουν στοιχειώδη μόρφωση, που είναι οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας, που οι περισσότεροι έχουν τελειώσει δημοτικό σε βλέπουνε σαν πεθαμενατζή».(Σ4)

Την ακριβώς αντίθετη άποψη εκφράζει ένας άλλος φροντιστής, ο οποίος θεωρεί πως τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, λόγω περισσότερης εξοικείωσης με το θάνατο, φαίνεται να αποβάλλουν τα στερεότυπα και τις αρνητικές συμπεριφορές απέναντι στους φροντιστές θανάτου και να εστιάζουν μόνο στις οικονομικές τους απολαβές. Με αυτήν την οπτική είναι σύμφωνα και τα αποτελέσματα της έρευνας των Harrawood, White και Benshoff (2009), οι οποίοι αναφέρουν αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην ηλικία και στον φόβο θανάτου.

«Σε πιο μεγάλες ηλικίες.. με φαίνεται η πρώτη αντίδραση είναι ...η σκέψη των τρίτων είναι «ε, δεν έχετε οικονομικό πρόβλημα. Θα έχετε πάντα δουλειά». Ας πούμε είναι κάτι σαν εξασφάλιση. σε πιο μικρές ηλικίες. Υπήρχε έτσι ένα είδος πειράγματος, πλάκας. Τώρα τα πράγματα είναι πιο συνειδητοποιημένα, ας πούμε, στις πιο μεγάλες ηλικίες». (Σ5)

Στις συναισθηματικές – ερωτικές σχέσεις οι περισσότεροι συμμετέχοντες φαίνεται να αντιμετωπίζουν παρόμοιες συμπεριφορές με την υπόλοιπη κοινωνία. Έχουν αντιμετωπίσει, δηλαδή, δυσκολίες στις σχέσεις τους λόγω μη αποδοχή της ενασχόλησής τους με τον θάνατο, η οποία έχει εκδηλωθεί είτε με αρνητικής στάσης, είτε με φόβο, είτε τέλος με την πλήρη άρνηση συμμετοχής σε οτιδήποτε σχετίζεται με τον θάνατο.

«Και BEBAIA έχει τύχει να αντιδράσει άσχημα κοπέλα. Να αλλάξει η στάση της, να γίνει εντελώς διαφορετική ας πούμε. Να δείξει ότι έχει πρόβλημα». (Σ6)

«Εντάξει ήτανε.. κάνα 2 κοπέλες που λίγο το φοβόταν την δουλειά... Ναι. Η μία ήταν εδώ πέρα και έπεσε δουλειά το βράδυ και είχε φρικόρει. Είχε αλλάξει χρώμα σχεδόν και έφυγε. Δεν την πάλευε καθόλου».(Σ1)

«Γενικά όμως είναι η κοπέλα μου... είναι των άκρων όσον αφορά αυτή τη δουλειά. Δηλαδή δεν θέλει να δει ούτε ένα φέρετρο. Στην αρχή ήταν πολύ πιο δύσκολο να κινηθεί έστω σε αυτό το χώρο ας πούμε». (Σ5)

Ενώ, μόνο ένας από τους συμμετέχοντες δεν συνάντησε ποτέ δυσκολία με το αντίθετο φύλο εξαιτίας της ενασχόλησής του με το θάνατο, καθώς ακόμα και όταν υπήρξαν αμήχανες συμπεριφορές θεωρεί αυτές περιορίστηκαν στο όριο της διακωμώδησης. Βέβαια

και σε προγενέστερη έρευνα, υπήρξαν και ελάχιστες περιπτώσεις ατόμων, οι οποίοι αρνήθηκαν την ύπαρξη στίγματος προς το επάγγελμά τους ή ακόμα και αν την αναγνώρισαν την θεώρησαν ελάχιστη ώστε να υπάρξει ανάγκη αντιμετώπισής του (Ashforth et al, 2007).

«Δεν είχα πρόβλημα τότε και όλες το ξέρανε από νωρίς. Δεν υπήρχε πρόβλημα Θυμάμαι και κοπέλες που είχα που μπορεί να είχαν φτύσει και αυτές τον κόρφο τους και δηλαδή στην αρχή... αλλά δεν ήταν σοβαρό, αστείο... κάπως περίεργο»(Σ3).

Ανάλογη είναι τέλος και η αντιμετώπιση των φίλων και γενικότερα της παρέας, με εκδήλωση ωστόσο υψηλότερου ενδιαφέροντος και περισσότερης διακωμώδησης, πιθανόν λόγω της ύπαρξης μεγαλύτερης οικειότητας.

«Ε γενικά είχα κόσμο που φοβόταν να μπει στο γραφείο. Όχι μόνο σχέση, από φίλους και τέτοια».(Σ1)

«Καλά είναι αναλόγως τι ιστορίες θα πιάσουμε. Αν λέμε για τμήματα, για μέρη της δουλειάς, δεν τα καταλαβαίνει ο άλλος και βαριέται. Αν αρχίσουμε να λέμε για κάνα περίεργο περιστατικό για κάνα τέτοιο, πίστεψέ με όλοι στήνουν αυτί»(Σ1)

«Τα αστεία πάντα τα είχα και ακόμα και τώρα τα έχω. Δηλαδή να φανταστείς ο κολλητός μου με λέει χάρο. «χάρε, χάρε» μου χει και υποκοριστικό ναι».(Σ7)

Όπως γίνεται ορατό, αλλά και προαναφέρθηκε, οι συμμετέχοντες εμφανίζονται να βιώνουν το στίγμα κυρίως ως ενήλικες και όχι ως παιδιά ή έφηβοι. Για το δεδομένο αυτό μπορεί να διατυπωθούν διάφορες ερμηνείες. Πιθανόν να οφείλεται στο ότι τα παιδιά δεν έχουν συνειδητοποιήσει ακόμα την έννοια του θανάτου, καθώς ανατρέφονται σε ένα πολιτισμικό και οικογενειακό περιβάλλον που θεωρεί το θάνατο θέμα ταμπού, που πρέπει να περιοριστεί μόνο στο χώρο του νοσοκομείου και να μην εισέλθει στην καθημερινή ζωή τους. Μία δεύτερη πιθανότητα είναι τα παιδιά και οι έφηβοι να νιώθουν πιο άνετα με την ενασχόληση με το θάνατο, καθώς δεν έχουν προλάβει ακόμα να αναπτύξουν αρνητικά στερεότυπα, πιθανόν λόγω του ότι το βιώνουν ως κάτι μακρινό που δεν τους αφορά. Τέλος, είναι επίσης πιθανό η διαφορά αυτή να οφείλεται στην μνήμη των συμμετεχόντων, οι οποίοι μπορεί με το πέρασμα των χρόνων να έχουν υποεκτιμήσει την ύπαρξη στίγματος κατά την σχολική τους ηλικία. Δεν παρατηρήθηκε λοιπόν στίγμα λόγω συγγένειας, όπως έχει παρατηρηθεί για παράδειγμα σε συγγενείς ατόμων που αυτοκτόνησαν (Rudestam,

1977) ή με ψυχιατρικά προβλήματα (Struening et al, 2001). Το δεδομένο αυτό πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνικά στιγματισμένη εργασία του πατέρα δεν κατείχε κεντρική θέση στην ταυτότητα των συμμετεχόντων όταν ήταν παιδιά (Dwyer, Snyder, & Omoto, 2013). Κατά την ενήλικη, ωστόσο, ζωή και όντας οι ίδιοι εργαζόμενοι ως φροντιστές θανάτου, αντιμετώπισαν το κοινωνικό στίγμα. Οι εργαζόμενοι σε υπηρεσίες φροντίδας θανάτου (γραφεία τελετών), σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, αντιμετωπίζουν συχνά στην καθημερινότητά τους το στίγμα λόγω της εργασίας τους (Bremborg, 2002, στο Bremborg, 2006. Cahill, 1999. Carden, 2001). Καθώς ασχολούνται με τον θάνατο, σε μια κοινωνία που προσπαθεί συνεχώς να τον αρνηθεί και να τον αγνοεί, θεωρούνται «λιγότερο άνθρωποι» (Goffman 1963, στο Carden, 2001). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Stephenson (1985, p. 223, στο Thompson 1991), «Σε μια κοινωνία που αρνείται την πραγματικότητα του θανάτου, οι φροντιστές θανάτου είναι το ζωντανό σύμβολο αυτού του επίφοβου θέματος». Επίσης, παρόλο που ερευνητικά έχει αποδειχτεί πως οι στιγματισμένοι άνθρωποι φαίνεται να εμφανίζουν κατάθλιψη, άγχος, απομόνωση, μειωμένα κοινωνικά δίκτυα, μειωμένη κοινωνική υποστήριξη, χαμηλότερα ακαδημαϊκά επιτεύγματα, χαμηλότερη αυτοεκτίμηση και αυτό-αποτελεσματικότητα και αυτό-στιγματισμό (Major, McCoy, Kaiser, & Quinton, 2003. Steele, Spencer, & Aronson, 2002. Watson, Corrigan, Larson, & Sells, 2007), στην παρούσα έρευνα δεν έγινε κάτι τέτοιο εμφανές, υποστηρίζοντας με αυτόν τρόπο τις έρευνες που αντιτίθενται στα προαναφερθέντα δεδομένα, καθώς αναφέρουν πως τα άτομα δεν εμφανίζουν αυτή την αρνητική ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, καθώς έχουν μηχανισμούς άμυνας και τεχνικές που λειτουργούν προστατευτικά (Crocker & Major, 1989. Meisebach, 2010). Οι μηχανισμοί αυτοί άμυνας θα αναπτυχθούν περαιτέρω στη παρακάτω υποενότητα.

3.3.3 Αντιμετώπιση στίγματος

Προκειμένου την αντιμετώπιση του κοινωνικού στίγματος, οι συμμετέχοντες, μέσα από την ανάλυση περιεχομένου των συνεντεύξεων, φάνηκε να χρησιμοποιούν ένα πλήθος αμυντικών τεχνικών και αμυνών. Η χρήση χιούμορ αποτελεί την πιο διαδεδομένη, καθώς αναφέρθηκε από πέντε συμμετέχοντες. Η διακωμώδηση της ενασχόλησης με τον θάνατο φαίνεται να δημιουργεί ένα εύθυμο και ευχάριστο κλίμα, αναπτύσσει οικειότητα, ενώ ωθεί

τον κοινωνικό περίγυρο να σταματήσει την αρνητική ενασχόληση με τον θάνατο και τον στιγματισμό του ατόμου.

«Ότι κάναμε πλάκα με τη δουλειά, κάναμε πλάκα. Γελούσαμε. Το κάναμε μόνοι μας όμως. «θα σας θάψω όλους!» και τέτοιες ατάκες» (Σ1)

Αυτό ήταν γενικά το όπλο το δικό μου, καλαμπουρίζα πρώτος τον εαυτό μου». (Σ2)

«Όσο μεγάλωνα το έριχνα στο χαβαλέ. Έλεγα ταξιδιωτικός πράκτορας ale χωρίς retour ή οικοδομές σε βάθος και το πήγαινα σε εργολάβος τελετών» (Σ2).

«Από το λύκειο και μετά άρχισα αυτό το πράγμα να το διακωμωδώ, οπότε ο άλλος όταν διακωμωδείς το επάγγελμα σε αυτό το πράγμα που σου λένε, τότε το σταματάνε. Άμα δείχνεις ότι σε πειράζει, το συνεχίζουν»(Σ4).

«Το διακωμωδώ. Πχ ε ...με φωνάζουν «εσύ θα μας θάψεις ρε!» «ε!! θα σας θάψω όλους! Τι; Δεν θα χω εγώ δουλειά;» ή μου λένε με τη νεκροφόρα «θα με πας βόλτα;» και λέω «ναι αλλά μπες πίσω γιατί μπροστά θα χω τον 2^ο. δεν μπορώ να σε έχω μπροστά». Ξεκινάνε, κάνεις το χαβαλέ, σταματάνε και μετά λες κάτι άλλο. Γιατί άμα δείξεις και τον βρίσεις, θα σε κοροϊδεύει και ο ίδιος μετά ακόμα περισσότερο γιατί του δείχνεις ότι σε πειράζει. (Σ4)

«Στο γυμνάσιο τώρα μπορεί να σε πειράζανε. Αλλά και συ αμύνεσαι. Τους πειράξεις περισσότερο. Τους παίρνεις μέτρα και κάνεις τέτοια. Το γυρνάς στο χαβαλέ και συ. Δεν νομίζω ότι κατάφερε ποτέ κανείς να με πειράξει ποτέ ας πούμε πάνω σε αυτό. Έτσι και αλλιώς μ άρεσαν τα κοράκια. Το θεωρώ όμορφο πουλί. Έχει τη χάρη του. Ε εντάζει τα μισά ζώα στη φύση σαρκοφάγα είναι. Τι να λέει αυτό; Είναι έξυπνο». (Σ6)

«Μου λέει «τι δουλειά κάνεις;» Ταξιδιωτικό one-way. Και μου λένε «ταξιδιωτικό; Ωραία φάση!» και ξεκινάει έτσι η φάση». (Σ1)

«Εγώ το διακωμωδώ συνήθως. Λέει η Β για παράδειγμα «πω! πω! είμαι πτώμα!», «ε εντάζει στο κατάλληλο μέρος θα ρθεις. Έλα για καφέ»(Σ1).

«Το ρίχνω στο χαβαλέ «ταξιδιωτικό γραφείο μόνο ale». (Σ2)

«Ας πούμε τώρα εντάζει μπορεί να μην πω κατευθείαν ότι είμαι εργολάβος κηδειών. Μπορεί να πω κάτι πιο αστείο ας πούμε. Για να σπάσω τον πάγο. Να μην τους έρθει

κάπως. Δηλαδή τώρα εντάζει θα πω ας πούμε «τι δουλειά κάνεις;», θα πω «διοργανώνω αποχαιρετιστήρια πάρτι» (Γέλια) για παράδειγμα ή «είμαι εργολάβος οικοδομών».(Σ6)

«Έχω φτάσει σε σημείο να ειρωνεύομαι την ειρωνεία τους.».(Σ7)

Ως δεύτερη αμυντική τεχνική αναφέρθηκε η απόκρυψη πληροφοριών. Δύο από τους συμμετέχοντες, σε κάποιες περιπτώσεις αντικατέστησαν την ενασχόληση του πατέρα και των ιδίων με το θάνατο με κάποιο άλλο επάγγελμα, το οποίο ήταν περισσότερο κοινωνικά αποδεκτό.

«Στο σχολείο όταν με ρωτούσανε δεν ήξερα καν τι δουλειά κάνει. Έλεγα δημόσιος υπάλληλος (γέλια). Γιατί ακουγότανε πολύ η λέξη ας πούμε (δείχνει με το χέρι ωραία)».(Σ6)

«Να σου πω στην τελευταία ας πούμε σχέση έλεγα στην αρχή ότι είμαι τεχνικός δικτύων. Αυτό τελείωσα ουσιαστικά και την έλεγα κοντά ένα χρόνο ψέματα. Το τι ψέμα είχα πει!!! Άλλο πράγμα!»(Σ7)

Βέβαια υπήρξαν και αρκετές περιπτώσεις, όπου οι συμμετέχοντες εμφάνισαν πλήρη αποδοχή της ενασχόλησης τους με το θάνατο. Σε αυτές τις περιπτώσεις παρουσιάζεται μια στωική άμυνα, όπου το άτομο αποδέχεται τα όρια του και το στίγμα.

«Έξω στις γνωριμίες ναι είχα ένα ψιλοθεματάκι κυρίως στις συνομιλίες με γυναίκες. Αισθανόμουν λίγο άβολα να το πω. Ε κάποια στιγμή και μετά λέω «δεν δεν βαριέσαι! Όποιος το δεχτεί, όποιος δεν το δεχτεί, δεν με νοιάζει κιόλας!» (Σ7)

«Όχι. Δεν ένιωσα καμιά φορά νομίζω αμηχανία. Οι άλλοι σίγουρα έχουν νοιώσει πάντως. (Γέλια) Η δουλειά μου είναι. Δεν ντρέπομαι». (Σ1)

«Ξέρεις τι έχω καταλάβει; Δεν υπάρχει χαριτωμένος τρόπος να το πεις. Το λες έτσι όπως είναι και άμα το δεχτεί ο άλλος το δέχεται. Άμα δεν το δεχτεί από δω πάνε και οι άλλοι.(Σ7)

Η σύγκριση με ομάδες που θεωρούνται περισσότερο κοινωνικά στιγματισμένες ως βρώμικες, φαίνεται να διευκολύνει τους φροντιστές στη διαχείριση του στίγματος.

«Αυτό έχει τύχει (να σιχαθούν)με 2-3 φίλους θεωρητικά. Απλά μετά όταν οι ίδιοι.. μετά τους κάτσανε χειρότερες δουλειές προς (χαμόγελο) τραγική ειρωνεία, όταν είδανε και

χρειάστηκαν τις υπηρεσίες και είδαν τι γίνεται, τότε σεβάστηκαν δύο φορές περισσότερο απ τους άλλους».(Σ2)

«Εντάξει μυρωδιές, τέτοια μπορεί να τύχει κι γω να μην αντέχω κάποια μυρωδιά αλλά εντάξει. Και γω δεν μπορώ ποτέ να γίνω κομμωτής ή υδραυλικός όπως λες αυτή τη γλίτσα, οι τρίχες ξέρω γω δεν μπορώ να πιάσω. Όπως κάποιος μπορεί να σιχαίνεται αυτό που κάνω εγώ – που μου είναι φυσιολογικό- έτσι σιχαίνομαι και γω κάποια άλλα πράγματα, τα οποία μπορεί και να μην είναι τόσο σιχαμερά, απλά είναι οι συνθήκες. Μια συνήθεια είναι!» (Σ2)

Πέμπτη αμυντική τεχνική είναι η επικριτική στάση απέναντι στους επικριτές ή η απομάκρυνση από τη κοινωνική τους ζωή. Οι φροντιστές, όπως έγινε φανερό κατά την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων, χαρακτήρισαν τους επικριτές του ως μη έχοντες κατανόηση, ως «κομπλεξικούς με εγκεφαλικό πρόβλημα» ή ως «στενόμυαλους» και δεν επεδίωξαν την περαιτέρω επικοινωνία μαζί τους.

«Κοίτα σε κοπέλα που δεν θα μπορούσα να το πω, δεν θα μπορούσα να είμαι και μαζί της, να σου πω την αλήθεια. Οπότε άμα ένοιωθα αυτό το πράγμα, μπορεί να μην το συνέχιζα και γω ο ίδιος». (Σ3)

«Και ΒΕΒΑΙΑ έχει τύχει (να αντιδράσει άσχημα κοπέλα). Αν δω ότι παίζει εγκεφαλικό πρόβλημα, ότι έχει κόμπλεξ χοντρό και δεν ξεπερνιέται, δεν ασχολούμαι. Εντάξει έτσι και αλλιώς δεν θέλω να ασχοληθώ με τέτοιο άτομο». (Σ6)

«Έχει τύχει παρά πολύ λίγες φορές στη ζωή μου κοπέλα να μην μου δώσει καθόλου χρόνο να με γνωρίσει. Ναι έχει τύχει αλλά δεν με πείραξε. Δεν θα είσαι εσύ, θα είναι η φίλη σου που είναι δίπλα και θα μου μιλήσει. Θα κάτσει να ασχοληθεί. Δεν είναι απαραίτητο να κάτσω να φλερτάρω με τη φίλη της επειδή η άλλη είναι στενόμυαλη».(Σ4)

«Άμα δεν είχαν κατανόηση οι κοπέλες μου «γεια σου!» δεν μπορώ να αφήσω εγώ τη δουλειά μου» (Σ7).

« Έχει τύχει φορές που χει γίνει πια ανιαρό από κάποια άτομα αλλά δεν έδωσα σημασία και τελείωσε τους απομάκρυνα». (Σ7)

Έκτη αμυντική τεχνική είναι η αποστασιοποίηση με παράλληλη έμφαση στα προσωπικά χαρακτηριστικά. Χρησιμοποιώντας αυτή την αμυντική τεχνική ένας από συνεντευξιαζόμενους τόνισε την κοινωνικότητά του και την θετική του εμφάνιση.

«Κατ αρχάς προσωπικά δεν νιώθω χαμηλή αυτοπεποίθηση ποτέ για το δικό μου άτομο. Οπότε δεν θα σαι εσύ, θα ναι κάποια άλλη, η οποία θα εκτιμήσει αυτό που κάνω, το χαρακτήρα μου και την κοινωνικότητά μου. Οι 2, οι οποίοι είναι τελείως στενόμυαλοι και ούτε κάθονται να ακούσουνε, παρ όλο που μπορεί να κοροϊδέψουν όπως οι υπόλοιποι δ... ε.. δεν αξίζουν να είναι δίπλα μου.. Επίσης ποντάρω πολύ και στην εμφάνισή μου. Δηλαδή πάντα τονίζεις τα προτερήματά σου σε κάτι και όχι τα υστερήματα σου. Δηλαδή όταν εγώ θα πάω να γνωρίσω 1 κοπέλα, τονίζω την κοινωνικότητά μου και δεν κολλάω στο να μιλήσω για το οτιδήποτε.» (Σ4).

Με την επίδειξη αντίθετης συμπεριφοράς από αυτής που το κοινωνικό σύνολο περιμένει, οι φροντιστές μετριάζουν το κοινωνικό στίγμα. Έτσι εμφανίζονται φιλικοί, ζεστοί, χαρούμενοι και ανθρώπινοι.

«Κατ αρχήν δεν με φαντάζονται σε Γραφείο τελετών. Δηλαδή τους λέω τι δουλειά κάνω και απορούν. Λένε «αποκλείεται εσύ!». Θα περίμεναν να μαι μίζερος για παράδειγμα. Μου λένε «τόσο χαρούμενος άνθρωπος και δουλεύεις σε γραφείο τελετών;», «ναι τι να κάνουμε;» Δεν είναι πραγματικότητα»(Σ1)

«Από παλιά έχουν το στερεότυπο αυτό, ότι δεν κάνουν και οι πιο κατάλληλοι άνθρωποι αυτή τη δουλειά. Ας πούμε τους λέω το επίθετο που με λένε και μου λένε «α! δεν μοιάζεις για τέτοιο!». Φαντάζονται ότι είναι... ψυχροί άνθρωποι, ότι... αυτό που βγάζουν αρκετοί συνάδελφοι δικοί μας».(Σ2)

Επιπλέον αμυντική τεχνική αποτελεί η έμφαση στον επαγγελματισμό. Οι συμμετέχοντες θεώρησαν πως η ύπαρξη στίγματος οφείλεται, αλλά και αφορά, μόνο τους εργαζομένους στα χώρο του θανάτου, οι οποίοι δεν είναι σωστοί επαγγελματίες.

«Κοίτα υπάρχουνε κοράκια. Υπάρχουν όντως και κοράκια στο επάγγελμα. Τα κοράκια είναι αυτά που λες η πειρατεία που πάνε στα νοσοκομεία και είναι με ένα ασύρματο στο χέρι και κυνηγάνε όλα τα νοσοκομεία, ιστορίες, τέτοια. Ε όταν λένε κοράκια δεν αναφέρονται σε όλα τα γραφεία τελετών. Αναφέρονται... Συγκεκριμένα είναι τα κοράκια».(Σ1)

«Υπάρχει κοινωνικός ρατσισμός. Υπάρχουν συνάδελφοι που το σέβονται πάρα πολύ και συνάδελφοι που δεν το σέβονται καθόλου. Γι αυτό σου λέω, δεν είναι στη τύχη κάτι αρνητικό».(Σ2)

«Η κοινωνία δεν τα χει σε εκτίμηση και δεν έχει άδικο που δεν τα χεις σε εκτίμηση. Παλαιότερα αυτοί που είχαν γραφεία τελετών ήταν οι απόκληροι της κοινωνίας, όσοι είχαν μπει φυλακή ή δεν είχαν οποιαδήποτε δουλειά, αυτοί κάναν το επάγγελμα αυτό. Στην ουσία δεν το κάναν. Να αγοράζαν ένα φέρετρο, βάζαν κάνα λουλούδι μέσα και γινόταν η τελετή. Δεν έχει άδικο και η κοινωνία εν μέρει» (Σ2)

«Την εντύπωση του κόσμου την διαμορφώνουμε εμείς. Δηλαδή όταν πάει και από τα 10 γραφεία δει ότι 5 εντάζει λίγο, λίγο καλοντυμένοι αλλά με το πρόσωπο το κατά κάποιο τρόπο εγκληματικό και μπαμ με το καλημέρα «οι κηδείες ξεκινάνε από δω, από δω και από δω» έ σου λένε ότι είσαι ένας ψυχρός εκτελεστής, πας για τα λεφτά και αυτά. Και δεν έχει και άδικο»(Σ2)

«Πιστεύω ότι όλος ο κόσμος έχει την αποστροφή στο επάγγελμα μας λόγω ότι κάποιοι άνθρωποι δεν ξέραν να κάνουν σωστά τη δουλειά τους στο παρελθόν γιατί είναι όπως σου είπα εμπειρικό επάγγελμα». (Σ4)

«Πιστεύω ότι όλος ο κόσμος έχει την αποστροφή στο επάγγελμα μας λόγω ότι κάποιοι άνθρωποι δεν ξέραν να κάνουν σωστά τη δουλειά τους στο παρελθόν γιατί είναι όπως σου είπα εμπειρικό επάγγελμα. Δεν είναι ένα επάγγελμα το οποίο θα το είχες σπουδάσει και να το κάνεις με μια τυποποίηση». (Σ4)

«Αντίθετα ΕΓΩ, αν και είμαι μέσα σε αυτή τη δουλειά μέχρι ένα σημείο ας πούμε, ε μπορεί να την χρησιμοποιήσω. Την χρησιμοποιώ ειδικά όταν μιλάω σε οικείους μου. Θα την χρησιμοποιήσω..ε στους... στα Γραφεία Τελετών που δουλεύουν σε συγκεκριμένες συνθήκες και... Έτσι όπως το χω καταλάβει εγώ είναι ότι αυτό πηγάζει από το δικό σου χαρακτήρα. Δηλαδή σίγουρα κάποιοι σε κάποιους μπορεί να αναφερθούνε με αυτόν τον όρο αλλά πιστεύω ότι τους το βγάζει γενικά είτε ο χαρακτήρας τους, είτε η επαγγελματική τους, ας πούμε, απόδοση να το πω ή ο επαγγελματικός τους τρόπος – όπως φέρονται». (Σ5)

Ένας ακόμα τρόπος για την αντιμετώπιση του στίγματος είναι η έμφαση στην εξυπηρέτηση των πελατών. Οι φροντιστές υπερτονίζουν τις υπηρεσίες βοήθειας και φροντίδας που προσφέρουν στους συγγενείς προκειμένου την απαλλαγή τους από τα διαδικαστικά ζητήματα του θανάτου. Με αυτόν τον τρόπο αποσπούν την προσοχή των επικριτών τους από την εστίαση στον θάνατο και την σορό.

«Υποχρεωνόμαστε, θέλουμε και έχουμε υποχρεωθεί το να έχουμε πολλές παροχές γιατί πολύ απλά θέλουμε να έχουμε τους συγγενείς στα όπα ωπα και να μην τους αφήνουμε να κάνουνε τίποτα».(Σ4)

«Δεν εκμεταλλεύεσαι τον πόνο του άλλου. ΒΟΗΘΑΣ στον πόνο του άλλου. Έχει διαφορά η εκμετάλλευση. Ο άλλος θα ρθει εδώ, θα κάνει, θα βάλει κάποιες υπογραφές που είναι και θα πάει σπίτι του να ηρεμήσει, να χαλαρώσει, να κοιμηθεί γιατί μπορεί να χει 3 μέρες άπνοος. Εσύ βγάζεις όλη τη διαδικασία».(Σ1)

Επίσης, προκειμένου να δικαιολογήσουν τα έσοδά τους, τα οποία αποτελούν συχνά αντικείμενο σχολιασμού από τους επικριτές τους, τονίζουν την πολύωρη εργασία τους και την συνεχή τους διαθεσιμότητα επί 24ωρου βάσεως για όλη τη διάρκεια του χρόνου.

«Θα σου πω κάτι. Σε αυτή τη δουλειά που κάνουμε γιατί είναι μια δουλειά που ... η οποία σηκώνεις νεκρούς και δεν την κάνει ο καθένας, είναι ένα επάγγελμα, το οποίο δουλεύει 365 μέρες το χρόνο, 24 ώρες το 24ωρο χτυπάνε τα τηλεφώνά σου μέρα νύχτα ότι και αν κάνεις, έχεις ψυχολογική – συναισθηματική φόρτιση, ΕΠΙΒΑΛΛΕΤΑΙ να είσαι οικονομικά εντάξει γιατί είναι το μόνο πράγμα που σου μένει».(Σ4)

Βέβαια, ένας συμμετέχοντας φάνηκε να χρησιμοποιεί τις υψηλές οικονομικές απολαβές, προκειμένου την αντιμετώπιση του κοινωνικού στίγματος. Συγκεκριμένα, μέσω της επίδειξης της κατοχής υλικών αγαθών, θεώρησε πως μπορούσε να αντιμετωπίσει την οποιαδήποτε αρνητική αντίδραση της κοινωνίας.

«Δεν είχα πρόβλημα δηλαδή στο.... είχα απαντήσεις έτοιμες από την άποψη δηλαδή ....δεν μπορώ να πω ότι μου λείπει κάτι ...μπλούζα, παπούτσια ..κάτι. Μπορούσα δηλαδή κάπως να το κοντρολάρω άμα προσπαθούσαν δηλαδή να με κοροϊδέσουν γι αυτό το πράγμα» (Σ3)

Η συναναστροφή μόνο με άτομα του ίδιου επαγγέλματος, είναι μια επιπλέον τεχνική για την αντιμετώπιση του στίγματος, αλλά και την αποφόρτιση από την συναισθηματική ένταση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

«Ε έχω τον αδερφό μου (ο οποίος είναι και συνάδελφος), όπου πάω και τα μοιράζομαι».(Σ1)

«Εγώ κάνω παρέα με συναδέλφους οπότε το σχολιάζεις εκεί. Εντάξει αν δεν έχει κάτι ανάλογο είναι δύσκολο να την μοιραστείς ή και να την καταλάβουνε».(Σ2)

«Θεωρώ ότι με τις μόνους ανθρώπους που μπορώ να μιλήσω γι αυτά τα θέματα και να με καταλάβουν και να μου δώσουν μία συμβουλή είναι από κάποιους πολύ εκλεκτούς για μένα συναδέλφους. Εκλεκτός για μένα είναι ο άνθρωπος που καταλαβαίνει την ψυχολογική κούραση – κόπωση που χεις εσύ στη διάρκεια τις μέρας, γιατί περνάει και τις το ίδιο». (Σ4)

Ορατή είναι και η αναφορά στην ενασχόληση με το θάνατο, ως οικογενειακή κληρονομιά, δικαιολογώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την ενασχόληση με το θάνατο στηριζόμενοι στην αξία της οικογένειας.

«Το λέω ότι εργάζομαι σε γραφείο τελετών. Θα πω πάντα ότι είναι οικογενειακή επιχείρηση... από τον παππού μου. Θα το θέσω πάντα αυτό». (Σ5)

Τέλος, παρουσιάστηκε, κατά την ανάλυση περιεχομένου, η χρήση του συμβολικού αναπροσδιορισμού, όπου οι συμμετέχοντες κάνουν χρήση διαφορετικού λεξιλογίου για να περιγράψουν τον εαυτό τους απ' αυτόν που χρησιμοποιεί η κοινωνία για να τους περιγράψει. Έτσι αυτοαποκαλούνται ως «εργολάβοι κηδειών» και όχι «νεκροθάφτες» ή «πεθαμενατζήδες».

«Η πιο σωστή λέξη «εργολάβος κηδειών» γιατί λαμβάνεις ένα έργο, συντονίζεις τους πάντες για να βγει αυτό το έργο» (Σ2)

«Η κοινωνία .....κατ' αρχάς δεν μας αποκαλεί εργολάβους ή λειτουργούς κηδειών που είναι η σωστή έκφραση. Θα μας πουν νεκροθάφτης... πεθαμενατζή». (Σ4)

"Είμαι εργολάβος κηδειών». (Σ6)

Όλες οι προαναφερθέντες άμυνες, έχουν επιβεβαιωθεί και από προγενέστερες ερευνητικές εργασίες (Ashforth et al, 2007. Thompson, 1991. 2001). Στην παρούσα μελέτη εμφανίστηκαν και κάποιες επιπλέον αμυντικές τεχνικές και άμυνες. Πρώτη απ' αυτές είναι η χρήση του αμυντικού μηχανισμού της εκλογίκευσης, όπου το άτομο θεωρεί πως λόγω της διαφορετικότητας του επαγγέλματος, προκαλεί το ενδιαφέρον του κοινωνικού περιγύρου και γίνεται το επίκεντρο της προσοχής.

«Κατ' αρχάς μόλις πεις το επάγγελμά σου σε οποιαδήποτε παρέα, ξεκινάει μια συζήτηση για το δικό σου επάγγελμα. Αφήνουν ότι συζήτηση υπάρχει και ξεκινάει μια δικιά σου συζήτηση. Όλοι οι άνθρωποι συγκεντρώνονται και μιλάνε σε σένα. Δεν τους κάνει εντύπωση αν είσαι δικηγόρος, είτε αν είσαι γιατρός, είτε αν είσαι ψυχολόγος ή ψυχίατρος κτλ Πιο πολύ

εντύπωση σε μια παρέα, αν είμαι εγώ με μια ψυχολόγο, θα δώσουν σε μένα γιατί τους φαίνεται περίεργο και δεν το ξέρουνε, όπως σου είπα πιο πριν και μετά θα δώσουν σημασία στη ψυχολόγο. Θα ρωτήσουν κάτι για μένα την ψυχολόγο» (Σ4).

Παρόμοια, παρουσιάστηκε ο αμυντικός μηχανισμός της απώθησης, καθώς ένας φροντιστής ανέφερε πως έχει απωθήσει από την μνήμη του περιστατικά που μπορεί να του προκάλεσαν αρνητικά συναισθήματα.

«Κοίτα να σου πω την αλήθεια τέτοιου είδους περιστατικά τώρα, άμα δεν εμβαθύνω να τα σκεφτώ καλά, δεν έχω. Δηλαδή δεν θυμάμαι τέτοια περιστατικά. Αλλά και σαν χαρακτήρας έχω την ιδιομορφία γενικά να αφήνω πράγματα πίσω μου» (Σ5).

Στην διαχείριση του στίγματος βοηθητικός παράγοντας αποτελεί και η πεποίθηση της αλλαγής της στάσης της κοινωνίας μετά το θάνατο κοντινού συγγενικού προσώπου. Αναλυτικότερα, οι συμμετέχοντες ανέφεραν πως παρόλο που στο παρελθόν είχαν αντιμετωπίσει αρνητικές συμπεριφορές, όπως για παράδειγμα να τους κατηγορήσει κάποιος ότι εκμεταλλεύονται τον πόνο του άλλου, να αντιδράσουν άσχημα ή να χρησιμοποιήσουν αρνητικούς χαρακτηρισμούς, μετά από τη βίωση θανάτου σημαντικού για τη ζωή τους προσώπου, φάνηκε να κατανοούν, να εξοικειώνονται και να εκτιμούν περισσότερο τους φροντιστές θανάτου.

«Πιστεύω ότι υπάρχει πολύς κόσμος που πιστεύει ότι εκμεταλλεύεσαι τον πόνο του άλλου αλλά είναι μέχρι να χάσει κάποιον δικό του, στο στενό του κύκλο και να μπει ο ίδιος στην διαδικασία...». (Σ1)

«Κοίταξε αντιδρούν άσχημα, όσοι δεν έχουν βιώσει θάνατο. Αυτοί που ζούνε οι γονείς τους, οι παππούδες τους ας πούμε δεν ...γι αυτούς είναι ένα μυστήριο ας πούμε. Σίγουρα μετά το θάνατο δικού σου ατόμου, εξοικειώνεσαι περισσότερο». (Σ6)

«Κοίταξε αυτοί ζούνε μια εμπειρία μιας κηδείας και η οικογένεια μετά αλλάζει όλο το σκεπτικό για το πώς και τι είναι μια κηδεία. Πολύς κόσμος δεν ξέρει τι είναι». (Σ7)

«Κοίταξε ο δάσκαλος μου στο δημοτικό με είπε κανα 2 φορές κοράκι πράγμα που μετά από λίγο καιρό, όταν είχα φτάσει στο λύκειο, θυμάμαι που κήδεψα τη γυναίκα του και μου ζήτησε συγγνώμη». (Σ4)

Τέλος, οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν αυτή τη στιγμή στην ελληνική κοινωνία φαίνεται να μειώνουν το κοινωνικό στίγμα απέναντι σε όσους ασχολούνται με το θάνατο,

καθώς αποτελεί ακόμα έναν τομέα, ο οποίος πάντα θα έχει αντικείμενο εργασίας και μπορεί να προσφέρει θέσεις εργασίας για εξασφάλιση κάποιου εισοδήματος.

«Η οικονομική κρίση έχει φέρει τόση ανεργία που κανένας δεν κοροϊδεύει τίποτα πλέον. Είσαι τυχερός και βγάζεις λεφτά λέει ο κόσμος έξω «εσείς έχετε πάντα δουλειά». (Σ7)

«Δύο από τους φίλους μου εκτιμούνε ότι τους δίνω και ένα μεροκάματο αυτή την εποχή. Γιατί δεν έχουνε δουλειά» (Σ4).

3.4 Απόψεις που διαμορφώθηκαν από την επαφή με τον θάνατο

Η πρόωπη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο διαμόρφωσε κάποιες από τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων που αφορούν την πνευματικότητα και τη θρησκεία, το φύλο και την ηλικία που θεωρούνται καταλληλότερα για την ενασχόληση με το θάνατο, την επιθυμία ενασχόλησης των παιδιών τους με το θάνατο, τα θετικά και αρνητικά στοιχεία της ενασχόλησης με το θάνατο, ενώ τέλος την σπουδαιότητα ύπαρξης εκπαίδευσης προκειμένου την ενασχόληση με τον θάνατο.

3.4.1 Πνευματικότητα - Θρησκευτικότητα

Όσον αφορά την ύπαρξη πίστης σε μια ανώτερη δύναμη, 4 από τους συμμετέχοντες δήλωσαν την πίστη τους σε μια ανώτερη δύναμη, 2 αρνήθηκαν την ύπαρξη αυτή της πίστης και μόνο ένας δεν αναφέρθηκε καθόλου. Ερευνητικά, η ύπαρξη πνευματικότητας έχει συνδεθεί με την μείωση του άγχους θανάτου (Harrawood, 2010).

«Πιστεύω σε μια ανώτερη ύπαρξη. Πιστεύω στο θεό. Πιστεύω ότι υπάρχει ο χριστιανισμός. Πιστεύω στον Χριστό τον ίδιο ότι υπήρξε σαν πρόσωπο κανονικά.» (Σ1)

«Πιστεύω ότι υπάρχει κάτι ανώτερο από μας σίγουρα. Είμαι πιστεύω πάρα πολύ στη θρησκεία» (Σ2)

«Όχι δεν πιστεύω. Δεν πιστεύω δηλαδή». (Σ3)

«Γενικά το πιστεύω ότι έχουμε ανάγκη και μας κάνει καλό να πιστεύουμε σε κάποιους σκοπούς ζωής. Ότι έχουμε ανάγκη να πιστέψουμε σε κάτι ανώτερο το οποίο στην ουσία όμως να μας δείχνει έναν δρόμο ας πούμε. Μια καθοδήγηση η οποία να είναι πάνω σε βάσεις πραγματικά αξίας ας πούμε». (Σ5)

«Ε μου ...Χμ ...μεγάλη κουβέντα. Χμ... πιστεύω στο θεό; Δεν ξέρω. Δεν είμαι σίγουρος ακόμα. Στον θεό που πιστεύουν αυτοί, έτσι όπως τον πιστεύουν μάλλον όχι. Μάλλον. Εντάξει κρατάω μια πισινή να σου πω ...έτσι αλλά (Γέλια).Και αυτός να είναι ο θεός που τον περιγράφουν αυτοί, πάλι δεν θα μου κρατήσει κακία στο τέλος (Γέλια)».(Σ6)

«Χωρίς πίστη δεν πας πουθενά» (Σ7)

Από την άλλη μεριά, όσον αφορά την πίστη για ύπαρξη ζωής μετά τον θάνατο, παρουσιάζεται ομοφωνία στις απόψεις των συμμετεχόντων. Όλοι πιστεύουν πως υπάρχει ζωή μετά ή τουλάχιστον θα επιθυμούσαν να υπάρχει. Η πίστη στη μετά θάνατον ζωή δίνει μια αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον, δημιουργεί θετικά συναισθήματα, προφυλάσσει από την βίωση της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου ως οριστικό γεγονός, ενώ τέλος προσφέρει το κίνητρο για βίωση μια ηθικής ζωής. Η θέαση αυτή του θανάτου ως ένα τρόπο να μεταβεί το άτομο σε ένα καλύτερο μέρος έχει συσχετιστεί θετικά με τη θετική ψυχολογική ανάπτυξη των φροντιστών θανάτου παρόλη την έκθεση στον θάνατο (Linley & Joseph, 2005).

«Δεν ξέρω τι γινόμαστε η αλήθεια είναι. Θα θελα να ζούμε κάπου αλλού. Αχ! Χωρίς ευθύνες και προβλήματα. Άμα πηγαίνουμε κάπου, να μπορούμε να κάνουμε ότι θέλουμε» (Σ3)

«Το χω σκεφτεί και γω πολλές φορές, αλλά ....Ε σε κάνει να αισθάνεσαι καλύτερα το να υπάρχει μετά κάτι. Σίγουρα! Αλλά υπάρχει;»(Σ1)

«Προσωπικά πιστεύω ότι ... ότι ζούνε γύρω μας. Όχι ότι πάνε στον Παράδεισο. Ότι υπάρχουν άνθρωποι, οι οποίοι (εκδηλώνει συγκίνηση – βουρκώνουν τα μάτια του) δεν φεύγουνε από δίπλα μας, γίνονται πνεύματα, γίνονται οι φύλακες άγγελοι των συγγενών τους. έτσι πιστεύω».(Σ4)

«Πιστεύω ότι υπάρχει ζωή. Ή μάλλον αυτό είναι που με κάνει να μην κάνω κακά πράγματα είναι αυτό! Αν υπάρχει δεν θα θελα να τη ζήσω εφ' όσον είναι και αιώνια όπως λένε, δεν θα θελα να τη ζήσω κάπου πολύ άσχημα. Εδώ τώρα έχεις μια δυο δυσκολίες που λες «οκ περαστικός είμαι». Τα 100 χρόνια στην αιωνιότητα είναι ένα τίποτα. Φαντάσου ότι είσαι μονίμως σε μια δυσκολία. Οπότε αυτό είναι που με φοβίζει και με κρατάει, με φρενάρει... ώστε να θέλω να προσφέρω παραπάνω». (Σ2)

«Θα θελα να υπάρχει».(Σ5)

«Δεν είμαι σίγουρος αλλά είμαι αισιόδοξος. Δεν φαντάζομαι ότι θα ναι η ζωή όπως είναι τώρα ας πούμε. Δεν ξέρω. Είμαι περίεργος πάντως». (Σ6)

3.4.2 Φύλο, ηλικία και θάνατος

Στα πλαίσια της φαινομενολογικής ανάλυσης παρατηρήθηκαν, επίσης, αναφορές των συμμετεχόντων στις διαφορές των δύο φύλων ως προς την ενασχόληση με τον θάνατο, αλλά και στις ηλικίες που θεωρούν καταλληλότερες για αυτήν την ενασχόληση. Όσον αφορά το φύλο, συγκεκριμένα δύο από τους συμμετέχοντες δεν θεώρησαν κατάλληλες τις γυναίκες για την ενασχόληση με το θάνατο, καθώς θεωρούν ότι δεν μπορούν να επιτύχουν τον απαραίτητο σεβασμό, λόγω της οικειότητας που δημιουργούν με το κοινωνικό περίγυρο και λόγω της αδυναμίας τους για τη φροντίδα της σορού.

«Δεν υπάρχει άντρας – γυναίκα πλέον. Ναι! Γιατί όχι; Δεν έχει να κάνει κάτι από τη στιγμή που έρχονται άντρες και τα κάνουν!»(Σ7)

«Ναι είναι λίγο φαλλοκρατική. Έχουμε και δω γυναίκες συναδέλφους αλλά δεν ξέρω αν είναι ... αν εμπνέουν τον ίδιο σεβασμό όσο άξιες και αν είναι. Υπάρχει μεγαλύτερη οικειότητα με τη γυναίκα. Αποκτάει πολύ πιο εύκολα σχέση. Η γυναίκα εισβάλλει πιο εύκολα στο σπίτι, εισβάλλει πιο εύκολα στην οικογένεια, τους κάνει να νιώσουν πιο άνετα. Έχουν λίγο περισσότερο οικειότητα αλλά σε θέματα οργάνωσης, ηγεσίας ε ...μετά από κάποιες φορές όταν έχεις οικειότητα με κάποιον το χάνεις εσύ. Πόσο μάλλον να το χει από την αρχή ο άλλος στο μυαλό του....».(Σ2)

Την αντίθετη άποψη είχε ένας από τους συμμετέχοντες, όπου θεώρησε τις γυναίκες καταλληλότερες από τους άντρες για την ενασχόληση με τον θάνατο, καθώς είναι περισσότερο επικοινωνιακές και έχουν περισσότερη πειθώ.

«Πιστεύω και μια γυναίκα σε αυτόν τον χώρο μπορεί να τα βγάλει πέρα και πολύ καλύτερα σε θέμα επικοινωνιακό σε σχέση με έναν άντρα. Η γυναίκα είναι αυτή που παίρνει τις καίριες αποφάσεις, γιατί η γυναίκα, όπως κάνει κουμάντο στο σπίτι πολλές φορές, έτσι κάνει και σε ένα μαγαζί και οπουδήποτε. Πίσω από έναν άντρα βρίσκεται πάντα μια γυναίκα, Πιστεύω ότι το θέμα της επικοινωνίας παίζει μεγάλο και σημαντικό ρόλο γιατί η γυναίκα έχει μεγαλύτερη μέθοδο πειθούς από τον άντρα.» (Σ4)

Αν και δεν υπάρχουν ερευνητικά δεδομένα που να αποδεικνύουν τη διαφορετική διαχείριση του θανάτου ανάμεσα σε ενήλικες άντρες και γυναίκες, έχει αποδειχθεί αυτή η διαφορά σε παιδιά. Στην έρευνα των Knight, Elfenbein και Carozzi (2000), φάνηκε πως αν και δεν υπήρχαν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, όσον αφορά την αντίδρασή τους στην πρώτη επαφή με τον θάνατο, υπήρχε διαφορά στις στάσεις που δημιούργησαν, αλλά και στον παράγοντα που εμφανίστηκε ως περισσότερο βοηθητικός για τη διαχείριση της λύπης τους. Συγκεκριμένα, τα αγόρια που έκλαψαν ανέπτυξαν περισσότερο αρνητικές στάσεις για το θάνατο σε σχέση με τα αγόρια που δεν έκλαψαν. Επίσης, εμφάνισαν υψηλότερο φόβο θανάτου και αποφευκτική συμπεριφορά, όσον αφορά, τόσο τις σκέψεις θανάτου, όσο και τον ίδιο τον θάνατο. Όσον αφορά τα κορίτσια, οι στάσεις φάνηκαν να επηρεάζονται περισσότερο από την στάση του γονέα ως προς το γεγονός. Όταν είχε προηγηθεί συζήτηση για τον θάνατο, πριν ακόμα το παιδί βιώσει την εμπειρία, εμφανίστηκε υψηλότερη αποδοχή του θανάτου. Αντίθετα, όταν δεν υπήρχε συζήτηση με τον γονέα ή η συζήτηση αυτή έπονταν του θανάτου, οι συμμετέχοντες εμφάνισαν υψηλό άγχος και φόβο θανάτου. Οι διαφορές, βέβαια, αυτές, σύμφωνα με τους ερευνητές, μπορεί να οφείλονται στον διαφορετικό τρόπο ανατροφής και κοινωνικοποίησης των δύο φύλων, αλλά και στην διαφορετική ανταπόκριση των γονέων στις ανάγκες του παιδιού, ανάλογα με το φύλο του.

Όσον αφορά την ηλικία οι συμμετέχοντες θεώρησαν πως όσο ηλικιακά μεγαλύτερος είναι κάποιος, τόσο καταλληλότερος είναι για την ενασχόληση με τον θάνατο, καθώς μεγαλώνοντας κερδίζει πιο εύκολα την εμπιστοσύνη των συγγενών, κατανοεί περισσότερο τις ανάγκες τους και μπορεί πιο εύκολα να ταυτιστεί μαζί τους. Ερευνητικά, έχει αποδειχθεί η αρνητική συσχέτιση της ηλικία των φροντιστών θανάτου και με τον φόβο θανάτου. Η αρνητική αυτή συσχέτιση αφορούσε τον φόβο για τη διαδικασία θανάτου, τον φόβο για τους σημαντικούς άλλους και τον φόβο πρόωρου θανάτου (Harrawood, White, & Benschoff, 2009. Harrawood, 2010). Επομένως, λόγω του μειωμένου φόβου θανάτου και έχοντας ζήσει περισσότερες εμπειρίες θανάτου, ίσως είναι πιο εξοικειωμένοι για να ασχοληθούν με αυτόν.

«Δηλαδή ας πούμε ν ο δικηγόρος είναι 25-30 χρονών..ε δύσκολα θα χει δουλειά. Δεν τον εμπιστεύονται γιατί λένε πόσο εμπειρία να χει πάνω στη δουλειά; Παρόμοια και στο γραφείο τελετών. Άλλη εμπιστοσύνη θα δείξουν σε κάποιον 30 χρονών, άλλη εμπιστοσύνη σε κάποιον που είναι 50». (Σ6)

«Δεν πιστεύω ότι μπόρεσα να το δώσω όλο μου το είναι εκεί πέρα μέσα. Να προσαρμοστώ πλήρως. Δηλαδή να καταλάβω πολλά πράγματα για το πώς τα σκέφτομαι

εγώ, πώς τα βλέπουν οι άλλοι έξω. Δεν προσαρμόστηκα πλήρως λόγω της ηλικίας μου».(Σ3)

«Ιδίως αν λέμε για δουλειά, η οποία είναι καθημερινότητα, δεν μπορούσες να βρεις άνθρωπο κάτω των 30 χρονών..35. κατάλαβες; Ε αυτό ήταν πάρα πολύ κουραστικό για μένα γιατί υπήρχε διαφορά ηλικίας με τους πάντες, πάντα, σταθερά. Γι αυτό και δεν απορρίπτω και γω στο μέλλον να ασχοληθώ ξανά με αυτήν εδώ πέρα τη δουλειά. Έχοντας και γω μεγαλώσει. Έχοντας αρχίσει να βλέπω τις οικογένειες των θανόντων πιο κοντά στην ηλικία μου και όλα αυτά εδώ πέρα» (Σ3).

3.4.3 Παιδιά και θάνατος

Στα πλαίσια των συνεντεύξεων οι συμμετέχοντες διατύπωσαν και την άποψή τους για την μελλοντική ενασχόληση των παιδιών τους με το θάνατο. Τέσσερις από τους φροντιστές δήλωσαν την επιθυμία του τα παιδιά να ασχοληθούν επαγγελματικά με τον θάνατο, με την προϋπόθεση να το βιώνουν ως λειτούργημα που προσφέρει βοήθεια σε άτομα που πονούν. Παρόμοια αποτελέσματα είχε και η έρευνα του Ashforth και των συνεργατών του (2007), όπου οι μισοί περίπου φροντιστές θανάτου επιθυμούσαν αυτήν την επαγγελματική σταδιοδρομία για τα παιδιά τους.

«Τα παιδιά μου θέλω απλά να κάνουν τη δουλειά που θέλουν να κάνουνε, αλλά τώρα αυτή η δουλειά είναι ωραία» (Σ1).

«Θα θελα να μεταδώσω στο παιδί μου τη δουλειά όπως την κάνω εγώ. Δηλαδή να την αγαπάει και να την θέλει τη δουλειά. Αμα δεν την θέλει ο ίδιος εγώ θα του πω «δεν κάνεις γι αυτή τη δουλειά». Γιατί τη δουλειά προτιμώ να την μεταδώσω σε κάποιον που ξέρω ότι θα πονέσει. Θέλω να συνεχίσει το λειτούργημα που κάνω. Γιατί πιστεύω ότι κάνω λειτούργημα.»(Σ2)

«Άμα νοιώθω ότι μπορώ να του περάσω αυτό το πράγμα, ότι μπορεί να βοηθήσει κόσμο σε μια δύσκολη στιγμή της ζωής τους και μπορεί να το κάνει ή πιστεύει το ίδιο ότι μπορεί να το κάνει, κανένα πρόβλημα να το κάνει. Κατάλαβες; Άμα το κάνει μόνο για τα λεφτά, δεν θα θελα» (Σ3)

«Δεν έχω πρόβλημα. Αρκεί να μπορεί να ζήσει απ αυτό. Αν δεν μπορεί να ζήσει, να βρει κάτι άλλο (μεγάλη παύση). Δεν είχα τέτοιο θέμα». (Σ7)

Αντίθετα, δύο από τους συμμετέχοντες ως μόνο λόγο για τα ασχοληθούν τα παιδιά τους με το θάνατο θεωρούν τις οικονομικές απολαβές.

«Ε η αλήθεια είναι ότι σαν όνειρο θα χα να μάθω στο παιδί μου κάτι το οποίο θα είχε περισσότερο σχέση με πρωτογενή παραγωγή παρά με κάτι τέτοιο. Θα το θεωρούσα περισσότερο αυτό σαν μια οικονομική δικλίδα ασφαλείας». (Σ5)

«Κοίτα το βασικό είναι για να ασχοληθείς με αυτή τη δουλειά, να έχεις καλές αποδοχές. Δηλαδή για ποιο άλλο λόγο να ασχοληθείς με αυτή τη δουλειά; Ε... δουλειά που σίγουρα δεν θα θελε κάποιος να ασχοληθούν τα παιδιά του με αυτή τη δουλειά». (Σ6).

3.4.4 Θετικά και αρνητικά στοιχεία στην ενασχόληση με το θάνατο

Αναφερόμενοι στο επάγγελμά τους οι φροντιστές θανάτου διατύπωσαν τα σημεία που θεωρούν αρνητικά και θετικά κατά την ενασχόληση με τον θάνατο. Στα αρνητικά σημεία συγκαταλέγονται το ωράριο, καθώς ο θάνατος μπορεί να συμβεί ανά πάσα στιγμή, οι δημόσιες σχέσεις, οι οποίες είναι απαραίτητες όταν ασχολείσαι επαγγελματικά με ένα τόσο ευαίσθητο τομέα όπως ο θάνατος και η δυσκολία σύναψης μακροχρόνιων κοινωνικών σχέσεων, καθώς κατά την συνάντηση με τους συγγενείς – πελάτες, αυτοί βιώνουν το πένθος τους.

«Το πιο βασικό αρνητικό είναι δεν έχει σταθερά ωράρια στο γραφείο τελετών. Μπορεί να είναι οποιαδήποτε στιγμή της ημέρας, οποιαδήποτε αργία, οποτεδήποτε» (Σ3).

«Τα κατά είναι, ας πούμε, αυτό το δύσκολο ωράριο. Το δύσκολο ωράριο ... ε..οι συνθήκες υγιεινής.. το θεωρώ ένα κατά, ας πούμε, αναγκάζεσαι να βρίσκεσαι σε χώρους, όπου όσο να να είναι φορτισμένα με φορτία επιβλαβή». (Σ5)

«Ένα πράγμα που μισώ είναι ότι δεν έχουμε ωράριο. Αυτό λίγο μου τη σπάει. Όταν είμαι κάπου και περνάω πολύ καλά, να πρέπει τσουκ να σηκωθώ να φύγω» (Σ6)

«Δύο πράγματα με εκνευρίζουν σε αυτό το επάγγελμα, ένα είναι το ωράριο που δεν υπάρχει.... Ναι ζυπνάς μέσα στη νύχτα. Α! και το άλλο είναι οι δημόσιες σχέσεις. Αυτό

με νευριάζει πάρα πολύ. Θα θελα να μια δημόσιος υπάλληλος. Δεν θα με ένοιαζε να χτίσω καλές σχέσεις με όλους». (Σ2)

«Έχει πάρα πολύ δημόσιες σχέσεις αυτό το επάγγελμα. Είναι ο μοναδικός τρόπος για να διαφημιστείς. Αυτό που σου είπα και νωρίτερα. Είναι πολύ δύσκολο να διαφημιστείς σαν γραφείο τελετών». (Σ3)

«Δεν μπορούσα να έχω κοινωνικές επαφές. Πολύ δύσκολα θα χα κοινωνικές επαφές με ανθρώπους που ήταν πελάτες μας. Δηλαδή ....δουλεύοντας στο γραφείο τελετών, δεν ήθελες εσύ ο ίδιος να τους απασχολήσεις και με άλλα πράγματα προσωπικά ή της επικαιρότητας. Από την άποψη ξέρεις ...αυτός ο άνθρωπος αυτή τη στιγμή πενθεί. Δεν θέλεις να κάνεις συζήτηση». (Σ3)

Στα θετικά του επαγγέλματος συγκαταλέγονται η ευγνωμοσύνη που λαμβάνουν από τους συγγενείς για την ψυχική γαλήνη που τους προσφέρουν.

«Είναι σε εισαγωγικά η ηδονή του ευχαριστώ που σου λέει ο άνθρωπος και βλέπεις ότι το εννοεί. Γιατί νοιώθεις πραγματικά ότι κάτι έκανες. Μετά δεν μετράνε ούτε λεφτά ούτε τίποτα. Νοιώθεις ότι γεμίζεις σαν άνθρωπος». (Σ2)

«Το ευχαριστώ που θα μου πει ο κόσμος. Το πραγματικό ευχαριστώ και δεν μιλάω χρηματικό. Το να μου πει ο κόσμος «ήσουνά δίπλα μας σε οποιαδήποτε στιγμή και να με αγκαλιάσουνε. Αυτό το πράγμα είτε κυριολεκτικό, είτε μεταφορικό. Αυτή είναι η μεγαλύτερη ανταμοιβή. Μεγαλύτερη ακόμα και από τα χρήματα που θα πάρω για το επάγγελμα που κάνω». (Σ4)

«Η πληρωμή μου είναι όταν κάθομαι κοντά στον νεκρό την ώρα της τελετής και περνάει ο κόσμος και χαιρετάει και ακούω ατάκες που λένε οι άλλοι «τι ήρεμα που έφυγε!». Εγώ από μέσα μου λέω «έπρεπε να τον δεις την ώρα πουν έφυγε ...τι ήρεμα που έφυγε!!» (γέλια) και «αναπαύτηκε και ξεκουράστηκε και τι όμορφος που είναι». Αυτά είναι η πληρωμή μου». (Σ6)

3.4.5 Εκπαίδευση και εκσυγχρονισμός στην ενασχόληση με τον θάνατο

Στα πλαίσια των συνεντεύξεων, οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν και στην ανάγκη ύπαρξης εκπαίδευσης προκειμένου την ενασχόληση με τον θάνατο. Η εκπαίδευση θα διευκολύνει τους φροντιστές στην κατανόηση των αρμοδιοτήτων τους, ενώ θα τους παράσχει στους την απαραίτητη αίσθηση αυτεπάρκειας και αυτοαποτελεσματικότητας για την επαγγελματική τους ενασχόληση. Το δεδομένο αυτό έχει επισημανθεί και από άλλες ερευνητικές εργασίες (Cahill, 1999. Chan & Tin, 2012. Watts, 1977. Weeks, 1989).

«Δηλαδή ίσως μέσα στο γραφείο να μπορούσα να βοηθάω περισσότερο, αλλά επειδή είναι τέτοια η φύση της δουλειάς, σε αφήνουν όλα να τα δεις σιγά σιγά. Ποτέ δεν τα χεις δει όλα. Θα θελα ένα θεωρητικό υπόβαθρο. Να μπορούσα δηλαδή να σκεφτώ όλα τα πιθανά σενάρια που μπορώ να δω, να τα κατανοήσω σε ένα βαθμό και μετά να αρχίσω να τα βλέπω και μπροστά μου». (Σ3)

«Είχα δάσκαλο κατά κάποιο τρόπο κάποιον που είχαμε στο γραφείο και δούλευε στο νεκροτομείο αυτός. Αυτός μου τα μάθε όλα. Είχε γνώσεις πάρα πολλές. Μου το κανε και φαινόταν πάρα πολύ απλό. Χωρίς να είναι». (Σ2)

Χρήσιμη είναι η ύπαρξη εκπαίδευσης, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες και για την αντιμετώπιση του στίγματος και την κοινωνική τους ανύψωση.

«Είμαστε υπέρ αυτής της μόρφωσης. ταυτόχρονα με την ίδρυση της σχολής, θα πάμε να κατοχυρώσουμε το επάγγελμά μας, όσον αφορά τα πράγματα, τα οποία πρέπει να έχουν οι συνάδελφοι σε ένα γραφείο τελετών, οπότε να πληροί προδιαγραφές για να το χεις. Και όσο αυξάνονται τα στάνταρ τα κοινωνικά και οι διαδικασίες που πρέπει να γίνονται, ο κόσμος θα αποκτάει διαφορετική άποψη για μας». (Σ4)

«Πιστεύω ότι όλος ο κόσμος έχει την αποστροφή στο επάγγελμα μας λόγω ότι κάποιοι άνθρωποι δεν ξέραν να κάνουν σωστά τη δουλειά τους στο παρελθόν γιατί είναι όπως σου είπα εμπειρικό επάγγελμα. Δεν είναι ένα επάγγελμα το οποίο θα το είχες σπουδάσει και να το κάνεις με μια τυποποίηση». (Σ4)

Αντίθετη άποψη εκφράζει ένας από τους συμμετέχοντες, ο οποίος θεωρεί πως η ύπαρξη εκπαίδευσης δεν πρόκειται να αλλάξει το κοινωνικό του επίπεδο και το στίγμα της κοινωνίας, αλλά θα συμβάλλει μόνο στην αύξηση των κερδών όσων ασχολούνται με τον θάνατο.

«Κοινωνικά.... Δεν ξέρω κατά πόσο θα αλλάξει κοινωνικά. Να αλλάξει το status επειδή εγώ είμαι απόφοιτος; Σιγά μην μετράει πουθενά. Ε όχι δεν θα μετρήσει πουθενά εκεί. Αυτό που κάνει τώρα ο σύλλογος σχετικά με τον νόμο είναι για να τερματιστεί το θέμα της πειρατείας..Κάνεις κλειστό το επάγγελμα. έπρεπε να είναι πολύ λιγότερα τα γραφεία. (Σ7)

Τέλος, από έναν συμμετέχοντα τονίστηκε η ανάγκη εκσυγχρονισμού της ενασχόλησης με τον θάνατο. Συγκεκριμένα, φάνηκε να επιθυμεί την μίμηση των συνθηκών του εξωτερικού, όπου η εμπορευματοποίηση του θανάτου, επιφέρει τεράστια κέρδη στους φροντιστές (Novelle, 1983) και την μετατροπή των γραφείων τελετών σε οίκους τελετών (Κυβέλου, 2010).

«Πρέπει όλα τα γραφεία να χουν οίκους όπως στο εξωτερικό. Τι σημαίνει; Θα χεις κτήριο, αίθουσες που θα παραμένουν οι σοροί, θα χεις ψυγεία δικά σου, θα χεις θάλαμο που γίνονται ταριχεύσεις όπως στα νεκροτομεία με πάγκους τα πάντα.» (Σ7)

Εν κατακλείδι, όπως προαναφέρθηκε, το αν θα βιωθεί, ή όχι, ο θάνατος ως τραυματικό γεγονός φαίνεται να επηρεάζεται από πλήθος παραγόντων. Στην παρούσα έρευνα η επαφή με το θάνατο και το επακόλουθο κοινωνικό στίγμα δεν φαίνεται να αποτελεί τραυματικό γεγονός. Το δεδομένο αυτό φαίνεται να εξηγείται από τη στάση και τη σωστή ενημέρωση που παρείχε το εκπαιδευτικό σύστημα στους συμμετέχοντες (Bugge, Darbyshire, Røkholt, Haugstvedt, & Helseth, 2014. Crase & Crase, 1979. Hoelter & Epley, 1979. Niemec & Schuelenberg, 2011. Saldinger, Cain, & Porterfield, 2003. Sharapan, 1977. Yang & Chen, 2009), το πολιτισμικό τους πλαίσιο (Lee, Kim, Choi, & Koo, 2014), την επαφή τους με τη θρησκεία (Chapple, Swift, & Ziebland, 2011), την συμμετοχή τους στο τελετουργικό μέρος του θανάτου (Reeves, 2011), τα ιδιοσυγκρασιακά τους χαρακτηριστικά, όπως η ύπαρξη χιούμορ (Bonanno, 2004), την αντίληψή τους για τον θάνατο (Boyratz, Horne, & Waits, 2015) και την χρήση πολλών τεχνικών και μηχανισμών άμυνας (Ashforth et al, 2007. Thompson 1991. 2001). Στην ελληνική κοινωνία, αν και έχει πραγματοποιηθεί η ιατρικοποίηση του θανάτου και η αστυφιλία, δεν έχει γίνει η πλήρης εμπορευματοποίησή του, ούτε η χαλάρωση των οικογενειακών δομών και η υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η στάση που έχει η κοινωνία απέναντι στον θάνατο πιθανόν να μην είναι τόσο αποφευκτική, όσο σε άλλες χώρες, καθώς σύμφωνα με τον Novelle (1983) αυτοί είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν την στάση της κάθε κοινωνίας απέναντι στον θάνατο.

3.5 Συναισθήματα ερευνήτριας

Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων προέκυψαν και κάποιες συμπεριφορές, η ένταση των οποίων δεν αποτυπώθηκε στα αποτελέσματα που προαναφέρθηκαν. Μέσα από παρατήρηση και από καταγραφή των προσωπικών συναισθημάτων της ερευνήτριας, αλλά και εξετάζοντας τη διάρκεια που αφιέρωσαν σε κάθε κομμάτι της ζωής τους κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων θα χρειαστεί να εστιάσουμε στο κομμάτι του πένθους και στις τεχνικές διαχείρισης του πιθανού στίγματος.

Τρεις από τους επτά συμμετέχοντες αφιέρωσαν πολύ χρόνο κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων στην εξιστόρηση του δικού τους πένθους και των αρνητικών τους συναισθημάτων. Λεπτομέρειες έδωσαν επίσης για τις συνθήκες θανάτου, για την προσωπικότητα του ατόμου που έχασαν, τις συνήθειες του, αλλά και τις συνήθειες που είχαν μαζί με το συμμετέχοντα και την καθημερινότητά τους. Σε μια μάλιστα περίπτωση ενός συμμετέχοντα, ζητήθηκε από τον ίδιο διακοπή της μαγνητοφώνησης, η οποία διήρκησε σχεδόν ένα μισάωρο. Κατά τη διακοπή εξιστόρησε ιστορίες μου βίωσε με τον εκλιπόντα παππού του. Φαινόταν έντονα συναισθηματικά φορτισμένος, έκλαιγε και συνεχώς ανέφερε πόσο αισθητή του ήταν η απουσία του παππού του. Η συναισθηματική αυτή ένταση θα μπορούσε ίσως να θεωρεί έντονα, αν αναλογιστεί κάποιος πως ο θάνατος του παππού του δεν ήταν ένα πρόσφατο γεγονός. Στις άλλες δύο περιπτώσεις λόγω του ότι δεν ζητήθηκε διακοπή, έγινε καταγραφή του πένθους, αλλά χρειάστηκε να οριοθετηθεί η συζήτηση από την ερευνήτρια, προκειμένου να μην αφιερωθεί όλη η συνέντευξη στις συνθήκες θανάτου και στην προσωπικότητα του θανόντος. Επομένως, παρά την ενασχόληση με τον θάνατο οι συμμετέχοντες φάνηκε να αντιμετωπίζουν έντονες δυσκολίες στη διαχείριση του δικού τους πένθους.

Δεύτερος τομέας που δεν αποτυπώθηκε μόνο σε όσα αφηγήθηκαν οι συμμετέχοντες, αλλά και στη ίδια την συμπεριφορά τους είναι οι τεχνικές διαχείρισης του στίγματος. Οι τεχνικές αυτές, λόγω της συνεχόμενης χρήσης τους, φαίνεται να έχουν γίνει αναπόσπαστο κομμάτι της συμπεριφοράς των φροντιστών, καθώς αν και δεν υπήρχε λόγος να χρησιμοποιηθούν, καθώς η ερευνήτρια ήταν τόσο παιδί φροντιστή θανάτου, όσο και η ίδια ασχολούνταν με τη φροντίδα θανάτου, ήταν ορατές. Συγκεκριμένα οι πέντε από τους συμμετέχοντες, οι οποίοι ασχολούνταν παράλληλα με άλλη εργασία, αφιέρωσαν μεγάλο χρονικά κομμάτι των συνεντεύξεων στην περιγραφή της άλλης τους εργασίας. Ενώ ένας από τους συμμετέχοντες έκανε και δώρο στην ερευνήτρια προϊόν που παράγει από την άλλη του

εργασία. Επίσης, ήταν ορατή η έμφαση στον επαγγελματισμό, μέσω της συνεχής αναφοράς στις παροχές και στο οικονομικό κέρδος, και η συναισθηματική αποστασιοποίηση, μέσω της εξιστόρησης συγκεκριμένων ιστοριών που αφορούν το θάνατο. Η αντίδραση αυτή, ως άμυνα, έγινε ιδιαίτερα ορατή σε έναν συμμετέχοντα, ο οποίος μετά από μια αυτοαποκάλυψη δική του, αποστασιοποιήθηκε συναισθηματικά και εκφραζόταν πλέον μόνο μέσω του επαγγελματικού του ρόλου. Τέλος, ορατή ήταν η παρουσίαση του εαυτού του ως κάτι αντίθετο από αυτό που ο κόσμος περιμένει. Κατ' αυτόν τον τρόπο πέντε από τους επτά συμμετέχοντες εμφανίζονταν υπερβολικά φιλικοί και εύθυμοι, ενώ δύο από αυτούς φαινόταν να τονίζουν έντονα τα θετικά τους στοιχεία όπως την κοινωνικότητά τους και την εξωτερική τους εμφάνιση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το συγκεκριμένο κεφάλαιο έχει ως στόχο να παρουσιάσει τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας, τους παράγοντες που επηρέασαν την ερευνήτρια κατά τη διεξαγωγή και ανάλυση των συνεντεύξεων, τα όρια και στους περιορισμούς της παρούσης έρευνας, ενώ, τέλος, θα διατυπωθούν προτάσεις για περαιτέρω έρευνα και για την εφαρμογή των αποτελεσμάτων στη θεραπευτική πράξη.

4.1 Συμπεράσματα της έρευνας

Στόχος της συγκεκριμένης έρευνας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η σε βάθος μελέτη των εμπειριών ατόμων, που ήρθαν σε πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο. Βασικά ερωτήματα που επιχειρήθηκαν να απαντηθούν λοιπόν αφορούν α) στη δημιουργία ή όχι ψυχικού τραύματος λόγω της πρόωμης και επαναλαμβανόμενης επαφής με τον θάνατο β) στη βίωση ή όχι κοινωνικού στίγματος λόγω αυτής της επαφής και γ) στην επιρροή της επαφής αυτής στις παρούσες αξίες, αντιλήψεις και στάσεις των συμμετεχόντων.

Σκοπός, λοιπόν, της παρούσης θεματικής ενότητας είναι να οργανωθούν τα βασικά συμπεράσματα της έρευνας και να προβληθούν τα κυρίαρχα μοτίβα. Από τα αποτελέσματα λοιπόν προκύπτουν τα παρακάτω συμπεράσματα.

Όσον αφορά την ψυχολογική ανάπτυξη των φροντιστών, παρόλη την πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν την αίσθηση φόβου – ή τουλάχιστον ανησυχίας- για τον επερχόμενο θάνατο των σημαντικών άλλων στη ζωή τους. Η σκέψη και μόνο του θανάτου προκαλεί έντονα συναισθήματα φόβου, θλίψης και ανησυχίας σε κάποιους από τους συμμετέχοντες. Φόβος εμφανίζεται και μπροστά στην πιθανότητα βίαιου - μη αναμενόμενου θανάτου ή μιας πιθανής ασθένειας που θα ταλαιπωρήσει το άτομο ψυχικά και σωματικά. Τέλος, υπήρξαν συμμετέχοντες που εκδήλωσαν φόβο για τα γεγονότα που έπονται του θανάτου ενός σημαντικού άλλου. Τα έντονα αρνητικά συναισθήματα, ωστόσο, που δημιουργεί η σκέψη του θανάτου, ή η διαδικασίες που προηγούνται ή έπονται αυτού, φαίνεται να οδηγούν σε βελτίωση της ποιότητας των σχέσεων του ατόμου που ασχολείται με τον θάνατο με την οικογένειά του. Εκτός από τον φόβο για τον θάνατο σημαντικών άλλων, οι συμμετέχοντες εξέφρασαν φόβο

και για τον δικό τους θάνατο. Σχεδόν όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι αναφέρθηκαν στην ύπαρξη φόβου, ή τουλάχιστον σκέψεων για τον δικό τους θάνατο. Βέβαια στην παρούσα έρευνα δεν μπορούμε να εξάγουμε κάποιο συμπέρασμα για το αν το άγχος θανάτου των φροντιστών θανάτου είναι υψηλότερο ή χαμηλότερο από αυτό του γενικού πληθυσμού, καθώς δεν υπήρξε ομάδα σύγκρισης. Οι συμμετέχοντες στα πλαίσια των συνεντεύξεων αναφέρθηκαν, επίσης, στην εμπειρία του πρώτου δικού τους πένθους. Απ'ότι φάνηκε οι συμμετέχοντες θυμόταν με λεπτομέρειες τόσο τα αρνητικά συναισθήματα, τα οποία είχαν βιώσει, όσο και την κηδεία επιβεβαιώνοντας την ανεξίτηλη μνήμη του πένθους. Η εμπειρία αυτή παρουσιάζεται στην παρούσα έρευνα ως επώδυνη με έντονα συναισθήματα θλίψης και νοσταλγίας. Η επαφή, δηλαδή, με τον θάνατο άλλων ατόμων δεν φάνηκε να προετοιμάζει τους συμμετέχοντες για τη βίωση και τη διαχείριση του δικών τους συναισθημάτων πένθους. Η βίωση του πένθους φάνηκε να επηρεάζει την κατανόηση του πένθους των πενθούντων συγγενών, αλλά και να έχει επίδραση στη δουλειά τους και στην ζωή τους. Συγκεκριμένα, μετά το πένθος άρχισαν να συμπάσχουν και να κατανοούν περισσότερο τον πόνο των συγγενών, συγκριτικά με πριν. Ωστόσο, παρ'όλη την ψυχολογική δυσκολία κατά την βίωση πένθους, η εμπειρία αυτή φαίνεται να βελτιώνει τα άτομα γενικότερα ως προσωπικότητες. Εκτός από το δικό τους πένθος, ψυχολογικά φαίνεται να επηρεάζουν τους συμμετέχοντες και κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες θανάτου. Αυτές αφορούν την πρόωγη θνησιμότητα και τους βίαιους θανάτους. Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν δημιουργεί ένταση μόνο το γεγονός του θανάτου, αλλά και οι συναισθηματικά ακραίες συμπεριφορές των συγγενών. Η εκδήλωση του πένθους τους με πιο δραματοποιημένο τρόπο, επιβαρύνει ψυχολογικά τους φροντιστές θανάτου. Φόρτιση δημιουργεί και η αίσθηση βρωμιάς που πολλές φορές δημιουργεί η επαφή με τον θάνατο. Προκειμένου την αποφόρτιση από την επαφή με το θάνατο οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούν κυρίως πέντε τρόπους. Η επικοινωνία και το μοίρασμα των εμπειριών, που σχετίζονται με τον θάνατο, με συναδέλφους φαίνεται να αποτελεί τον πρώτο τρόπο αποφόρτισης της συναισθηματικής έντασης των συμμετεχόντων. Το μοίρασμα πραγματοποιείται κυρίως με συναδέλφους, καθώς οι συμμετέχοντες θεωρούν πως, λόγω κοινών εμπειριών, μπορούν να βιώσουν υψηλότερη ενσυναίσθηση. Όσον αφορά τους φίλους και τις συντρόφους, οι φροντιστές θανάτου δεν θεώρησαν πως είναι οι καταλληλότεροι για το μοίρασμα των εμπειριών τους, καθώς είτε αμφισβητούν την ικανότητα τους να τους κατανοήσουν, είτε ανησυχούν για την ικανότητά τους να χειριστούν τυχόν αρνητικά συναισθήματα. Επιπλέον τρόποι αποφόρτισης από την ενασχόληση με τον θάνατο είναι η παράλληλη ενασχόληση με κάποιο άλλο επάγγελμα, η

διαφοροποίηση της επαγγελματικής και της προσωπικής ταυτότητας, η χρήση χιούμορ και, τέλος, η εστίαση στις οικονομικές απολαβές. Παρόλη την ύπαρξη φόβου θανάτου, τη δυσκολία διαχείρισης του πένθους του και την συναισθηματική ένταση που τους δημιουργούν κάποιες ιδιαίτερες συνθήκες, ο θάνατος αποτελεί για τους συμμετέχοντες ένα φυσιολογικό και αναπόφευκτο γεγονός. Αποτέλεσμα της ύπαρξης του θανάτου είναι η εκτίμηση της ζωής, η αγνόηση ανούσιων γεγονότων, η απόκτηση ψυχραιμίας σε αντίξοες συνθήκες και η δραστηριοποίηση προς την επίτευξη των στόχων λόγω της κατανόησης του πεπερασμένου της ύπαρξης. Τέλος, ο θάνατος αποτελεί λυτρωτικό γεγονός σε περίπτωση ύπαρξης ασθένειας.

Όσον αφορά τη βίωση στίγματος, οι συμμετέχοντες εμφανίζονται να βιώνουν το στίγμα κυρίως ως ενήλικες και όχι ως παιδιά ή έφηβοι. Για το δεδομένο αυτό μπορεί να διατυπωθούν διάφορες ερμηνείες. Πιθανόν να οφείλεται στο ότι τα παιδιά δεν έχουν συνειδητοποιήσει ακόμα την έννοια του θανάτου, καθώς ανατρέφονται σε ένα πολιτισμικό και οικογενειακό περιβάλλον που θεωρεί το θάνατο θέμα ταμπού, που πρέπει να περιοριστεί μόνο στο χώρο του νοσοκομείου και να μην εισέλθει στην καθημερινή ζωή τους. Μία δεύτερη πιθανότητα είναι τα παιδιά και οι έφηβοι να νιώθουν πιο άνετα με την ενασχόληση με το θάνατο, καθώς δεν έχουν προλάβει ακόμα να αναπτύξουν αρνητικά στερεότυπα, πιθανόν λόγω του ότι το βιώνουν ως κάτι μακρινό που δεν τους αφορά. Τέλος, είναι επίσης πιθανό η διαφορά αυτή να οφείλεται στην μνήμη των συμμετεχόντων, οι οποίοι μπορεί με το πέρασμα των χρόνων να έχουν υποεκτιμήσει την ύπαρξη στίγματος κατά την σχολική τους ηλικία. Δεν παρατηρήθηκε λοιπόν στίγμα λόγω συγγένειας. Το δεδομένο αυτό πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνικά στιγματισμένη εργασία του πατέρα δεν κατείχε κεντρική θέση στην ταυτότητα των συμμετεχόντων, όταν ήταν παιδιά. Κατά την ενήλικη, ωστόσο, ζωή και όντας οι ίδιοι εργαζόμενοι ως φροντιστές θανάτου, αντιμετώπισαν έντονα το κοινωνικό στίγμα. Παρόλα αυτά οι συμμετέχοντες δεν φαίνεται να βιώνουν την ύπαρξη του στίγματος ως τραυματικό γεγονός, καθώς έχουν αναπτύξει μηχανισμούς άμυνας και τεχνικές που λειτουργούν προστατευτικά.

Οι μηχανισμοί αυτοί άμυνας είναι η χρήση χιούμορ, η απόκρυψη πληροφοριών, η πλήρη αποδοχή, η σύγκριση με ομάδες που θεωρούνται περισσότερο κοινωνικά στιγματισμένες ως βρώμικες, η επικριτική στάση απέναντι στους επικριτές ή η απομάκρυνση από τη κοινωνική τους ζωή, η αποστασιοποίηση με παράλληλη έμφαση στα προσωπικά χαρακτηριστικά, η επίδειξη αντίθετης συμπεριφοράς από αυτής που το κοινωνικό σύνολο περιμένει, η έμφαση στον επαγγελματισμό, η έμφαση στην εξυπηρέτηση των πελατών, η έμφαση στην πολύωρη εργασία τους και την συνεχή τους διαθεσιμότητα, η

συναναστροφή μόνο με άτομα του ίδιου επαγγέλματος, η αναφορά στην ενασχόληση με το θάνατο, ως οικογενειακή κληρονομιά, η χρήση του συμβολικού αναπροσδιορισμού, η χρήση του αμυντικού μηχανισμού της εκλογίκευσης και της απώθησης, η πεποίθηση της αλλαγής της στάσης της κοινωνίας μετά το θάνατο κοντινού συγγενικού προσώπου και τέλος, οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν αυτή τη στιγμή στην ελληνική κοινωνία, οι οποίες φαίνεται να μειώνουν το κοινωνικό στίγμα απέναντι σε όσους ασχολούνται με το θάνατο, καθώς αποτελεί ακόμα έναν τομέα, ο οποίος πάντα θα έχει αντικείμενο εργασίας και μπορεί να προσφέρει θέσεις εργασίας για εξασφάλιση κάποιου εισοδήματος.

Τέλος, η πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο διαμόρφωσε κάποιες από τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων. Αναλυτικότερα, όλοι οι φροντιστές εμφανίζονται να πιστεύουν στην ύπαρξη ζωής μετά το θάνατο, ή τουλάχιστον θα επιθυμούσαν να υπάρχει. Η πίστη στη μετά θάνατον ζωή δίνει μια αισιοδοξία για ένα καλύτερο μέλλον, δημιουργεί θετικά συναισθήματα, προφυλάσσει από την βίωση της απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου ως οριστικό γεγονός, ενώ τέλος προσφέρει το κίνητρο για βίωση μια ηθικής ζωής. Επίσης, οι συμμετέχοντες δεν θεώρησαν κατάλληλες τις γυναίκες για την ενασχόληση με το θάνατο, καθώς θεωρούν ότι δεν μπορούν να επιτύχουν τον απαραίτητο σεβασμό, λόγω της οικειότητας που δημιουργούν με το κοινωνικό περίγυρο και λόγω της αδυναμίας τους για τη φροντίδα της σορού. Όσον αφορά το ζήτημα της κατάλληλης ηλικίας για την ενασχόληση με τον θάνατο, οι συμμετέχοντες θεώρησαν πως όσο ηλικιακά μεγαλύτερος είναι κάποιος, τόσο καταλληλότερος είναι για την ενασχόληση με τον θάνατο, καθώς μεγαλώνοντας κερδίζει πιο εύκολα την εμπιστοσύνη των συγγενών, κατανοεί περισσότερο τις ανάγκες τους και μπορεί πιο εύκολα να ταυτιστεί μαζί τους. Στα πλαίσια των συνεντεύξεων οι συμμετέχοντες διατύπωσαν, επίσης, και την άποψή τους για την μελλοντική ενασχόληση των παιδιών τους με το θάνατο. Τέσσερις από τους φροντιστές δήλωσαν την επιθυμία του τα παιδιά να ασχοληθούν επαγγελματικά με τον θάνατο, με την προϋπόθεση να το βιώνουν ως λειτούργημα που προσφέρει βοήθεια σε άτομα που πονούν. Αναφερόμενοι στο επάγγελμά τους, οι φροντιστές θανάτου διατύπωσαν τα σημεία που θεωρούν αρνητικά και θετικά κατά την ενασχόληση με τον θάνατο. Στα αρνητικά σημεία συγκαταλέγονται το ωράριο, οι δημόσιες σχέσεις και η δυσκολία σύναψης μακροχρόνιων κοινωνικών σχέσεων, ενώ στα θετικά του επαγγέλματος συγκαταλέγονται η ευγνωμοσύνη που λαμβάνουν από τους συγγενείς για την ψυχική γαλήνη που τους προσφέρουν. Τέλος, προκειμένου την ενασχόληση με τον θάνατο, οι συμμετέχοντες αναφέρθηκαν και στην ανάγκη ύπαρξης εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση θα τους παράσχει στους συμμετέχοντες την απαραίτητη αίσθηση αυτεπάρκειας και

αυτοαποτελεσματικότητας για την επαγγελματική τους ενασχόληση και θα βοηθήσει στην αντιμετώπιση του στίγματος και στην κοινωνική τους ανύψωση.

Εν κατακλείδι, στην παρούσα έρευνα η επαφή με το θάνατο και το επακόλουθο κοινωνικό στίγμα δεν φαίνεται να αποτελεί τραυματικό γεγονός. Το δεδομένο αυτό φαίνεται να εξηγείται από τη στάση και τη σωστή ενημέρωση που παρείχε το εκπαιδευτικό σύστημα στους συμμετέχοντες, το πολιτισμικό τους πλαίσιο, την επαφή τους με τη θρησκεία, την συμμετοχή τους στο τελετουργικό μέρος του θανάτου, την αντίληψή τους για τον θάνατο και την χρήση πολλών τεχνικών και μηχανισμών άμυνας. Στην ελληνική κοινωνία, αν και έχει πραγματοποιηθεί η ιατρικοποίηση του θανάτου και η αστυφιλία, δεν έχει γίνει η πλήρης εμπορευματοποίησή του, ούτε η χαλάρωση των οικογενειακών δομών και η υποχώρηση της θρησκευτικής πίστης. Κατ'αυτόν τον τρόπο, η στάση που έχει η κοινωνία απέναντι στον θάνατο πιθανόν να μην είναι τόσο αποφευκτική, όσο σε άλλες χώρες.

4.2 Αναστοχαστικότητα

Τα σημεία που επηρέασαν τον τρόπο που επιτέλεσα την ερευνητική μου διατριβή, τον τρόπο διεξαγωγής των συνεντεύξεων και ανάλυσης του περιεχομένου είναι η εμπειρία μου ως παιδί φροντιστή θανάτου, η εμπειρία μου ως φροντίστρια θανάτου και η μεταπτυχιακή μου εκπαίδευση, ως ψυχολόγος, στην αντιμετώπιση του πόνου.

Συγκεκριμένα, η εμπειρία μου ως παιδί φροντιστή θανάτου στα εφηβικά χρόνια και η εμπειρία μου ως φροντίστρια θανάτου κατά τα ενήλικα χρόνια με βοήθησαν ώστε να κατανοήσω πληρέστερα τις εμπειρίες και τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων, ειδικά στις περιπτώσεις όπου υπήρξε πλήρης ταύτιση εμπειριών. Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις όπου υπήρξαν αντίθετες αντιλήψεις, η διατύπωση εναλλακτικών θεωρήσεων της παρόμοια εμπειρίας, με βοήθησε να διευρύνω τις αντιλήψεις και να ερμηνεύσω εκ νέου, και περισσότερο σφαιρικά, κάποια βιώματα που αφορούν την ενασχόληση με τον θάνατο. Όσον αφορά την η μεταπτυχιακή μου εκπαίδευση στην αντιμετώπιση του πόνου, με βοήθησε να αντιληφθώ τον θάνατο ως ένα φυσιολογικό γεγονός στον κύκλο της ζωής, το οποίο σε περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στην βίωση πόνου, μπορεί να αποτελεί και λυτρωτικό γεγονός.

4.3 Όρια - περιορισμοί της παρούσης έρευνας και προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Τα συμπεράσματα, τα οποία συζητήθηκαν παραπάνω, παρουσίασαν την επίδραση της πρώιμης και επαναλαμβανόμενης επαφής με το θάνατο σε παιδιά φροντιστών θανάτου. Παρ' ότι όμως τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα που έθεσε η παρούσα έρευνα, καλύφθηκαν σε μεγάλο βαθμό αναδύθηκαν και σημεία ή υποθέσεις προς περαιτέρω έρευνα.

Πρώτο απ' αυτά τα σημεία είναι η δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων στα παιδιά των φροντιστών θανάτου ή σε άλλες ομάδες παιδιών και ενηλίκων που βίωσαν πρώιμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, όχι όμως μέσω της εργασίας του πατέρα τους. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό, θα ήταν χρήσιμο να πραγματοποιηθεί και μια ποσοτική έρευνα στα παιδιά φροντιστών θανάτου ή μια ποιοτική έρευνα σε ενήλικες που ως παιδιά ήρθαν σε επαφή με τον θάνατο με άλλους τρόπους. Δεύτερο σημείο προς διερεύνηση είναι η μελέτη των ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας έρευνας με την συνδυαστική χρήση και άλλων ερευνητικών μεθόδων, όπως για παράδειγμα με την παρατήρηση, ή μέσω της συλλογής πληροφοριών και από άλλες πηγές, όπως για παράδειγμα από τις οικογένειές τους, από τους φίλους τους, από τις συντρόφους τους και από το γενικότερο κοινωνικό τους περίγυρο. Επίσης, χρήσιμο θα ήταν να εφαρμοστεί φαινομενολογική έρευνα και στον γενικότερο πληθυσμό, προκειμένου να μπορούν να πραγματοποιηθούν συγκρίσεις που να αφορούν την ύπαρξη άγχους θανάτου, καθώς όπως προαναφέρθηκε, αν και οι φροντιστές θανάτου, παρόλη την επαφή τους με τον θάνατο, εμφάνισαν άγχος θανάτου, αυτό δεν μπορεί να εξεταστεί αν είναι χαμηλότερο ή υψηλότερο του γενικού πληθυσμού, ενώ οι προγενέστερες μελέτες που εξέτασαν αυτό το ζήτημα εμφάνισαν αντιφατικά δεδομένα και χρησιμοποίησαν μόνο σταθμισμένες κλίμακες. Μία επιπλέον πρόταση για περαιτέρω έρευνα, είναι η πραγματοποίηση της ίδιας έρευνας σε περισσότερα άτομα, τα οποία είχαν γονέα που εργάζονταν με τον θάνατο, τα ίδια όμως ακολούθησαν διαφορετική επαγγελματική ενασχόληση, καθώς υπάρχει η πιθανότητα να βίωσαν περισσότερο αρνητικά, από τους συμμετέχοντές μας, την ενασχόληση του πατέρα με το θάνατο και γι' αυτό να απομακρύνθηκαν από αυτόν τον χώρο εργασίας. Τέλος, χρήσιμη θα ήταν η εύρεση γυναικών με ανάλογες εμπειρίες, προκειμένου να διαπιστωθούν οι τυχόν διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα, όσον αφορά την επαφή και την ενασχόληση με τον θάνατο.

4.4. Προτάσεις για εφαρμογή στη θεραπευτική πράξη

Ως επίλογος της παρούσας διατριβής, θα πραγματοποιηθεί εστίαση στο πλαίσιο εφαρμογής των συμπερασμάτων, που προέκυψαν από τα αποτελέσματα, στη θεραπευτική πράξη. Δηλαδή, στο τι μπορεί να προσλάβει η θεραπευτική κοινότητα από τις εμπειρίες των παιδιών των φροντιστών θανάτου.

Από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψε πως, και ως παιδιά και ως ενήλικες, οι συμμετέχοντες είναι ικανοί να διαχειριστούν το θάνατο και το επακόλουθο κοινωνικό στίγμα, χωρίς να το βιώνουν ως τραυματικό γεγονός, αρκεί να συντρέχουν κάποιες προϋποθέσεις. Η σωστή και ειλικρινή ενημέρωση, σύμφωνα με το πολιτισμικό πλαίσιο, των παιδιών και των ενηλίκων από τους γονείς, το εκπαιδευτικό σύστημα και όσους εργάζονται κοντά στο θάνατο, η επαφή με τη θρησκεία, η συμμετοχή των ατόμων στο τελετουργικό μέρος του θανάτου, η αντίληψή του θανάτου ως ένα μεταβατικό γεγονός, που οδηγεί σε ένα καλύτερο μέρος και η χρήση πολλών τεχνικών και μηχανισμών άμυνας, οδηγεί στη θεώρηση του θανάτου ως ένα φυσιολογικό και αναπόφευκτο γεγονός. Αποτέλεσμα της θεώρησης αυτής είναι η εκτίμηση της ζωής, η αγνόηση ανούσιων γεγονότων, η απόκτηση ψυχραιμίας σε αντίξοες συνθήκες, η δραστηριοποίηση προς την επίτευξη των στόχων, λόγω της κατανόησης του πεπερασμένου της ύπαρξης, και η θέαση του θανάτου ως λυτρωτικό γεγονός. Η θεώρηση αυτή είναι ιδιαίτερα καθησυχαστική σε περίπτωση ύπαρξης ασθένειας και πόνου. Επομένως, όλοι οι επαγγελματίες στο χώρο της υγείας, που αντιμετωπίζουν τον θάνατο καθημερινά, οφείλουν να προωθούν την ανάπτυξη των παραπάνω παραγόντων και να μην ενισχύουν με τη στάση τους τη θεώρηση του θανάτου ως ένα τραυματικό γεγονός, το οποίο επιβάλλεται να αποφευχθεί και στο οποίο δεν θα πρέπει να γίνεται αναφορά.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

5.1. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Adamson, S., & Holloway, M. (2012). Negotiating sensitivities and grappling with intangibles: Experiences from a study of spirituality and funerals. *Qualitative Research, 12*(6), 735-752.
- Aries, P. (1975). *Western attitudes toward death: From the middle ages to the present* (Vol. 3). JHU Press.
- Armsworth, M. W., & Holaday, M. (1993). The effects of psychological trauma on children and adolescents. *Journal of Counseling & Development, 72*(1), 49-56.
- Arnold, K. A., Turner, N., Barling, J., Kelloway, E. K., & McKee, M. C. (2007). Transformational leadership and psychological well-being: the mediating role of meaningful work. *Journal of occupational health psychology, 12*(3), 193.
- Ashforth, B. E., & Kreiner, G. E. (1999). "How can you do it?": Dirty work and the challenge of constructing a positive identity. *Academy of management Review, 24*(3), 413-434.
- Ashforth, B. E., Kreiner, G. E., Clark, M. A., & Fugate, M. (2007). Normalizing dirty work: Managerial tactics for countering occupational taint. *Academy of Management Journal, 50*(1), 149-174.
- Baddeley, J. L., Williams, J. L., Rynearson, T., Correa, F., Saindon, C., & Rheingold, A. A. (2015). Death thoughts and images in treatment-seekers after violent loss. *Death studies, 39*(2), 84-91.
- Becker-Blease, K. A., Freyd, J. J., & Pears, K. C. (2004). Preschoolers' memory for threatening information depends on trauma history and attentional context: Implications for the development of dissociation. *Journal of Trauma & Dissociation, 5*(1), 113-131.
- Benfield, D. G., & Nichols, J. A. (1984). Attitudes and practice of funeral directors toward newborn death. *Death Education, 8*(2-3), 155-167.
- Benton, J. P., Christopher, A. N., & Walter, M. I. (2007). Death anxiety as a function of aging anxiety. *Death Studies, 31*(4), 337-350.
- Bluck, S., Dirk, J., Mackay, M. M., & Hux, A. (2008). Life experience with death: Relation

- to death attitudes and to the use of death-related memories. *Death studies*, 32(6), 524-549.
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events?. *American psychologist*, 59(1), 20.
- Bos, A. E., Pryor, J. B., Reeder, G. D., & Stutterheim, S. E. (2013). Stigma: Advances in theory and research. *Basic and Applied Social Psychology*, 35(1), 1-9.
- Bouras, G., & Lazaratou, E. (2012). Emergence of early childhood trauma in adult psychiatric symptomatology. *Psychiatrike= Psychiatriki*, 23, 39-48.
- Boyraz, G., Horne, S. G., & Sayger†, T. V. (2012). Finding meaning in loss: The mediating role of social support between personality and two construals of meaning. *Death studies*, 36(6), 519-540.
- Boyraz, G., Horne, S. G., & Waits, J. B. (2015). Accepting Death as Part of Life: Meaning in Life as a Means for Dealing With Loss Among Bereaved Individuals. *Death studies*, 39(1), 1-11.
- Bremborg, A. D. (2006). Professionalization without dead bodies: the case of Swedish funeral directors. *Mortality*, 11(3), 270-285.
- Bugge, K. E., Darbyshire, P., Røkholt, E. G., Haugstvedt, K. T. S., & Helseth, S. (2014). Young children's grief: Parents' understanding and coping. *Death studies*, 38(1), 36-43.
- Cahill, S. E. (1999). The boundaries of professionalization: The case of North American funeral direction. *Symbolic Interaction*, 22(2), 105-119.
- Calhoun, L. G., Selby, J. W., & Steelman, J. K. (1989). A collation of funeral directors' impressions of suicidal deaths. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 19(4), 365-373.
- Carden, P. (2001). Rising from the dead: delimiting stigma in the Australian funeral industry. *Health Sociology Review*, 10(2), 79-87.
- Carlson, E. B., & Dalenberg, C. J. (2000). A conceptual framework for the impact of traumatic experiences. *Trauma, Violence, & Abuse*, 1(1), 4-28.
- Carlson, E. B., Furby, L., Armstrong, J., & Shlaes, J. (1997). A conceptual framework for the long-term psychological effects of traumatic childhood abuse. *Child Maltreatment*, 2(3), 272-295.
- Chapple, A., Swift, C., & Ziebland, S. (2011). The role of spirituality and religion for those bereaved due to a traumatic death. *Mortality*, 16(1), 1-19.
- Corr, C. A. (1993). Coping with dying: Lessons that we should and should not learn from

- the work of Elisabeth Kübler-Ross. *Death Studies*, 17(1), 69-83.
- Cruse, D. R., & Cruse, D. (1979). Attitudes toward death education for young children. *Death Studies*, 3(1), 31-40.
- Crocker, J. (1999). Social stigma and self-esteem: Situational construction of self worth. *Journal of Experimental Social Psychology*, 35(1), 89-107.
- Crocker, J., & Major, B. (1989). Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma. *Psychological review*, 96(4), 608.
- Cromer, L. D., Freyd, J. J., Binder, A. K., DePrince, A. P., & Becker-Blease, K. (2006). What's the risk in asking? Participant reaction to trauma history questions compared with reaction to other personal questions. *Ethics & Behavior*, 16(4), 347-362.
- Crouch, B. M. (1975). The occupation of funeral director: A research note on work orientations. *Journal of Vocational Behavior*, 6(3), 365-372.
- Currier, J. M., Holland, J. M., & Neimeyer, R. A. (2006). Sense-making, grief, and the experience of violent loss: Toward a mediational model. *Death studies*, 30(5), 403-428.
- Davis-Berman, J. (2014). Creating a memory book: Undergraduate student experiences with end-of-life interviews. *Death studies*, 38(2), 85-90.
- Deković, M., Koning, I. M., Jan Stams, G., & Buist, K. L. (2008). Factors associated with traumatic symptoms and internalizing problems among adolescents who experienced a traumatic event. *Anxiety, Stress, & Coping*, 21(4), 377-386.
- DePrince, A. P., & Freyd, J. J. (2004). Forgetting trauma stimuli. *Psychological Science*, 15(7), 488-492.
- DePrince, A. P., & Freyd, J. J. (2006). Costs and benefits of being asked about trauma history. *Journal of Trauma Practice*, 3(4), 23-35.
- Dickinson, G. E. (1992). First childhood death experiences. *OMEGA--Journal of Death and Dying*, 25(3), 169-182.
- Draper, P., Holloway, M., & Adamson, S. (2014). A qualitative study of recently bereaved people's beliefs about death: implications for bereavement care. *Journal of clinical nursing*, 23(9-10), 1300-1308.
- Dwyer, P. C., Snyder, M., & Omoto, A. M. (2013). When stigma-by-association threatens, self-esteem helps: Self-esteem protects volunteers in stigmatizing contexts. *Basic and Applied Social Psychology*, 35(1), 88-97.
- Eyetssemitan, F., & Eggleston, T. (2002). The Faces of Deceased Persons as Emotion

- Expressive Behaviors: Implications for Mourning Trajectories. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 44(2), 151-167.
- Foreman, J. (1973). Theory and the ideal type of the professional: the case of the funeral director. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 4(3), 221-228.
- French, H. W. (1985). The clergy and the funeral director: Complementary or contrasting perspectives?. *Death Studies*, 9(2), 143-153.
- Freyd, J. J. (1994). Betrayal trauma: Traumatic amnesia as an adaptive response to childhood abuse. *Ethics & Behavior*, 4(4), 307-329.
- Freyd, J. J. (1997). II. Violations of power, adaptive blindness and betrayal trauma theory. *Feminism & Psychology*, 7(1), 22-32.
- Freyd, J. J., DePrince, A. P., & Gleaves, D. H. (2007). The state of betrayal trauma theory: Reply to McNally—Conceptual issues, and future directions. *Memory*, 15(3), 295-311.
- Freyd, J. J., Klest, B., & Allard, C. B. (2005). Betrayal trauma: Relationship to physical health, psychological distress, and a written disclosure intervention. *Journal of trauma & dissociation*, 6(3), 83-104.
- Gamino, L. A., Easterling, L. W., Stirman, L. S., & Sewell, K. W. (2000). Grief adjustment as influenced by funeral participation and occurrence of adverse funeral events. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 41(2), 79-92.
- Garden, P. (2001). Rising from the dead: delimiting stigma in the Australian funeral industry. *Health sociology review*, 10(2), 79-87
- Harrawood, L. K. (2010). Measuring spirituality, religiosity, and denial in individuals working in funeral service to predict death anxiety. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 60(2), 129-142.
- Harrawood, L. K., White, L. J., & Benshoff, J. J. (2009). Death anxiety in a national sample of United States funeral directors and its relationship with death exposure, age, and sex. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 58(2), 129-146.
- Harvey, M. R. (1996). An ecological view of psychological trauma and trauma recovery. *Journal of traumatic stress*, 9(1), 3-23.
- Hayslip, B., Booher, S. K., Scoles, M. T., & Guarnaccia, C. A. (2007). Assessing adults' difficulty in coping with funerals. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 55(2), 93-115.
- Hayslip, B., Booher, S., Riddle, R., & Guarnaccia, C. A. (2006). Proximal and distal antecedents of funeral attitudes: A multidimensional analysis. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 52(2), 121-142.

- Hebl, M. R., & Mannix, L. M. (2003). The weight of obesity in evaluating others: A mere proximity effect. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(1), 28-38.
- Ho Chan, W. C., & Tin, A. F. (2012). Beyond knowledge and skills: Self-competence in working with death, dying, and bereavement. *Death Studies*, 36(10), 899-913.
- Hoelter, J. W., & Epley, R. J. (1979). Death education and death-related attitudes. *Death Studies*, 3(1), 67-75.
- Hong, S. B., Youssef, G. J., Song, S. H., Choi, N. H., Ryu, J., McDermott, B., ... & Kim, B. N. (2014). Different clinical courses of children exposed to a single incident of psychological trauma: a 30-month prospective follow-up study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(11), 1226-1233.
- Hyland, L., & Morse, J. M. (1995). Orchestrating comfort: The role of funeral directors. *Death Studies*, 19(5), 453-474.
- Janzen, L., Cadell, S., & Westhues, A. (2004). From death notification through the funeral: Bereaved parents' experiences and their advice to professionals. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 48(2), 149-164.
- Kalish, R. A., & Goldberg, H. (1978). Clergy attitudes toward funeral directors. *Death Studies*, 2(3), 247-260.
- Kalish, R. A., & Reynolds, D. K. (1977). The role of age in death attitudes. *Death Studies*, 1(2), 205-230.
- Keith, P. M. (1997). Feelings of deprivation, death anxiety, and depressive symptoms among funeral directors. *OMEGA--Journal of Death and Dying*, 34(2), 107-115.
- Kelly, N., & Reid, A. (2011). A health and safety survey of Irish funeral industry workers. *Occupational medicine*, kqr131.
- Kloep, M. L., Lancaster, S. L., & Rodriguez, B. F. (2014). Sudden Unexpected Versus Violent Death and PTSD Symptom Development. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 23(3), 286-300.
- Knight, H., Elfenbein, M. H., & Capozzi, L. K. (2000). Relationship of recollections of first death experience to current death attitudes. *Death studies*, 24(3), 201-221.
- Kolls, M. (1977). Reflections on my children's experiencing death. *Death Studies*, 1(2), 231-234.
- Lazarus, L., Deering, K. N., Nabess, R., Gibson, K., Tyndall, M. W., & Shannon, K. (2012). Occupational stigma as a primary barrier to health care for street-based sex workers in Canada. *Culture, health & sexuality*, 14(2), 139-150.
- Lee, J. S., Kim, E. Y., Choi, Y., & Koo, J. H. (2014). Cultural Variances in Composition of

- Biological and Supernatural Concepts of Death: A Content Analysis of Children's Literature. *Death studies*, 38(8), 538-545.
- Link, B. G., Struening, E. L., Rahav, M., Phelan, J. C., & Nuttbrock, L. (1997). On stigma and its consequences: evidence from a longitudinal study of men with dual diagnoses of mental illness and substance abuse. *Journal of Health and Social Behavior*, 177-190.
- Link, B. G., Yang, L. H., Phelan, J. C., & Collins, P. Y. (2004). Measuring mental illness stigma. *Schizophrenia bulletin*, 30(3), 511-541.
- Linley, P. A., & Joseph, S. (2005). Positive and negative changes following occupational death exposure. *Journal of traumatic stress*, 18(6), 751-758.
- Linley, P. A., & Joseph, S. (2011). Meaning in life and posttraumatic growth. *Journal of Loss and Trauma*, 16(2), 150-159.
- Lyke, J. (2013). Associations among aspects of meaning in life and death anxiety in young adults. *Death studies*, 37(5), 471-482.
- Madonia, J. F. (1983). The trauma of unemployment and its consequences. *Social Casework*.
- Mahon, M. M. (2009). Funeral directors and bereaved children: beliefs and experiences. *Death studies*, 33(9), 828-847.
- Major, B., & O'Brien, L. T. (2005). The social psychology of stigma. *Annu. Rev. Psychol.*, 56, 393-421.
- Major, B., McCoy, S., Kaiser, C., & Quinton, W. (2003). Prejudice and self-esteem: A transactional model. *European review of social psychology*, 14(1), 77-104.
- Mak, W. W., & Kwok, Y. T. (2010). Internalization of stigma for parents of children with autism spectrum disorder in Hong Kong. *Social Science & Medicine*, 70(12), 2045-2051.
- Mannarino, A. P., & Cohen, J. A. (2011). Traumatic loss in children and adolescents. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4(1), 22-33.
- Mantzoukas, S. (2008). Facilitating research students in formulating qualitative research questions. *Nurse education today*, 28(3), 371-377.
- Marwit J.S., & Carusa ARUSA, S. (1998). Communicated support following loss: Examining the experiences of parental death and parental divorce in adolescence. *Death Studies*, 22(3), 237-255.
- Mastrogianis, L., & Lumley, M. A. (2002). Aftercare services from funeral directors to bereaved men: Surveys of both providers and recipients. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 45(2), 167-185.

- Mayou, R., Bryant, B., & Duthie, R. (1993). Psychiatric consequences of road traffic accidents. *Bmj*, 307(6905), 647-651.
- Meisenbach, R. J. (2010). Stigma management communication: A theory and agenda for applied research on how individuals manage moments of stigmatized identity. *Journal of Applied Communication Research*, 38(3), 268-292.
- MIKULINCER, V. F. M. (1997). Fear of personal death in adulthood: The impact of early and recent losses. *Death Studies*, 21(1), 1-24.
- Neria, Y., & Litz, B. T. (2004). Bereavement by traumatic means: The complex synergy of trauma and grief. *Journal of Loss and Trauma*, 9(1), 73-87.
- Nguyen, H. T., & Scott, A. N. (2013). Self-Concept and Depression Among Children Who Experienced the Death of a Family Member. *Death studies*, 37(3), 197-211.
- Niemiec, R. M., & Schulenberg, S. E. (2011). Understanding death attitudes: The integration of movies, positive psychology, and meaning management. *Death studies*, 35(5), 387-407.
- Orbach, I., Gross, Y., Glaubman, H., & Berman, D. (1985). Children's perception of death in humans and animals as a function of age, anxiety and cognitive ability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26(3), 453-463.
- Orbach, I., Weiner, M., Har-Even, D., & Eshel, Y. (1994). Children's perception of death and interpersonal closeness to the dead person. *OMEGA--Journal of Death and Dying*, 30(1), 1-12.
- O'Rourke, T., Spitzberg, B. H., & Hannawa, A. F. (2011). The Good Funeral: Toward an Understanding of Funeral Participation and Satisfaction. *Death studies*, 35(8), 729-750.
- Parsons, B. (2003). Conflict in the context of care: an examination of role conflict between the bereaved and the funeral director in the UK. *Mortality*, 8(1), 67-87.
- Peritone-Arreola-Rockwill, F. (1981). Death anxiety: Comparison of psychiatrists, psychologists, suicidologists, and funeral directors. *Psychological reports*, 49(3), 979-982.
- Perkes, A. C., & Schildt, R. (1978). Death-related attitudes of adolescent males and females. *Death Studies*, 2(4), 359-368.
- Phelan, J. C., Bromet, E. J., & Link, B. G. (1998). Psychiatric illness and family stigma. *Schizophrenia Bulletin*, 24(1), 115-126.
- Philippe, A. (1975). *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos*

jours, Paris, Seuil.

- Philippe, A. (1977). *L'homme devant la mort*. Paris, Seuil.
- Quinn, D. M., & Chaudoir, S. R. (2009). Living with a concealable stigmatized identity: the impact of anticipated stigma, centrality, salience, and cultural stigma on psychological distress and health. *Journal of personality and social psychology*, 97(4), 634.
- Reck, A. J. (1977). A contextualist thanatology: A pragmatic approach to death and dying. *Death Studies*, 1(3), 315-323.
- Reeves, N. C. (2011). Death acceptance through ritual. *Death studies*, 35(5), 408-419.
- Rudestam, K. E. (1977). Physical and psychological responses to suicide in the family. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 45(2), 162.
- Saldinger, A., Cain, A., & Porterfield, K. (2003). Managing traumatic stress in children anticipating parental death. *Psychiatry: Interpersonal and Biological Processes*, 66(2), 168-181.
- Salkind, N. J. (2004). *An introduction to theories of human development*. Sage Publications.
- Schwartz, M. L., Jolson, M. A., & Lee, R. H. (1986). The marketing of funeral services: Past, present, and future. *Business Horizons*, 29(2), 40-45.
- Sharapan, H. (1977). "Mister Rogers' neighborhood": Dealing with death on a children's television series. *Death Studies*, 1(1), 131-136.
- Speece, M. W., & Brent, S. B. (1984). Children's understanding of death: A review of three components of a death concept. *Child development*, 1671-1686.
- Stafford, M. C., & Scott, R. R. (1986). Stigma, deviance, and social control. In *the dilemma of difference* (pp. 77-91). Springer US.
- Steele, C. M., Spencer, S. J., & Aronson, J. (2002). Contending with group image: The psychology of stereotype and social identity threat. *Advances in experimental social psychology*, 34, 379-440.
- Steele, C., Kidd, D. C., & Castano, E. (2015). On Social Death: Ostracism and the Accessibility of Death Thoughts. *Death studies*, 39(1), 19-23.
- Stephen, A. I., Wimpenny, P., Unwin, R., Work, F., Dempster, P., MacDuff, C., ... & Brown, A. (2009). Bereavement and bereavement care in health and social care: Provision and practice in Scotland. *Death studies*, 33(3), 239-261.
- Struening, E. L., Perlick, D. A., Link, B. G., Hellman, F., Herman, D., & Sirey, J. A. (2001). Stigma as a barrier to recovery: The extent to which caregivers believe most people devalue consumers and their families. *Psychiatric Services*.
- Stutterheim, S. E., Pryor, J. B., Bos, A. E., Hoogendijk, R., Muris, P., & Schaalma, H. P.

- (2009). HIV-related stigma and psychological distress: the harmful effects of specific stigma manifestations in various social settings. *Aids*, 23(17), 2353-2357.
- Swain, H. L. (1978). Childhood views of death. *Death Studies*, 2(4), 341-358.
- Thompson, W. E. (1991). Handling the stigma of handling the dead: Morticians and funeral directors. *Deviant Behavior*, 12(4), 403-429.
- Thompson, W. E. (2001). Note on Thorson and Powell: Undertakes' sense of humor. *Psychological reports*, 89(3), 607-608
- Thompson, W. E., & Harred, J. L. (1992). Topless dancers: Managing stigma in a deviant occupation. *Deviant Behavior*, 13(3), 291-311.
- Thorson, J. A., & Powell, F. C. (1996). Undertakers' death anxiety. *Psychological reports*, 78(3c), 1228-1230.
- Tracey, A. (2011). Perpetual loss and pervasive grief: daughters speak about the death of their mother in childhood. *Bereavement Care*, 30(3), 17-24.
- Van der Kolk, B. A. (1994). The body keeps the score: Memory and the evolving psychobiology of posttraumatic stress. *Harvard review of psychiatry*, 1(5), 253-265
- Van Emmerik, A. A., Kamphuis, J. H., Hulsbosch, A. M., & Emmelkamp, P. M. (2002). Single session debriefing after psychological trauma: a meta-analysis. *The Lancet*, 360(9335), 766-771.
- Vovelle, M. (1983). *La mort et l'Occident de 1300 à nos jours*. Paris: Gallimard.
- Walsh, F. (2007). Traumatic loss and major disasters: Strengthening family and community resilience. *Family process*, 46(2), 207-227.
- Walter, T. (2005). Mediator deathwork. *Death Studies*, 29(5), 383-412.
- Watson, A. C., Corrigan, P., Larson, J. E., & Sells, M. (2007). Self-stigma in people with mental illness. *Schizophrenia bulletin*.
- Watts, P. R. (1977). Evaluation of death attitude change resulting from a death education instructional unit. *Death Studies*, 1(2), 187-193.
- Weathers, F. W., & Keane, T. M. (2007). The criterion A problem revisited: Controversies and challenges in defining and measuring psychological trauma. *Journal of traumatic stress*, 20(2), 107-121.
- Weeks, D. (1989). Death education for aspiring physicians, teachers, and funeral directors. *Death studies*, 13(1), 17-24.
- Woodthorpe, K., Rumble, H., & Valentine, C. (2013). Putting 'the grave' into social policy:

state support for funerals in contemporary UK society. *Journal of Social Policy*, 42(03), 605-622.

Yang, L. H., Kleinman, A., Link, B. G., Phelan, J. C., Lee, S., & Good, B. (2007). Culture and stigma: Adding moral experience to stigma theory. *Social science & medicine*, 64(7), 1524-1535.

Yang, S. C., & Chen, S. F. (2009). The study of personal constructs of death and fear of death among Taiwanese adolescents. *Deathstudies*, 33(10), 913-940.

5.2. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Κυβέλου, Α. (2010) Έθιμα γύρω απ τον νεκρό και το θάνατο και η παρηγορητική λειτουργία για τους πενθούντες. Μεταπτυχιακή διατριβή, ΠΜΣ «Εκπαίδευση και Πολιτισμός», Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας

Μαντζούκας Σ. 1999. “Φαινομενολογία και νοσηλευτική έρευνα”. *Νοσηλευτική*, 38(2), 129-134.

Μαντζούκας Σ. 2003. “Έρευνα και αντιληπτικά περιγράμματα: Τα είδη και η χρησιμότητα τους για τους ερευνητές νοσηλευτές”. *Νοσηλευτική*, 42(4), 405-413.

Μαντζούκας Σ., 2007. “Ποιοτική έρευνα σε έξι εύκολα βήματα: Η επιστημολογία, οι μέθοδοι και η παρουσίαση” *.Νοσηλευτική*, 46(2), 176-187

6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

6.1 Πρόσκληση ενδιαφέροντος

ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

Ονομάζομαι Νατσίκου Θεοδώρα και είμαι ψυχολόγος. Στα πλαίσια εκπόνησης της μεταπτυχιακής μου εργασίας, ως φοιτήτριας της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, διεξάγουμε μαζί με τους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, μια έρευνα που στοχεύει στη διερεύνηση της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης ατόμων, τα οποία ήρθαν σε πρόωμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, μέσα από υπηρεσίες φροντίδας θανάτου. Η ολοκλήρωση της ερευνητικής αυτής διαδικασίας απαιτεί από εσάς την συμμετοχή σας σε μια συνέντευξη διάρκειας μίας ώρας περίπου. Κατά την διάρκεια αυτής της συνέντευξης θα συζητήσουμε θέματα που αφορούν την εμπειρία σας από την επαφή σας με τον θάνατο.

Σας γνωστοποιούμε ότι η συμμετοχή σας σε αυτήν την έρευνα είναι εθελοντική και ότι δεν θα υποστείτε οποιαδήποτε συνέπεια εάν αρνηθείτε να συμμετάσχετε σε αυτήν. Όλες οι απαντήσεις και τα στοιχεία σας είναι εμπιστευτικά και απόρρητα, ενώ το υλικό των συνεντεύξεων θα χρησιμοποιηθεί μόνο στα πλαίσια της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Για οποιοδήποτε πληροφορία αφορά στην έρευνα αυτή, μπορείτε να επικοινωνήσετε μαζί μου στο τηλέφωνο 6955357732 ή στην ηλεκτρονική διεύθυνση natsikoudora@yahoo.gr.

6.2 Έντυπο ενημέρωσης και συμμετοχής στην έρευνα

ΕΝΤΥΠΟ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Ονομάζομαι Νατσίκου Θεοδώρα και είμαι ψυχολόγος. Στα πλαίσια εκπόνησης της μεταπτυχιακής μου εργασίας, ως φοιτήτριας της Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, διεξάγουμε μαζί με τους συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, μια έρευνα που στοχεύει στη διερεύνηση της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης ατόμων, τα οποία ήρθαν σε πρώιμη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, μέσα από υπηρεσίες φροντίδας θανάτου. Η ολοκλήρωση της ερευνητικής αυτής διαδικασίας απαιτεί από εσάς την συμμετοχή σας σε μια συνέντευξη διάρκειας μίας ώρας περίπου. Κατά την διάρκεια αυτής της συνέντευξης θα συζητήσουμε θέματα που αφορούν την εμπειρία σας από την επαφή σας με τον θάνατο.

Σας γνωστοποιούμε ότι η συμμετοχή σας σε αυτήν την έρευνα είναι εθελοντική και ότι δεν θα υποστείτε οποιαδήποτε συνέπεια εάν αρνηθείτε να συμμετάσχετε σε αυτήν. Όλες οι απαντήσεις και τα στοιχεία σας είναι εμπιστευτικά και απόρρητα, ενώ το υλικό των συνεντεύξεων θα χρησιμοποιηθεί μόνο στα πλαίσια της μεταπτυχιακής μου εργασίας.

Υπογράφοντας το παρόν έγγραφο συμφωνείτε να συμμετάσχετε εθελοντικά στην έρευνά μας. Εκτιμούμε ιδιαίτερα τη βοήθειά σας και σας ευχαριστούμε πολύ για τη συνεργασία.

Ο/Η κάτωθι υπογεγραμμένος/-η..... δηλώνω
ότι είμαι γνώστης της έρευνας και δέχομαι να συμμετέχω.

Ο /Η υπογεγραμμένος/-η

Ημερομηνία .....

6.3 Ενδεικτικές ερωτήσεις συνέντευξης

- Πότε θυμάστε να είναι η πρώτη σας επαφή με τον θάνατο; Πώς βιώσατε αυτή την εμπειρία;
- Η επαναλαμβανόμενη επαφή σας με τον θάνατο, πώς σας επηρέασε σε ψυχολογικό επίπεδο; Ποια ήταν τα συναισθήματά σας;
- Σε κοινωνικό επίπεδο πώς σας επηρέασε; Πώς αντιμετώπισε το άμεσο κοινωνικό σας περιβάλλον (οι συμμαθητές σας για παράδειγμα) το γεγονός ότι ο πατέρας σας εργαζόταν σε γραφείο τελετών; Θεωρείτε ότι αντιμετωπίσατε κοινωνικό στίγμα; Αν ναι, πώς το αντιμετωπίσατε;
- Ποια ήταν η στάση των γονέων σου ως προς τις απορίες που είχες για το θάνατο και, γενικότερα, ως προς τα συναισθήματα που είχες για τις σχετικές με τον θάνατο εμπειρίες σου;
- Στις τωρινές σας σχέσεις, η πρόωγη και επαναλαμβανόμενη επαφή με τον θάνατο, θεωρείτε ότι διαδραματίζει κάποιο ρόλο; Με ποιο τρόπο;
- Κατά πόσο και με ποιο τρόπο επηρέασε η εργασία του πατέρα σας το πώς αισθάνεστε σήμερα ή τις επιλογές που έχετε πραγματοποιήσει στη ζωή σας;